

अभिनवकथानिकुञ्जः

(संस्कृतकथासंग्रहः)

संपादक :

श्री शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदः एम० ए०

साहित्यव्याकरणाचार्यः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीये संस्कृतमहाविद्यालये

साहित्यमाध्यापकः

भारतीय विद्या प्रकाशन
वाराणसी

प्रकाशक
भारतीय विद्या प्रकाशन
पो० बा० १०८, कचौडी गली, वाराणसी

प्रथम संस्करण
नवम्बर १९६६ ई०
मूल्य ६ ००

मुद्रक
बाबूलाल जैन फागुल्ल
महाबोर प्रेस
बो० २०।४४ भेलुपुर, वाराणसी-१

भूमिका

अभिनवकथानिकुञ्जोऽयं पाठकधुरीणानां करकमलेपूपहारी-
क्रियते । सस्कृतभाषायां पञ्चतन्त्रहितोपदेशादिलघुकथापुस्तकानां
प्राचीनकाल एव प्रणयनं जातम् । विश्वस्मिन् तेषां विद्यते भूयान्
समादरः । ततोऽपि प्राक् वेदेषु ब्राह्मणेषु पुराणेषु कथातत्त्वस्य भूयान्
विकास आसीदिति न न जानन्ति इतिहासरसिकाः । कथाया यद्रू-
पमद्यत्वे 'उपन्यास' शब्देनोपन्यस्यते, पुरातनैः सस्कृतसाहित्यसमा-
लोचकैः तत् 'कथा' शब्देन व्यवह्रियते स्म, तेनैव कादम्बरी, वासवदत्ता,
तिलकमञ्जरी, इत्यादि रचनासु 'कथा' इति विशेषण प्रयुज्यते ।
रामायणमहाभारतभागवतपुराणादि धार्मिकप्रवचनेषु बाहुल्येन व्यव-
ह्रियतेऽद्याप्य 'कथा' शब्दः । न्यायनयेषु प्रमाणतोऽर्थपरीक्षायां
तत्त्वाऽवगमाय पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपेण येयं मनोहारिणी चेतश्चमत्कार-
कारिणी कापि शैली समालम्ब्यते सापि नत्र 'कथा' शब्देनाभिलप्यते ।

अधुना तु संग्रहरूपपुस्तकेऽस्मिन् आंग्लभाषायां 'Story' शब्देन
हिन्दीभाषायां च 'कहानी' शब्देन यदुच्यते तद्गृहीतमिति न तिरो-
हितं विदुषाम् । अत्रापि 'कथा' शब्दस्य निर्बाधं प्रवृत्तिमुख्यरूपेण दृष्टैव ।

वर्तमानकाले जीवनस्य विभिन्नेषु क्षेत्रेषु यथा परिवर्तनं विलोक्यते
तथैव रचनाक्षेत्रमपि परिवर्तनेनास्पृष्टं नावातिष्ठत । प्रत्युत साहित्ये युगा-
नुरूपं परिवर्तनं किञ्चिदाधिक्येनैव दृष्टिगोचरं भवति । इयमपि कथा-
शैली साहित्यस्य नवीनमिव किमपि रूपम् । पूर्वभांगलादि वैदेशिकीषु
भाषासु लघुकथानां साफल्येन रचना सजाताः । क्रमशः भारतेऽपि
हिन्दीभाषायाम्, प्रादेशिकीष्वपि च भाषासु लघुकथालेखनस्य प्रवाहः
प्रावर्तत । अस्मदाराध्या संस्कृतभाषापि शैलीमिमा साफल्येन समासा-
दितवती । मुद्रणयन्त्रप्रचारानन्तरं सामयिकपत्रिकाणां प्रचारेण कथा-
शैलीय प्रवृत्ता विकासं प्राप्ता च । सस्कृतभाषायामपि यदा प्रभृति मा-
सिकीनां पत्रिकाणां प्रकाशनमारब्धं तदाप्रभृत्येव कथानामपि प्रणयनं
प्रकाशनं च समारब्धम् । अद्यत्वे तु सस्कृतभाषायामपि कथानां सख्या
सहस्रेष्वेव गणनीयतामर्हतीत्यस्माकं विश्वासः । परमितरभाषासु
विभिन्नलेखकलिखितानां विभिन्नानां कथासन्दर्भाणां शतशः सकलनानि

यथा प्रकाशितानि लभ्यन्ते न तथा संस्कृतभाषायां किमपि तादृशं सकलनमस्मद् दृष्टौ समायातम् । ईदृशाः कथासमूहास्तु द्वित्राः समुपलभ्यन्ते यत्र एकेनैव लेखकेन स्वीयानामेवानेकानां कथानां सकलनकृतम् । सुप्रसिद्धाया लेखिकाया स्वर्गीयायाः क्षमारावमहोदयायाः संस्कृतकथानामेकः समग्रः प्रकाशितः पाठ्यपुस्तकरूपेणापि निर्धारित इति जनाभिः । परं विभिन्नेषु लेखकैर्लिखितानां विभिन्नानां कथानां समग्रः कोऽपि न प्राप्यते । तदर्थमेवायमस्मिन्विषये प्रथमः प्रयास इत्यौत्सुक्येनापि मदीयात्र सजाता प्रवृत्तिः ।

प्रायो वर्षद्वयं यावन्मया कथानां समग्रकर्मणि लेखकानां स्वीकृति-प्रहणाय च प्रयतितम्, सकलनप्रवृत्तेन मया प्रायः कथानां शतद्वयां संगृहीता । तत्समग्रमध्ये कासामपि लेखकाः स्वः प्रयाताः, तेषां सुपुत्रेभ्यो मया प्रकाशनस्वीकृतिरासादनीयाऽभवत्, तेषामप्यन्वेषणे कश्चन समयो व्यतीतः, बहूनां तु विदुषां बहूय एव कथा मुद्रिता मया संगृहीताः । कविशिरोमणिस्वर्गीयभट्टमथुरानाथशास्त्रिणामेव अष्टाविंशतिकथाः मया सम्प्राप्ताः । तासां सकलनप्रकाशनायापि मया तेषां सुयोग्याः पुत्राः मदीयमित्रवर्याः प्रान्यापाश्चात्योभयविचारसरणिदीक्षिताः श्रीकलानाथशर्माणः प्रबोधिताः कृतसकल्पाः सन्ति ते तत्प्रकाशनायेति हर्षविषयोऽस्माकम् ।

मदीयस्वर्गीयपितृचरणैर्पुंगवमहर्षिभिः संस्कृतरत्नाकरपत्रस्य प्रथम-सपादकसचालकैः अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनमदृशानां बहूनां मुमहतीनां सस्थानां प्रतिष्ठापकैः प्रातस्मरणीयैः महामहोपाध्यायश्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदैरेव मञ्चेतसि एतादृशप्रयत्नकरणाय धीज निश्चितम्, सर्वदा च मार्गप्रदर्शनेन मदीयमुत्साहवीजमालवालायितम्, तेषामेष गीताव्याख्यानमालापुराणपारिजात-प्रमेय-पारिजात-चतुर्वेदि-संस्कृतरचनावालीपुराणपरिशिलन-साहित्यकनियन्ध-दर्शनअनुचिन्तन-प्रभृति प्रन्थतल्लजानां सम्पादनकर्मणि व्यापृतेन मया तेषां जीयितवेलारायां कथासमग्रस्यास्य सम्पादनमुद्रणाद्यर्थं समयो नासादितः । इदानीं कार्यमिदं पूर्णतां स्पृशतीति प्रमोदस्य विषयो नूनम् ।

तेषां विदुषां कथास्तावदत्र संगृहीताः तेषु म० न० श्रीगिरिधरशर्माणश्चतुर्वेदाश्रमत्पितृचरणाः, म० म० श्रीनारायणशास्त्रिस्तेमहोदयाः, कविशिरोमणिभट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिणः, श्रीमूर्त्यनारायणाचार्याः, श्रीपृथ्विचन्द्रशास्त्रिणश्च स्वर्गीयाः सहायाः । तत्कथाप्रकाशनस्य स्वीकृति-

प्रदानेनास्मान् तत्पुत्राः श्रीवटुकनाथशास्त्रिखिस्तेमहोदयाः श्रीकलानाथ-
शास्त्रिणः, श्रीहरिप्रसादशर्माणः, श्रीप्रभाकरशास्त्रिणश्चानुगृहीतवन्त
इति तेभ्योऽस्माभिरनेकशो धन्यवादाः समर्प्यन्ते । महामहोपाध्यायाः
श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिणोऽस्मत्प्रार्थनां स्वीकृत्य गढवालप्रदेशस्यैतिहा-
सिकघटनामेकां कथारूपेण विलित्य प्रेषितवन्त इति नूनं तेऽस्माकं धन्य
वादान् भृशमर्हन्ति । एवमेव श्रीमन्तो रामकुवैरमालवीयमहोदयाः,
अस्मदग्रजाः श्रीदेवीदत्तशर्माणश्चतुर्वेदाः, श्रीमन्तो मान्याः बलदेवोपा-
ध्यायाः, डा० गजाननशास्त्रिणः, श्रीमन्तो मधुसूदनशास्त्रिणश्चास्मदा-
ग्रहेणात्र सद्य एव कथां निर्माय प्रदत्तवन्त इत्येते विद्वांसोऽप्यस्माभि-
स्साधुवाङ्मय्यर्च्यन्ते । अन्ये च छेरकधुरन्धराः पूर्वप्रकाशितानां स्वीय-
रचनानामत्रसग्रहे प्रकाशनाय स्वीया स्वीकृतिं प्रेषितवन्त इति तेऽपि
स्वीकृत्वन्वस्मदीयान् धन्यवादान् । श्रीमद्भिः द्विजेन्द्रनाथमिश्रमहो-
दयैः समये समये नानाविधपरामर्शप्रदानेनास्माकं मार्गप्रदर्शनं कृत-
मिति सर्वदेवास्मदुत्साहवर्धकास्ते समभिनन्दन्ते । अन्ते चैतत्पुस्तक-
प्रकाशकः भारतीयविद्याप्रकाशनाधिपतिः श्रीकिशोरचन्द्र महाशयोऽ
स्माकं प्रभूतधन्यवादपात्रम् येनोदार्येणास्य प्रकाशनमुपक्रान्तम् । आशा-
से विद्वज्जनैरनुमोदितेऽस्मिन् प्रयासे पुनरप्यन्यत्संस्कृतकथासकलन
प्रस्तोतुं प्रयतिष्यामह इति—

टीपावली

१९६६

निवेदक

शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदः

विषय-सूची

१. करिवन्कवि	स्वर्गाय महामहोपाध्याय श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेद	१
२. प्रत्य-निर्माणा	स्वर्गाय महामहोपाध्याय श्रीनारायणशास्त्री खिस्ते	१०
३. पश्यत्राहर	स्वर्गाय कविशिरोमणि भट्टश्रीमधुरानाथशास्त्री	१६
४. वीरमति	स्वर्गाय श्रीनूरुनारायणशास्त्री	२५
५. मल्लेया ग्राम	महामहोपाध्याय श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्री	३६
६. प्रथमश्रेणी	श्रीरामशुद्धेश्वरशास्त्री	४१
७. चम्पा	श्रीद्विजैन्द्रनाथमिश्र	४८
८. वागन्ती	श्रीवटुकनाथशास्त्री खिस्ते	५६
९. उमा	स्वर्गाय श्रीद्विजैन्द्रशास्त्री	६४
१०. विमाननन्द	श्रीगणेशरामशर्मा	७३
११. परिव्रजन्	श्रीशिवदत्तशर्मा चतुर्वेद	८७
१२. शत्रु, मित्रे वा ?	श्रीकल्याणशास्त्री	९५
१३. वादशकल्या सुकल्या	श्रीनवलकिशोरशर्मा काङ्कूर	१०३
१४. ग्रामान् शास्त्री महोदय	श्रीनारायणशास्त्री काङ्कूर	१०७
१५. सह्यात्रा	श्रीश्रीधरप्रसादशर्मा	१११
१६. अनुवम्प्याय	श्रीरामेश्वरशास्त्री	१३२
१७. मद्रा कुण्डलकेसा	श्रीवृत्तानाथशास्त्री	१३७
१८. प्रत्यति निखिल उषाः	श्रीजनार्दनस्वरूपशास्त्री	१४२
१९. मनोरमा	श्रीदशरथनन्दनशास्त्री ✓	१४६
२०. नारीमतिवैभवम्	श्रीदोतानाथशिवेद	१५४
२१. किमासीत् किं चतुस्तम्	श्रीनिगमानन्दशास्त्री	१६२
२२. अस्थाने निषेधः	श्रीद्विजैन्द्रनाथमिश्र	१६६
२३. कुष्ठा डाकिनी	श्रीदशरथशर्मा चतुर्वेद	१७१
२४. अनाथा आश्रयिणी	श्रीवटुकेश्वरशास्त्री	१८०
२५. मूका वनिरश्च	डा० नक्षत्रनुषा मूढोपाध्याय	१८७
२६. शिनिताया अनुषेय	डा० गजाननशास्त्री मुसलगावकर	१९५
२७. कहानी ?	श्रीमधुसूदनशास्त्री	२०१

माता—नास्ति कोऽप्यात्मकृते खेद । भवन्तमेव विमलाभिर्विद्या
भिरिव शोभनाभि सम्पद्भिरप्युपेत चेद् द्रष्टुं प्राभविष्यम्, ननु सफलो
मे जीवलोकोऽभविष्यत् । यद्दृच्छोपनतभोजिनस्तु ते 'अश्वस्तनिकता'
दुनोतीव माम् । बहुशश्च देशाधिपतिना कर्णेन राज्ञा समाहूतोऽपि
भवान् न तमाश्रितवान् ।

कवि — अहो ! सोऽय खेदस्तत्रभवत्या मातु । अपि जननि ।
सरस्वती रसिक मामिन्दिरादास्ये नियोक्तुमिच्छसि ? अपि भवत्याश्च
रणशुश्रूषा परित्यज्य धनोन्मदानाञ्चरण—शुश्रूषां शिक्षयसि ?

माता—स एव ते दुराग्रही यस्त्वा क्लिङ्नाति । अनेनैव विशाचेन
समावृष्टस्त्व सुखसाधनानि नाप्नोपि एतत्कृत एव कुटुम्बभरणमपि
दु शक्य ते ।

कवि — जननि ! मैव वादो । विवेचय मनाक् स्वातन्त्र्ये यत्सुख
तल्लब्धोऽपि सततमध्यक्षमुखप्रेक्षिभिस्तथाटुकरणमात्रसमापितकर्तव्यै
तदुदितदुर्वचनशल्यपूरितकर्णकुहरैरात्मत्रिक्रियिभिर्जनैर्न नाम समा
साद्यते स्वप्नेऽपि । भृतिकमणि वर्तमानस्य यो महान् क्लेशस्तल्लेशोऽपि
यद्दृच्छोपनतमन्नादि फलादि वा यथेच्छ भुञ्जानस्य काले शयानस्य मे
नास्ति । मात ! सर्वथाह सुखी । तत्परित्यजतु चिन्तामिमां भवती ।

किमप्युत्तेनितैव जगाद जननी आस्ताम्, यथा तेऽदृष्ट वर्त्तस्व
तथा । त्वदुपाश्रयाणामपि जनानामस्मदादीना मनोमोषणमेव शरणम् ।
श्रुतमद्य ग्रामे कर्णोऽणि—स एव राजा कर्णो वृद्धा स्वमातर काशी
लम्भयितु सपरिजन प्रयातीति । सैव ननु जनना यस्या सुत एव प्रभु,
कुतोऽस्मदादीनामीदृश भागधेयम् ।'

कवि — अहो ! एतद्दुर्मिय भूमिका ! प्रथममेव कुत स्पष्ट
नाज्ञप्तोऽस्मि—काशी जिगमिपति श्रामतीति । मातर्मा शुच । अद्यैव
त्वां नयामि काशीम् । सन्ति मदीया अपि परिजनादृष्टात्रा ये शिविका
ते सुखेन वक्ष्यन्ति । क्षेत्रोत्पन्नमन्नादि चेह बालानां मार्गे चास्माक
कृते पर्याप्त भविष्यति । शकफलान्कित तत्र तत्र लप्स्यत एव । द्रक्ष्यति
भवतो स स्वदेश एव राजा, वयन्तु वीणापाणेर्देव्या प्रसादात्
सर्वत्रैवाप्रतिहतप्रसरा ।

एतावदुक्त्वा उत्तरमप्रतीक्षमाण एव प्रबन्ध विधातु निर्गत
कवि । जनन्यपि हर्षविरमयस्नेहशोकैर्युगपदाजान्ता तस्थौ ।

[२]

महता गजाडवमनुजमलेन परिवृतः शिपिकाध्यूटनारीजनो
वाद्यघोषपुरस्कृतो बन्दीभिरनुक्षणं स्तूयमानः प्रयाति कर्णो नरपतिः
काशीम् । वृद्धा मातास्य तनुमपुनर्भवाय परित्यक्तुं काशीं चान्छति,
तत एवायं समारोहः । मध्येमार्गं यतो यतः संघ एष प्रयाति, तत्र
तत्रैव दर्शनोत्सुकानां बालवनितादीनां संमुग्धानमायात्यपर संघः ।
गजारूढो राजापि सयंन पथि दृष्टिं किरन् प्रमोदमानस्तैस्तरभिनर्द-
य्यैः खर्वयन् ग्रामान्, नगराणि, पर्वतान्, नदीश्च, मोल्कण्टम् वास्तान्
जनान् जनपदांश्च पश्यन्, सुहृद्भिः समालपन्, विन्मृत-स्वराज्य-सुख-
सुखं प्रयाति । धूमयानमान्द्य रात्रौ शयाना एव ये योजनशतमतिक्राम-
न्ति, तेषां देशाटनं तीर्थयात्रां वाभिनयनामपि नैष गोचरोऽनु-
भवस्यार्थः । तथाकृतपरिभ्रमणा एव नद्विज्ञातुं प्रभवन्ति । एकस्मिन्दिने
यावत्प्रयात्यनेनेव प्रकारेण नलमिदम्, तावदेव दृष्टं यन् पृष्ठत-
शास्त्रसंख्या-मुपरित पद्यगात्रप्रभृतिभिरावर्जितलोकः समालाप-
चतुरो घीतोत्तरोययज्ञसूत्रमात्रसर्वस्वानां ब्राह्मणानां कश्चिदपरोऽपि
संघः शिविकामैकाम् जरत्याविरूढामुद्धहन् पादचारिशिशुनारीजना-
नुगतः समायातोति ।

जायताम् किमेतदिति राज्ञाज्ञप्त कश्चिदनुचरो विदितवृत्तान्त
आगत्योक्तवान्—‘महाराज ! कविरयमस्मद्देशीय एव ग्रामवा-
स्तव्य, यः श्रुतचरः श्रीमन्धरणै । अयमपि नयति काशीं वृद्धां मातरम् ।
अन्तेवामिनोऽस्य बहव सहचराः, त एव शिपिकां वहन्ति, उपयुक्तं
च मार्गं शुश्रूषन्ते । जनन्याः शुश्रूषणे बहुतराप्रहिलमन्तःपुरमपि
मशिशुजनमनेन महैवानोतम् । अन्येऽप्यस्य बहवः सम्बन्धिनः
सहचराः ।’ आकर्ण्य प्रथमं चिन्तितम् राज्ञा—‘शीण्ढीर्याद्राष्ट्रे
मयाहृतोऽपि नागत एष इदानीन्मार्गोऽनन्यगत्रिको मामेव श्रयिष्यते’
यदा तु चिरायालोकिनम्—शादूळ इव ग्रामं नैष स्वमन्धनलम-
भ्यर्गमप्यनुपतनीति, तदा दाक्षिण्यनिधिगुणैरगृह्यो नरपतिः सुयोग्यं
परिजनं कविमर्मापे प्रजिघाय । जगाद च तन्मुलेन—‘चिराद्दहं
मुक्त्वे । भवद्गतेनाकाङ्क्षो, तद्दिदानीमिहैवागम्यताम् । पथि कान्य-
मुधाभिः परितर्पयत्वस्मान् भवान् । महैव यात्रापि भवतां निर्यहंतु ।
गजमश्वं रथं वा यथेष्टमारोहंतु भवान् । नाल्प्यपि भवतः शिपिका-
नेकामलद्वारोतु । तेषु तेषु तार्थेषु यथाभिरुचितं प्रदद्यातु च जननी

त्तप्ता अपि जलप्रपातमसहमाना विद्विपन्तो घनाली प्रचलयन्ति
प्रभञ्जनमनवरतनि सृतेर्निश्वासवातैः । न कोऽपि क्वचिदालोक्यते
पर्यटन्, झिल्ली-झाङ्कार एव नि स्तब्धतां भनक्ति ।

अस्मिन्नेव वचसामगोचरे सुरम्येऽत्रसरे किमप्युत्तालमाकर्ण्यत
आरात् प्रवृत्त पुरे सुमधुरो गीतिध्वनि । अहो माधुर्यम् ! अहो
लयः ! अहो सौष्ठवम् ! क्षणादाकृष्टान्यनेन ध्वनिना ध्वनिनेव
सहृदयानां जनानां चेतांसि । प्रसह्य एवायमुदकण्ठयल्लोकान् ।

अहो ! पतत्रिभिरपि दुष्प्रपनतमे सर्वत सुगुप्ते कर्णस्य राज्ञोऽन्त
पुरेऽप्येव परिश्रान्तिपरवशैर्निद्रादरिद्रीकृतकरणशक्तिभिः परिजनैरनुप-
लक्षित प्रविष्ट एव । न केवलं प्रविष्ट; धूर्तनानेन ध्वनिना तत्रैव
विशेषतः प्रदर्शितम् प्रभुत्वमात्मीयम् ।

कर्णकुहरप्रविष्टमात्रेऽस्मिन्नन्यादृशी एव दशा पट्टराशा सञ्जाता ।
सा हि कुरङ्गीवोत्तन्धकर्णा, भुजगीव शिरो धुनाना, मयूरीवोन्नमित-
गात्री, शफरीव लुठन्ती, यत्सत्यमतितमामुदकण्ठत । पुनरुत्तिष्ठति,
पुन शैते, श्रोत्रभावमेव सर्वेषामङ्गानामभिलपन्ती सर्वैरङ्गैः श्रोत्रयो-
निलीयत इव । कोऽप्येव मोहनो मन्त्र सर्वाभपि विचारशक्तिमस्या
अहरत्, शय्यायां शयानेन राजा निभृतमस्या समालोकितम् चरितम्,
तत एव किमियं प्रतिपद्यत इति परीक्षिषु स एव कृतकसुमोऽभवत् ।

राजपत्न्यापि निपुणं निरीक्ष्य, मुहुर्निर्वर्ण्य गाढमुपमेय राजान-
मवधार्य परायत्तं चेतो वशयितुमपारयन्त्या ममुत्थितमेव । सञ्जी-
कृतो नील-निचोल वपभयवारवमपवारकमुपरिकृतम् । भूषिता एव
भूषणैर्भवन्ति राजमहिष्य, अधाप्यपराण्यनया धृतानि भूषणानि ।
उद्घाट्य पेटिकां निष्कासितानि जनदुर्लभानि बहूनि मौक्तिकादीनि,
रत्नानि, सुवर्णशकलानि च, सञ्जाकृतान्येतानि पात्रे । सर्वमिदं
निमिषैरेव परिसमाप्य प्रावृत्तदियं ध्वनिमनुमरन्ती मनोरथमात्र-
सहचरी प्रासादान्निष्कम्य पुराद्बहिर्गन्तुम् । राजापि निष्क्रान्तायां
तस्यां व्रतमुत्थाय सद्गसहायोऽनभिलक्षित एव तया पृष्ठेन पर्यसरत् ।
महता प्रयत्नेन चिह्नमभिलक्ष्य गच्छन्ताविमो पादवेन वा तमोषा-
हृन्त्येन वा अनवधानेन वा निद्राभिभवाद् वा भवितव्यगौरवाद् वा न
वेनापि प्रहृग्णाभिज्ञानी । निष्कम्य नगराद् ध्वनिमेवानुसरन्ती राशो
नानिदूरमेव सरस्तारे शिवालयमेव गमामाद्यानिष्ठम् ।

लक्षितं तथा तत-एवाभ्यन्तरात् प्रकोष्ठात् सुधामधुरो गीतिध्वनिरेप निर्गच्छतीति । तत इय प्रकोष्ठान्त प्रवेष्टुं कृतमतिरपि—“कथं प्रविशानि ? फमालपानि ? न चेत् प्रविशानि किमागत्यात्र कृतम् ? व्यर्थो भवति सर्वोप्येप यत्न ।” इति लज्जीत्सुक्यसाहसादीनामन्तर्व-
तमाना कतिचित् क्षणानि दोलासमारूढान्तत साहसार्थैव जयपत्र-
मर्पितवती । स्थित्वा प्रकोष्ठक-समीपे मृदुचलागुलिना पाणिना कपाटी
शङ्काययन्ती मन्दमधुरमुखाच—‘उद्घाट्यता द्वारमिति’ । राजापि
यत्नेनात्मान प्रच्छाद्य समीप एवावस्थितः ।

निष्क्रान्तोऽभ्यन्तरतो ध्वनि—“आ क एप कालेऽस्मिन् ?”
अहो ! साश्चर्यं प्रत्यभिज्ञात. शशो राज्ञा—स एवैष महाशय
कविरिति । तत साध्वसपरवशो यावच्छून्य श्वाप्रतिष्ठते, तावदुक्त
राजपत्न्या—‘अहमस्मि महाराजम्य कर्णस्य महिषी, द्रष्टुमिच्छामि
भवन्तम् ।’ आवृतद्वार एव कविरवाच—“अहो किमिदम् ? किमह-
मिदं शृणोमि ? राजपत्न्यास्तत्रभवत्याः किमत्र कृत्यम् ? क एप समयो
दर्शनस्य ?”

इत्थमाश्चर्यस्तिमितस्य कवेः लज्जीत्सुक्यरूपेण परिणता वागश्रूयत—

उन्नादाम्बुदवर्धितान्धतमसप्रभ्रष्टदिष्ट् मण्डले,

काले यामिकनाग्रदुग्रसुभग्व्याकाणकोलाहले ।

कर्णस्यामुहृदगं वाम्बुडवापह्वेर्यदन्त पुरा—

दायातासि तदम्बुजाक्षि ! कृतक मन्ये भय योपिताम् ॥

प्रत्यभिज्ञात स्यान् पाठकमहोदयैरपि—यत् स एव कवि कृत-
मातृसस्कारो काश्या निवृत्त, तत्रा सरूपित द्रविण प्रदापयितु
राजसकाशमुपागच्छत् । साय पुरे प्राप्त पुराद्वहिरेव सरस्तीरे
शिवमन्दिरे त्रिश्राम । वर्षाकाले तेनेपोदीरिता गीति, यस्या
घटित परिणाम. ।

राज्ञो तु तथा प्रत्याख्यायमानापि अवमानादधोनमन्त्यपि लज्जया
निवार्यमाणापि, प्रेर्यमाणोत्कण्ठया पुनरेव जगौ—“नाह भवन्त
मात्मान वा धर्मादपेते पथि पातयितुमिच्छामि, न किमप्यन्यद्
ब्रवीमि । केवलमुद्घाट्य द्वारम् दीयता दर्शनम् । अङ्गीक्रियता
सुवर्णरत्नराशिरूप स्मरगुणगणस्य गुरोर्लघुम्पहार । दयस्व ननु ।
इत्थमनर्थशतमनाशङ्क्य कृतसाहसा मां मा प्रत्याख्याहि ।”

अहह ! न तथाप्यपावृत द्वारम् । पुन पुनरुवाच कवि — “देवि ! न मे त्वया, न चैवविधेन धनेन कृत्यम् । अननुमतस्य राज्ञा, त्वयैकान्ते वितीर्णस्य धनस्याङ्गीकारमप्यहं महान्तमनर्थभाकलयामि । तद्गवति, क्षम्यताम् ! एषोऽञ्जलि ! ननु गच्छ, यथागतम् । मा च पुन साहस-मेवंषिवं कार्षीं.” इत्यादि । नान्तत पारितं किमपि प्रतिविधातुं महिष्या । चिरं स्थित्वा निराशा निवृत्तैष्या । राजाप्यनुपलक्षित एव कथमप्यप्रत एव न्यवर्तत । यथागतमागत्य प्रथम राज्ञा तथैवाशेत । तदनु महिष्यपि राज्ञा अविज्ञातमेव चरितमस्मीयमभिजानती विसृ-ब्धाभिसारवेप प्रसुमा । राजा तु कृतकमुग्रोऽप्यन्तस्तदेव कवे कलानै-पुणम्, गीतिमाधुर्यम्, राज्ञीसाहसम्, कवेर्निर्लोभतां, धार्मिकादर्शं, कविस्वशक्तिं च चिरमनुध्यायन् ‘कृतक मन्ये भयं योपिताम्’ इत्यस-कृदावर्तयन् कथञ्चिन्निशां व्यनैषीत् ।

[५]

सञ्जा राजसभा । सामन्ता सर्वे स्व-स्वाप्तने यथोचितमुपा-विशन् । मन्त्रिणोऽन्ये च राजमान्या यथास्थान स्थिता । राजापि प्रातरेव कृतान्हिकरुत्वरितमाससाद् सभाम् । एषोऽद्यकिमपि विचिन्त-यन्निव, उत्कण्ठित इव च प्रतिभाति किमिदमिति यावत्कर्कयन्ति सभास्तारा, आज्ञप्तास्तावदेव राज्ञा-साश्वगजरथपदातय प्रधानाः सामन्ता त्वरितं पुराद्गृहि शिवालयमुपेत्य तत्रावस्थित विद्वांसं कविं गजारूढ शीघ्र सादरमघ्नानयन्तु इति । अनुष्ठित सर्वे राजशासनम् । कियत्कालफलानन्तरन्तु समुपेत्य समभापत नतशिरा सामन्त “पृथिषीन्द्र ! ननु श्रीमद्भिराज्ञप्ता गता सर्वे वयं तत्र । स तु जगद्विलक्षण-लक्षणः कविः किमपि नान्वमोदत । उक्त तेन—“किं मे रथैरश्वैर्गजैर्वा कृत्यम् ? केनाहमेतावन्तमध्वानमानीत ? यथाहमत्रा-यातोऽस्मि, तथैव निवृत्तशरीरयात्र सभामप्यासादयिष्यामि । यान्तु भयन्तः । नाहं भवद्भिः सहागन्ता, तदेतदारुण्यं देव प्रमाणम् ।” राजा औत्सुक्यपरवशोऽप्यारुण्यं कथञ्चिन् विममनास्तरथी । क्षण क्षणन्तु तमेव प्रतोक्षते । नियुक्तास्तद्वर्तागवेपणाय परा । पृष्टो मन्त्रिप्रभृतिभिस्तद्विषये तदागमनमस्य एव सर्वं शास्यथ-इत्येषोत्तरं दत्तवान् ।

अथ सर्वैः सचमत्कृति प्रतीक्षमाण. कथञ्चिदाययौ कविः ।
पूर्वमेव निवेदिता वार्ता वार्ताहरै श्रुतमात्र एव वहिद्वारपर्यन्तं
प्रत्युज्जगाम सामन्त-परिवृतो राजा । महतादरेण च तमेतं कविं
निनाय राजसभाम् । अर्घ्यादिभि सम्पूजितं च चन्दनमाल्यादिभिभू-
षितमेकस्मिन् महाहौ सिंहासने समुपावेशयत् । कृतार्थताञ्च स्वकीयां
तद्दर्शनात् प्रकटयन् विश्रान्तमात्रमेवैनमुवाच—‘सुकवे ! कवितान्तरा-
स्वाद. पञ्चाङ्गप्यते, श्रुतं मया भवन्मुखात् कदाचित्—उकारोपक्रममेकं
पद्यम् ‘कृतक मन्ये भयं योषिताम्’ इति पद्यस्यान्तिमो भाग ।
तत्पुनरपि श्रोतुमुत्कण्ठितं मां कृपयाऽऽश्राव्य कृतार्थां कुरु । अलोचितं
राज्ञा—एतच्छ्लोकमुखेनैव सर्वमपि रहस्यमुद्घाटितं स्यात् इति ।’
कविस्तु रहस्यं पारिरक्षन्नेव तत्कालस्फुरितमतिः प्रत्याह—आं श्रूयतां
श्रीमन् !

उग्रग्राहमुदन्वतो

जलमतिनामत्यनालम्बनं

व्योम्नि भ्राम्यति दुर्गमश्रितिभृतां मूर्धानमारोहति ।

व्यास याति विपाकुलैरहिकुलैः पातालमेकाकिनी
कीर्तिस्ते मदनाभिराम ! कृतकं मन्ये भयं योषिताम् ॥१॥

अथ तथैतामप्रतिरुद्धप्रसरामस्य कवित्वशक्तिं तथा धर्मैकपरता
पररहस्योद्घाटनविधुरताञ्चालक्ष्य नितरां द्रुतान्तःकरणो राजा भूयो
भूयोऽस्य पादतले लुलोठ । पृष्ट सामन्तैर्मन्त्रिभिश्च स्वयमेव
सर्वं रात्रिचरितं जगाद । सर्वै. सह चैव कविं स्वातन्त्र्येण स्वसभाम-
तितमामलङ्कृतुं प्रार्थनयानुरुरोध । कविस्तु सर्वथैव सुमधुरं तत्प्रत्या-
चक्षाणो ग्रामे वसतिमेव स्वकीयां सुरदुर्लभां प्रतिपादयन् केवलं
सङ्कल्पितं द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदातुं प्रत्ययाचत । गुणपरवशेन राज्ञा
मूर्ध्निकृतं सर्वमपि कवेरनुशासनम् । कविस्तु न किमपि द्रव्यमात्मा-
र्थमङ्गीचकार ।

अथ भूयोभूयोऽनुरुध्यमानश्च जगाद—‘यदि किमप्यवश्यं प्रदेयं
श्रीमता मह्यम्, तर्ह्येतदेव ददातु—न सा राज्ञी किमपि वक्तव्या । न तथा
किमप्यनार्यमाचरितम् । ननु भवानिव सापि गुणैकगृह्या, न तु
दुष्टमति । तस्मान्मत्प्रार्थितः पूर्वमिव तां स्नेहेन पश्येद् भवान् ।

का गतिः । स्वीकर्तव्यमेव सर्वं विदुषोऽनुशासनम् । गुणप्राहितान्यथा
भज्येत । स्वच्छन्दं यान्तमिदानीमस्माक कविं गवाक्षेण
कथमप्यालोक्ष्येमपि कृतार्थां भवतु राज्ञ. कर्णस्य महाभिषिक्ता राज्ञी ।

प्रणय-पिपासा

स्वर्गीयः म० म० प० नारायणशास्त्री खिस्ते

(काशिकराजकीय संस्कृत महाविद्यालयस्य भूतपूर्व प्रधानाचार्य, अनेकानां संस्कृत ग्रन्थानां प्रणेता व्याख्याकारश्च, वाराणसी वास्तव्य)

कावेर्यां पश्चिमे तीरे सुन्दरपुर नामान्वर्थाभिधानो ग्रामः शोभते । कुवेराचलाख्यस्य पर्वतस्योपत्यकाया विशाला सहकारवाटी, तामनु सुन्दरपुरग्रामं प्रतिष्ठितः । एकत कावेरोतीरपरिसरप्रसृतता तालतमालनारिकेलकमुकादिविशालवृक्षराजिपरिरक्षिता मध्यन्दिनेऽप्यर्कगभस्तिभिरनवाप्तप्रवेशा, शिल्लीशकारनादिता गभीराऽरण्यानी, अपरतश्च मल्लिकायूथिकाजातीमालतीमहुलचम्पकपाटलादिविविधकुसुमद्रमसमेधमानसौभाग्या विशालोपशल्यावलि । कुवेराचलवर्तिनिर्झरसमुत्क्षिप्तान्भक्षोदसमुद्वहनजातजडिमा, भारमुग्ग इवमन्दगतिः कल्पप्रफुल्लोपशल्यकुसुमसमूहपरिमलतस्करः पवनः सन्ततं सेवते सुन्दरपुरवासिसज्जनान् ।

ग्रामेऽस्मिन् विशेषतो राजन्या निवसन्ति, पञ्चपाण्येव विप्राणां गृहाणि, वैश्यानां शूद्राणां च मिलित्वा पञ्चाशदधिकानि सद्ग्रानि, तावन्त्येव राजन्यानाम् । ममाधिपतिर्वीरसिंह प्रख्यातवीरक्षत्रियवंशालंकारभूत प्रभूतभूसम्पत्तिमान् दर्शनीयाकृति प्राशुर्धिशालवक्षा वीराप्रणीर्वर्तते । ग्रामीणाः सर्वेऽपि आपन्नाभयदीक्षिते तस्मिन् प्रगाढं स्निहन्ति, विभ्यति च सुलभकोपात् प्रचण्डशासनात् तस्मात् । अप्रजातयो विप्राः किल पौरोहित्यवृत्तिमनुतिष्ठन्तः पञ्चमहायज्ञान् यथावद् वितन्वाना वेदानभ्यस्यन्तोऽग्न्याहिता सुखेन निवसन्ति ।

इत्यविधे तस्मिन् सुन्दरपुरे ग्रामाधिपतेर्वीरसिंहस्यसूनुः प्रतिकृतिरिव निजपितु बुमारः शार्दूलसिंहो यौवनसुलभोत्वलिका समाकुलचेता एरुदा प्रसूत्यै स्वपितुः सदनमुपगता चिरपोपिता कावेरो-पूर्वतीरवर्तिलक्ष्मणपुरग्रामाधिपतेस्तनूजा स्वप्रेयसी दिक्षुरक्षप्रसूति पुत्रलाभप्रवृत्ति प्रहृष्टान्तरो मृगयानपटेन गृहान्निष्क्रम्य इवशुरालयं गन्तुमियेप ।

तदानीं प्रावृद्शालः प्रवृत्त आसीत् । कावेरी समुत्तीर्यैव पूर्वतीर-
वर्ति लक्ष्मणपुरमासाद्रयितु सुगम् । नान्यः पन्था । कावेरी समुत्त-
रणं विना नान्या गति । अत्रान्तरे पयोदपटलैर्नीरन्वित नम ।
क्षञ्जावायुर्वातुमारैभे । एकद्वित्रिक्रमेण पतन्तो वर्षाविन्दव क्षणाद्विष
धारासारात्मना वर्षन्ति स्म । निमीलयन्तीं जगन्नयनानि विद्यु-
न्मध्ये मध्ये व्यद्यातत । न कोऽपि नाविकस्तदानीं शतेनापि दित्सि-
तेनातरेण तरणिं मोक्षुमियेष । शार्दूलसिंहश्चिर तान्नाविकाननुनी-
याप्यकृतार्थः प्रतलोरत्नलिकापारवश्येन तत्क्षणमेव गन्तु कृतनिश्चय
क्षत्रियसहजेन साहसेनाध्यातस्तुरगपृष्ठ एव कावेरीं तत्तु निरर्चपीत् ।
करे बल्गा धृत्वा प्रवेशितस्तेन कावेरीजले तुरङ्गमः । स्वामिनो भावं
विदन्निव स पशुरविगणन्य विन्तान् च्चाल । यावत् स किञ्चिद्दूर
गच्छति, ताप्रदेवैको महानाजर्तो दृश्ये । शार्दूलसिंहस्तु बल्गामाकृत्य
जलभ्रमपरिजिहीर्षया किञ्चिदपसृत्य तिर्यग् गन्तुमियेष । किन्तु तदानीं
पाकाभिमुखद्वरदृष्टप्रभावान्तु शार्दूलसिंहायु क्षयान्तु येनाप्यचिन्त्येन
हेतुना जलौघप्रलवेगाभिहतोऽवशश्च स तुरङ्गमस्तस्मिन्नेव मयान-
केऽम्भोध्रमे न्यपतन् । तुरङ्गपर्याणपाठर्ववर्तिलोहपादिकासयवसोपान-
त्कपाद शार्दूलसिंहोऽपि सहाश्रेण प्रणयिनीमिलनोत्कलिकाभिश्च
सद्य पातालमुपानोयत । इत्थ सतुरङ्गस्य तस्य जले पञ्चत्व सम्पन्नम् ।

तमेव क्षणमारम्य संस्कारदेहधारी स प्रजलः पिशाचो भूत्वा
कावेरीतीर परिसरारण्ये वध्राम । तेन पथा जनानां यावायात दुष्कर
समपद्यत् । प्रायस्तेन पथा गच्छत्सु नैतोऽपि जीवन् पराजर्तते स्म ।
अध्वगैरथ स भाग एव परित्यक्तः । न कोऽपि तेन पथा गच्छत्याग-
च्छति च । पिशाचोपद्रवस्य नानाविधाः किंवदन्त्यः सर्वतः प्रसृताः ।
कश्चिद्बदति-दृष्टो मया स पिशाच, तालप्राशुर्भोपणास्यः किल स
इति । अपरो वदति विपर्यस्तौ तस्य पादौ, ललन्ती जिह्वा, भृकुटिभी-
पण मुखम्, अध्वगान् दृष्ट्वा स मुख व्यादाय धावति । इत्यविधा
किंवदन्तीः श्रुत्वा भवति. पथिकैः स मार्ग एव परित्यक्तः । न कोऽपि तत
पर तेन मार्गेण गच्छति । तन्मार्गपरिसरवर्तिषु क्षेत्रेषु कर्पणादिकार्यं
कर्तुं न केऽपि श्रमका लभ्यन्ते । ग्रामाधिपतेस्तेन महती हानिः सम-
जायत । तन्मार्गशोधनपुरस्सर पिशाचोपद्रवनिराकरण्ये ग्रामाधिपति-
नादशसहस्ररूप्यकात्मकं पारितोषिकमुद्योपिनम् । पारितोषिकलोभेन
ये केचित् साहसेन पुरस्समुपागतास्तेऽपि जीवन्तो न पुन परावृत्ता ।

इत्यमेवातीते कियतिचित् समये दुःखितेन प्रामाधिपतिना स्वकुल-
पुरोहितो भट्टसोमदेवः सानुनयं प्रार्थित —

भगवन् ! आचार्ये ! किं नास्त्येव कश्चनोपायः तस्य परिशोधनाय
पिशाचोद्धरणाय च ? सत्सु भवाद्दशेषु तेजोराशिषु सिद्धमन्त्रेषु ब्राह्मणेषु
किं नेदं लज्जास्पदम् ? दशसहस्राणि मया दिक्षित पारितोषिक किम-
ल्पम् ? मन्ये सम्प्रति ब्राह्मणानां सिद्धमन्त्रत्व विडम्बनमेव ।

श्रुत्वेद प्रामाधिपतेर्वाक्यं विद्ध इव शरेण ब्राह्मण्याधिक्षेपमसह-
मानोऽन्तः क्रोधेन ज्वलन्नपि निगूह्य त भट्टसोमदेवस्तमाह, राजन् !
अहमस्मि भवत्पुरोहितः, भवदन्न मुञ्जानस्यैव पलित मे शिरः, न
ममास्तिपारितोषिकप्राप्तेर्लोभः । भवता यद् ब्राह्मणानां सिद्धमन्त्रत्व
विडम्ब्यते, तदसहमान एवाह पिशाचोद्धरणे मार्गपरिशोधने च प्रवृत्तो
भवेयम् इति ।

अथ विदितभट्टसोमदेवप्रभावस्तस्य पिशाचोद्धरणप्रवृत्ततां दृष्ट्वा
हृष्टान्तरङ्गो प्रामाधिपतिर्वीरसिंह सपादोपग्रह तमाह-शुरो ! क्षम्यतां
ममातिक्रमः, पिशाचोद्धरणकार्ये प्रवर्तयितुमेव ब्राह्मण्याधिक्षेपमिषेण
मया कोपितो भवान् । सिद्धं च मम समीहितम् । ब्राह्मणा हि मम
पूज्यतमाः । तथापि कुलगुरुर्भवान् मम सर्वस्वमेव । यत् किञ्चन
मम वैभवं यशश्च तत्सर्वं भवदनुग्रहादेव सम्पन्नमस्तीत्यहं जानामि ।
मम दुरुक्त भवता न मनमि स्थाप्यम् इति वदन् भूयो भूयः प्राणंसीत् ।

‘प्रणिपातप्रतीकारः सरम्मो हि महात्मनाम्’ इति नयेन
प्रामाधिपतिं प्रणतं दृष्ट्वैव दयालोर्ब्राह्मणस्य कोपं क्वापि पलायते स्म ।

अथान्येषु भट्टसोमदेव पाथेयस्तरादिप्रन्थि निवध्य प्रामाधिपतिं
वीरसिंहमापृच्छ च पिशाचोद्धरणाय प्रतस्थे । प्रतिष्ठमानश्च विघ्न-
हराणि सूक्तानि जपति स्म ।

क्रमेणासौ स्वप्रामसीमानमुल्लङ्घ्य पिशाचाधिष्ठितं वनभाससाद् ।
तावता वियन्मध्यमुपतस्थे भगवान् भास्वान् । नैदार्धात्मा प्रकर्षेण
बधृषे । धायोरनुष्णाशीतस्पर्शतां प्रतिपादयतस्तार्किकान् परिहसन्नैव
ज्वलद्द्वारमङ्गाशतापं सृणो वायुर्वातुमारंभे । पश्चिणोऽपि नोढान्त-
र्निर्लाय निभृतं तस्थुः । कुत्राप्यलब्धावकाशेव ध्याया तरुमूलमवा-
लम्बत ।

तथाधिपे समये श्रान्तो भट्टसोमदेवो विशश्रमिपुर्दूरादेवं
विशालाकारं सुदूरप्रसृतमूलं वटवृक्षं ददर्श । तद् दर्शनोत्पन्नहर्षप्रकर्षं

कियन्तं चिदध्वानमतीत्य तस्य वटवृक्षस्य सुदूरप्रसृतासु शाखासु
 बद्धान् तुरङ्गमानद्राक्षीत् । 'विशश्रमिपवः केचित् पान्था भवेयुः'
 इत्यचिन्तयत् च । पुनरस्य चेतसि विकल्पः समुद्भूत्-'पिशाचा-
 धिष्ठितोऽध्वगैः परित्यक्तः प्रान्तरोऽयमध्वा, कथमत्र पान्थानामागमनं
 सम्भाव्यते । भवतु यत् किमपि, समीपं गत्वैव सम्यक् परिलक्षयेयम्'
 इति निश्चित्य तं वटवृक्षमनुलक्ष्य भट्टसोमदेवश्चाल । उपगम्य
 समीपं सकृत्तूहलमपश्यत्—विशाले वटद्रुमतले शोभनोऽनेकवर्ण-
 विचित्रः कुथः समास्तोर्णः । तदुपरि दुरधफेनधवलः प्रच्छदपटः, हंस-
 तूलकल्पितान्युपधानानि च सञ्जानि । वीरासनोपविष्टास्तेजस्विनो
 वीरा इष लक्ष्यमाणा विशत्यधिकाः शस्त्रधारिणः पुरुषा मण्डलाकारेण
 स्थिताः, तेषु मध्ये सुवृहदुपधानालम्बितपृष्ठ एकस्तेषां स्वामीव लक्ष्य-
 माणस्तेजस्वी शस्त्रपाणिः पुरुषः । मध्ये राजतं धूमनलिकापात्रं विरा-
 जते । ततः समुद्भूतः सुगन्धिधूमपरिमलो मोदयतीव मनांसि । भट्ट-
 सोमदेवमुपायान्तं दृष्ट्वा स तेषां शस्त्रिणां स्वामो सोल्लासं प्रणमन्नाह-
 'आगम्यतां पुरोहितमहाशयाः ? अद्य सत्यमेव सुदिनं नः, इहास्यताम्'
 इति स्वासनस्य दक्षिणे समुन्नतमासनान्तरं निरदीदिशत् । भट्टसोमदे-
 वस्तु तन्मुखात् 'पुरोहितमहाशय' इति सम्योधनमाकर्ण्य 'कोऽयं मां
 पुरोहितं भणती' ति चिन्तयन् तन्मुखं निपुणं निरक्षिष्ट । अलक्ष्यच्च
 स्वग्रामाधिपतेर्वीरसिंहपुत्रस्य शार्दूलसिंहस्य मुखच्छायाम् । सर्वेषां
 च तेषां नेत्राण्यपक्षमपातानि विभाव्य 'नूनमेते न मानवाः किन्तु देव-
 योनय एवेति' निश्चिन्वानो निर्भयचेताः प्रणमतस्तान् शुभाशीर्भिर-
 भिवर्धयन् निर्दिष्टमासनमध्यरुक्षत् । अथ मुहूर्तं कुशलप्रश्नादिसंलापं
 विधाय स शस्त्रधारिस्वामी भट्टसोमदेवमपृच्छत् 'पुरोहितमहोदय !
 पट्सु ऋतुषु कतमो भवता प्रशस्यते ।' चतुरो भट्ट उत्तरयति स्म—
 भिन्नरुचयो जनास्तान् तान् ऋतून् प्रशंसन्ति, अहन्तु शीतर्तुमेव
 सर्वश्रेष्ठं मन्ये, यतः स हि सर्वविधोपभोगक्षमः । पुनरब्रूत शस्त्रि-
 स्वामी-'कथं वर्षर्तुर्न प्रशस्यते भवता ?' भट्ट प्रत्याचष्ट—सपङ्को
 दुर्दिनान्धकारितो वर्षर्तुः केन गुणेन प्रशस्यताम् ? किञ्च, वर्षर्तुः
 प्रियामिलनोत्कलिकाकुलानपि यूनो निर्देयं प्रवृद्धसरिदावर्ते मञ्जय-
 तीति घातकप्रकृतेर्वर्षर्तोवर्णनं न मनागपि रोचते मह्यम् ।

श्रुत्वेदं भट्टवचनं तत्क्षणमेव चकित इव स शस्त्रिस्वामी भट्ट-
 सोमदेवस्य करमादाय तन्मुखं निरवर्णयत् ।

पश्यतोहरः

स्वर्गाय' भट्टमधुरानायनाम्नो, कविशिरोमणि

(सःसृतरत्नावरपत्रस्य भूतपूर्वं, अनेकसंसृतराभ्यप्रगन्धप्रपेता, व्यास्या-
कारश्च, जयपुरवास्तव्य)

(१)

वैशाखमासस्य भुवनभयानको नूनमातप सम्प्रति व्याकुलीकरोति
जनान् प्राणिनश्चान्यान् । साम्प्रतं पूर्णो मध्याह्न । रवेरुत्तापः परा
फोडिमारुद् ।

अस्मिन् समये मधुपुरमामे धूमशकटविध्रमस्थानसन्निधानएष
नन्दरामवणिजः समुद्घाट्यमान आपणोऽस्ति । षणिगस्मिन् समये
भोजनसम्पादन एष व्यमोऽवलोक्यते ।

एतावतैवापणोपरि वृद्ध एक साधुमहाशयः समुपस्थित । साधो-
रस्य पट्टायितललाटे विषटतया घटितं दूरतोऽपि दर्शनीयं तिलकं
साम्प्रतं धर्मसलिलैः प्रवाह्य प्रवाह्य "न ते समुचितम्" इतीष निः-
सार्यते । लम्बशित्ताभूपितं शिरः श्वेदभरस्निग्धमस्ति । मुखद्वानप-
मन्तापेन समधिकमरुणमालोक्यते । वृद्धमाधोः पादौ जानुपर्यन्तं
निषिद्यया धूल्या धूमरिती स्तः ।

साधोऽप्य पञ्चाहृदकमण्डल्यादिधारकः शिष्य एकोऽस्ति । आपणे
आगत्यैष मयैकान्यं साहस्यरश्मि प्रोक्त साधु महाशयेन—“अरे वत्स !
किन्तु वृद्धमाक्षगायापि न्यूनमिहायकाजं दास्यसि ? सम्प्रति मन्दिष्य-
स्य गेह दूरवर्ति । शरीरं च मे न सोऽु शक्नोति साम्प्रतं मार्गागमन-
रोदम् । तथादि न ते विमुग्धानि भाग्यानि सर्हि मूढि अप्य रात्रापत्रैष
विमस्य इषः प्रानरेष शिष्यमामं प्रयाग्यामि । कथय भाग्यवन् ! कस्ते
आगतयः ?

नन्दरामवणिक् सर्वान्पूर्वं एको मणजन आगोत् । स हि प्रायशः
समागतानां साधुमतां शक्तारे भूतमेष दशमना आगोत् । स षास्मिन्
मध्याह्ने आसनधार्यनिवृत्तः पात्रादिममायोजनं कुर्यन्नागोत् । एता-
वतैष वृद्धेन साधुना दणं सोऽनुग्रहचपनम् !

वणिश्वराकः सर्वं परित्यज्य प्रणनाम साधुप्रधरम् । साधुमातपे
क्तिश्यन्तमालोक्य सकरुणस्य वणिजो मनसि भक्तिश्रद्धायाः प्राव-
हत्स्रोतः ।

साधोर्मध्यकाये धौतवस्त्रं, नहि नहि सम्पूर्णमक्षतयस्त्रमेव संश्लिष्ट-
मालोक्यते । स्कन्धे रामनामाङ्कितमुत्तरीयं पतितमस्ति । मुण्डिते
स्वेद्जलमस्त्रणितेऽत एव जाज्वल्यमाने मस्तके शाङ्खलशालिनी शिखा
आर्द्रकर्पटाच्छादिताऽस्ति । हस्तयोश्छत्रं प्रकाण्डो दण्डश्च वाभाति ।
पादौ चोपानद्विरहितौ स्तः । गले तुलसीमाला, वक्षसि च पीठवर्णं
यज्ञोपवीतं विराजते । साधोः प्रभावशालिनीं मूर्तिं दृष्ट्वैव भक्तवणिक्
“इमे पूर्णाः परब्रह्मसहचराः” इति मनसि कुर्वन् ससमादरं समभाषत-
“श्रीमन् ! कोऽत्र चिन्तावसरः ! इदमपि श्रीमतां शिष्यस्यैव स्थान-
मस्तीति बुद्धया कृतार्घ्यताम् । प्रायो ये ये साधव आयान्ति ते ते
दीनस्यास्य निवासे कुर्वन्ति कृपाम्, श्रीमन्तोऽपीह चरणरजो दत्त्वा
पावयन्तु स्थानमिदम्” ।

इदमुक्त्वैव च वणिजा जलपूर्णं पात्रमेकं दत्तं साधवे । साधुनापि
सर्वमात्मीय वस्तु न्यस्तमापणे । शिष्येणापि सर्वं दण्डकमण्डल्वादि-
कमुत्तार्य स्कन्धकर्पटेन प्रोच्छिद्यतां पादौ । वृद्धसाधुना जलेन हादिति
प्रक्षाल्य पादौ प्रोक्तं वैश्याय—

“तर्हि वत्स ! इदानीं साधूनां भोजनस्यापि कुरु सत्वरमायोजनम् ।
तुभ्यमपि चेद्वोचेत तर्हि प्रहीष्यसि भगवत्प्रसादं तत एव । किमिति
पृथक्पाकादि कृत्वा वृथा परिश्रमः सोढव्यः ।”

पुनः किमासीत् ? नन्दरामस्तु साधूच्छिष्टाय नितान्तमेव लाला-
यित आसीत् । इदानीमात्मनो मनोरथानुकूलं दृष्ट्वा शीघ्रमेव सर्वं
वस्तु स्थापितं साधोरग्रे । पाकसम्पादनस्थलन्तु पूर्वत एवासीत्सम्य-
क्त्या सज्जम् । साधुरपि सर्वं सुभगमालोक्य सरभसमेव पाकनिर्माण-
स्थलोपरि आक्रमणमकरोत् ।

साधुमहाशयस्त्वरितमेव सम्पादयामास मनोनुकूलं भोज्यम् ।
नन्दरामः साधुमहात्मनो निःसार्यमाणा नानाविधाः सासग्रीः, मृदु-

१. घान ।

२. वेत्त ।

३. चोदा ।

साधुराश्च वार्ता प्रत्यक्षीकृत्य कटककृतनिकेतनं भगवन्तं जगन्नाथं
गृहोपस्थितं मेने ।

सम्पन्ने पाके सोत्रार्दं शङ्करार्थं कृत्वा ठण्ठणदिति घण्टां ध्वनया-
मास साधु । नानाविधानि च स्तोत्राणि सगलास्फालनं समारम्भ्य
भोज्यसामग्रीं धृतवान् ग्रन्थनिष्कासितस्य नृसिंहस्याग्रे । विधिविधा-
नेन च कृतवान् शङ्कोदकादि । तदनन्तरञ्च क्षुत्क्षामकण्ठयात्मनः
शिष्याय, नन्दरामवणिजे च दत्तवान् भगवत पावनं प्रसादम् ।

प्रातः कालादनाहारो वराको वणिक् तावता प्रसादनैव कथमपि
तुतोष । विशेषतश्च साधोर्दर्शनेनैव नन्दरामभक्तस्तृप्तः समभूत । वृत्ते
मनसि क्वावकाशोऽन्यविषयस्य । इतस्तु किञ्चिन्मात्रेण प्रसादेनैव
भक्तं सन्तोष्य सशिष्येण साधुमहात्मना यथेच्छं संहार आरब्ध ।
सर्गमपि पदार्थं जात जठरकोपागारे सरभसं न्यक्षिप्यत ।

अन्ततः प्रसादलोलुपो वणिक् प्रतिदिनभक्ष्यापेक्षया अर्द्धेनैव
भक्ष्येण सन्तोष्य जठरं प्रक्षालितहस्तमुखं साधोः कृते धूमपानपात्रं
सञ्जीवकार । साधुरपि समापितसमस्तवस्तुस्तूपं कृत्वा च तदुत्तर-
कार्यं पृथगासने स्थित साडम्बरं गडगडायमानं चकार धूमपान-
पात्रम् ।

इतः साधुच्छिष्टलोलुपो नन्दरामभक्त पुनरपि साधोर्भुक्तावशिष्टं
भक्ष्यमन्विष्यति स्म । पर तत्र श्रीमता साधुमहात्मनैव साधुकृपा
कृताऽऽसीत् । अस्तु यत्किञ्चिदासीत्तदेव शक्तिभक्तिगद्गदो वणिक्
अभ्यवहत्तुमारभत । यावदयं भुङ्क्ते तावतैव श्रूयते स्म धूमशक्त्या
विकटश्चीत्कारः ।

शब्दं श्रुत्वा ससम्भ्रमं जगादापणस्थाय साधवे वणिक्—“यदि
वहिः कश्चन ग्राहकः समायायात्तर्हि श्रीमद्भिस्तत्र देया दृष्टिः । न स
परावर्तेत । अयमेव मे जीवनोपायः ।”

यावदयं संलापो भवति तावतैव पूर्णतया शृङ्गारितसर्वशरीरो
धावूमहाशय एको नन्दरामापणोपरि समापपात ।

शृङ्गारिणोऽस्य शरीरं खड्खडायमानाप्रबाहुभूपिनेनाङ्गलचोलकेन
समाच्छादितम् । कट्यां कृष्णान्त्यरेखमुज्ज्वल धीतवस्त्रम् । स्कन्धे
च सचातुर्यराश्रीकृतं सद्योघीतमुत्तरोयमेक विलसति । पादौ चास्य

चाकचक्यशालिभ्या कृष्णवर्णाभ्यां वैदेशिकोपानद्भ्यां गूढौ स्तः ।
ययोर्हि गमनसमये “चर मर” इति शब्दो मुखरयति मार्गोद्देशम् ।
हस्ते च वायुमहाशयस्य चाकचक्यशाली “पटसम्पुटकः”^१ द्वितीये च
वेशगौरवभयादिव कम्पमाना सुभगा यष्टिरासीत् ।

वैश्यो वायुमहाशय दष्टैव, अन्त कोष्ठकादेव सादरमभाषत—
“महाशया ! क्षण स्थित्वा गृह्यता धूमपानपात्रम् । तावद्दहमायामि” ।

साधोर्नाभयद्वागयसर । सर्वं वणिजैश्च वक्तव्यमुक्तम् । वैश्यस्त्वरि-
तमेव हस्तमुख प्रक्षाल्य वहिरागतो वायुमहाशयस्य शृङ्गारसुभगा
मूर्तिमालोक्य गौरवमिवोद्बहन् समभाषत—“कथं वायुमहाशया !
भोजनादिकं निर्वृत्तम् ?”

वायु०—नैव । इदानीं तु विलम्बो जातः । सायभोजनमेव साधुतया
भविष्यति । इदानीं तु किञ्चित् “जलपानमात्रं” करिष्ये ।

“सम्यक् श्रीमन्” इत्युक्त्वा वणिक् कान्दविकारिणाद् भक्ष्यमा-
नीय वायुमहाशय भोजनाय सज्जीकृतवान् । वायुमहाशयोपि नाममा-
त्रेणैव “जलपानं” वस्तुतस्तु सर्वाङ्गपूर्णं भोजनं सानन्दमकार्षीत् ।

[२]

सर्वेऽपि रात्रिं भुक्त्वा, पीत्वा, शयित्वा सानन्दमयापयन् ।
नाभूत्तत्र विशेषः ।

प्रातरेव जागरूकेण साधुमहात्मना दृष्टं यद्वणिगापणे नागदन्ति-
कोपरि पीत कौशेयाम्बरमेकं लम्बते । जगाद् चाथ वणिग्भक्तम्—
“वत्स ! यद्यनुमन्यसे तर्हि पाताम्बरमिदं धृत्वा सन्ध्याह्निकादि
विदधामि । शिष्यप्रामो दूरेऽस्ति, न जाने कदा वा तत्र प्राप्नुमः ।
इत एवाह्निकादितो निवृत्तौ मुखं नो भविष्यति”

वणि०—महाराज ! क्रीतस्थायं दिनद्वयमेव जातम् । नैववारमपि
परिहितं भया । श्रीमता “प्रसादीभूत” स्यात्तदा मे मनोऽर्भाष्ट
भविष्यति । धारयतु श्रीमान् ।

पुनः किमासीत् ? सानन्दं परिहितं साधुमहात्मना । साढम्बरञ्च

१ वृट् ।

२ मनीवगः ।

३ हल्वाई ।

४ सूटी ।

दण्डकमण्डलवादि इतस्ततः प्रसार्य, ऊर्णासनोपविष्टोऽक्षिणी निर्माल्य धृतगोमुखीक. परे ब्रह्मणीव लीनतां गन्तुमारभत ।

इतो बाबुमहाशयेन सम्यक्तया विभूष्याऽऽत्मानं स्वीयं च वस्तु गृहीत्वा प्रोक्तं वणिजे—“अयि वणिग्वर ! ह्यस्तनजलपानस्य, सायं-भोजनस्य च कियान् व्ययो जातः ? कथयतु, इदानीमेवाऽहं सर्वं ददामि । आवश्यकं मे साम्प्रतमेव गमनम्”

वणिजा मनसि चिन्तितम्—“अतीव मे श्रमो जातः । व्ययोपि इतो भूयान्भवत् । विना किमप्युपार्जनं न चलिष्यति ।” पुनर्मनसि गणितं कुर्वतेव प्रस्फुरिताधरेण प्रोक्तम्—“आम्, एवम् । सर्वं मुद्रा-द्वयं साद्धं पणपञ्चकं च जातम् ।”

बाबू०—अयि भोः ! स्फुटपणानां तु कथैव गच्छतु । इदं तु वणि-ग्जनानां प्राकृतं कल्पनपाटवम् । तर्हि अष्टौ रूप्यकाणि परावर्तयतु भवान् । अहं दशरूप्यकमूल्यं शुल्कपत्रं ददामि ।

प्रमुदितचेतसा वणिजा पेटिकातो रूप्यकाष्टकं नि सार्य समापितं बाबूमहाशयाय । धृतञ्च तत् पटसम्पुटकमध्ये बाबूमहाशयेन । अनन्तरञ्च यष्टिं गृहीत्वा प्रयातुमारभत् बाबुमहाशयः । तद् दृष्ट्वा अतीव विनयेन प्रोक्तं वणिजा—“बाबुमहाशयाः ! शुल्कपत्रम् ?”

बाबू०—आम्, तदेव दशरूप्यकाणां यत्प्रदत्तम् !

वणि०—महाशय ! क्व प्रदत्तम् ? दानायैव तु स्मारयामः श्रीमते !

बाबू०—अरे कीदृशमानुषोसि ? पूर्वं शुल्कपत्रं गृहीत्वा तदनन्तरं तु स्वयां मुद्रां प्रदत्ता !

वणि०—नैव महाशयाः ! विस्मरन्ति भवन्तः । स्वीयं पटसम्पुटक-मुद्रपाट्यं पश्यन्तु ! न वयं द्विवारं प्रहीतारः ।

बाबू०—अरे न वयं द्विवारं प्रदातारः । भवानेव स्वीयां पेटिकां पश्यतु । भवतो वञ्चनापाटवं नात्र चलिष्यति ।

वणिजा मनसि चिन्तितम्—“अयं तु विचित्रवेपथ्वीरः समायातः । हा तात ! यः श्रोष्यति स मामेव मिथ्यावादिनं कलयिष्यति । गौरोज्ज्वलवेपमिमं तु सभ्य इति सर्व एव सत्यवादिनं वदिष्यन्ति । यद्भवतु, तद्भवतु यादृशाय तादृश एवोपयुज्यते । अयमिदानीमतीव प्रपृद्धः । आत्मस्वरूपप्रदर्शनं विना नायं मामकं दास्यति द्रव्यम् ।

इत्याकलय्यैव आपणादुत्प्लुत्य पथि समाजगाम, जग्राह च करेण बाधूमहात्मनः पटसम्पुटकम् । उभयोर्वभूव कराकरि सभाक्रमणम् ।

द्वयोरिमं भीषणसमाक्रमं दृष्ट्वा वहवो जना समाययु, चक्रुश्च प्रयत्नमस्य कारणावगमाय ।

साधुमहाशय साम्प्रतमासने स्थितः प्रातः सन्ध्यामिव कुर्वन्नासीत् । स इमं लोककोलाहलं श्रुत्वा आसनादुत्थाय बहिराजगाम । लोकसंघाते प्रविश्य च किं किमिति वारं वारमुच्चरगादीत् ।

वणिक् साधुमहाशय समीपे दृष्ट्वा मनसि सुतरां प्रासीदत् । आसीत्वास्य विश्वासो यद्वदस्य साधुमहाशयाः सत्या वार्ता प्रकाशयन्तो भक्तस्य मे साहाय्यं करिष्यन्ति । परमित सर्वा कथैव परावृत्ता ।

अपृष्ट एव साधुमहाशयस्तोत्रेण स्वरेण सर्वानवदत्—‘हरे ! हरे ! एवं तु वणिक् धार्मिक इव दृष्यते स्म, परं हन्त ! हन्त ॥ अयन्तु सुतरामेव वद्वक्तः ॥ पश्यत सर्वस्व हरति ! ॥ पूर्वं तु सभ्यं पुरुषं रात्रौ बलादस्थापयत् । तत एकवारभोजनस्य मुद्राद्वयं व्ययमयाचत् । तदपि वराकेण धार्मिकेणाङ्गीकृत्य दशमुद्रामूल्यं शुल्कपत्रं प्रदत्तम् । अनेनापि तद् गृहीत्वाऽप्यौ मुद्रा परावर्तिता । परमिदानीं कथयति “न मे शुल्कपत्रं प्रदत्तम्” हरे ! राम ! कथमस्य भगवान् भव्यं करिष्यति । रे पामर ! धर्मतोऽपि मनाग् त्रिभिहि ! कण्ठकर्तनेन न कुवेरो भविष्यसि । सर्वत्र धर्मं दृष्ट्वा कार्यं साधनीयम् । सर्वं खलु भूतभावन परमात्माऽनिमिशमालोक्ते ।

साधुमहात्मन कथामिमा श्रुत्वा सर्वेऽपि तदन्तिके समागत्य सर्वं वृत्तान्तं पप्रच्छु । सभयरुम्पमिव प्रात्रवीत्साधु —

“सर्ववृत्तान्तश्रवणान् पूर्वं भवन्त पातकिनोऽस्य वणिजो द्वारात् प्रतिष्ठाविरहितं मा स्वमीष्टस्थलं यापयत ! न जाने वकमत्तोऽयं बहुमूल्य ममापि सर्वं वस्तुजातं चेदपहर्तुमुदातः स्यात्तर्हि व्यवहारानभिज्ञस्य विपरीतं मे पतेत् । हन्त ! हन्त ॥ अनेन वराकेण तु मदग्र एव शुल्कपत्र दत्तमासीत् । मया तु यदाऽमुष्मै रात्रौ मम भोजनमूल्यं दत्तमासीत्तदा तु माश्रयपि कोऽपि नासीत् ।

इदानीं सर्वे जना वराकं वाणिजमेव साबहेलं धिक्चक्रुः— ‘अरे राम ! इमे तु साधुजना सन्ति, एभिः साकं च तवाऽयं व्यवहार ! हा धिक् !’

एक प्रतिवेशी जगाद्—“अरे नन्द ! त्वमेव स्वयं निजमनसि

साधु०—नैव वत्साः ! नैव ! इदं तू सर्वैरेव दृश्यते यद्ययं स्वप्नामजन विहाय नास्माक सहाया भविष्यथ ! लोकेस्य चरितमेवैतो-
दृशम् । तथापि धर्मोऽपि किञ्चन घस्तु भवति । तस्यैकवारमेव न लोके
लोपो जातः ?

तृतीयोप्यस्मिन्नेव स्वरेऽगायत्—“साधुमहाशया ! धर्मसेतोर्न
सर्वथैव भङ्गो जातः । कुटिलेऽस्मिन् कलिकाले यद्यपि छलकपटादिभि-
र्जगत् परिपूर्णमथापि धर्मस्याङ्गमधुनापि वर्धति । वेपाचिन्मानुषाणां
प्रवृत्तिः कल्मषकलुषिता, तेनापि किं भवति ? अधुनापि संसारे धर्मस्य
जागर्ति सर्वतोमुखो जाञ्ज्वल्यमानो मणिमयप्रदीपः, भगवान् जगदा-
धारो नाधुनापि कापि विलीन ! यदि सर्वेऽपि उत्सृष्टसाधुपथाः
स्युस्तर्हि भूवल्लय कथमिवकल्पयेत्स्थितिमात्मीयाम् ।

अस्मिन् समये कपटसाधुना, वञ्चकबाबुना च प्राप्तः समुचितोऽ
वसरः । उभावपि मन्दमन्दं हसन्ती तत्स्थानाद्दर्शनमुपाजग्मतुः ।

वराको वणिक् आत्मन कपालमास्फोट्य, हृदय कथञ्चित् बला
त्संस्थाप्य तयो पन्थानमनिमेष पश्यन् पापाण इवाचलस्तस्थौ ।

दृष्टो धर्मपथमवलम्बमानानां समयेऽस्मिन् परिणामः ? धन्यः
पूज्यपादः साधुमूर्द्धन्यः ! सन्तजनभक्तिपरायणो वणिगपि च धन्य !!

धर्मपथस्थितो वराको नन्दरामवणिक् केवल हाहाकार भागी
बभूव । परमानन्दभागिनौ च बभूवतु “लुण्ठाकयतिः, वञ्चकबाबू च” ।

वीरमतिः

स्वर्गायः श्रीसूर्यनारायणाचार्यः

(संस्कृतरत्नाकरस्य भूतपूर्वसम्पादकः, जयपुरवास्तव्यः)

गुर्जरदेशे दुकटोढानामकमेकं राज्यमस्ति । कदाचिद्त्र राजा-
जीनामक कञ्चिच्चावहायंशीयो नरपतिश्शासनमकरोत् । अमुष्य
भूपतेरेक पुत्रोऽभूद्, द्वितीया च पुत्री । पुत्रस्य वीरज इति कन्यायाश्च
वीरमतिरिति नामाभवत् । एषा वीरमतिर्वाल्यादेव प्रभृति शस्त्रास्त्र-
सञ्चालनमभ्यस्यन्ती ह्यारोहणादिकासु वीरजनोपयुक्तासु सर्वास्वेव
कलासु परां प्रौढिं प्राप । यद्यप्येषा स्वज्येष्ठभ्रातुर्वीरजात् कनिष्ठाऽ
भवत्, तथापि बहुष्ववसरेषु लक्ष्यवेधविषये—ततोऽप्यधिकं हस्त-
लाघवमदर्शयत्, एवमियं स्वोधेन युद्धकलाकौशलेन स्वजनकं नितान्त-
मतोषयत् । अथैवं लालनपालनाभ्यां पोष्यमाणा वीरमतिः क्रमशः
विवाहयोग्या बभूव । राजाऽपि च स्वकन्याानुरूपस्य वरस्य प्राप्तये
महान्तं प्रयत्नमातिष्ठत् । अन्ततो मालवाधिपतेरुदयादित्यस्य जगद्देव-
नामानं कुमारं निजमनःसंकल्पितैः सर्वैरपिगुणैर्भूषितमशृणोत् । ततश्च
तेनैव सह तस्या पाणिग्रहणसंस्कारमकरोत् ।

अस्मिन्नेव समये सुगृहीतनाम्नोर्भोजविक्रमयो क्लृप्ते जातः श्रीमानु-
दयादित्यनामा मालवाधिपतिरासीत् । तस्य च द्वे राज्ञावास्ताम्,
प्रथमा वधेलनी द्वितीया च सोलङ्किनी । तत्र प्रथमायां वधेलन्यां राज्ञ
परं प्रेमाभवत् सौलङ्किन्यां च न । वधेलन्यां रणधवलनामा ज्येष्ठः
सौलङ्किन्यां च जगद्देवो नाम कनिष्ठ पुत्रो जातः । रणधवलो यद्यपि
ज्येष्ठोऽभूत् तथापि बुद्धिमान् वीरश्च नासीत् । जगद्देवश्च कनिष्ठत्वेऽपि
वीरो बुद्धिमान् कलाकुशलश्चासीत् । ततश्च यथा यथा सोऽवर्धत् तथा
तथा तस्य गुणानां प्रशस्तिः प्रासरत्, एकां तस्य त्रिमातरं वधेलनीं
विहायान्ये सर्वेऽपि जनास्तस्मिन्नस्निह्यन् । राज्ञोऽपि च तस्मिन् महान-
नुग्रहोऽभवत् । वधेलन्यै तु यथा निजतनयस्यायोग्यत्वं नारोचत
तथैव ततोऽप्यधिकं वा स्वसपत्न्यां पुत्रस्य योग्यत्वमपि नारोचत ।
अतः सा तस्मै नितरामसूयत् । परं राजा तस्यामनुरक्तोऽभवत् ।

अतः सा समये समये पुत्रसहितायाः स्वसपत्न्या मिथ्यापवादैस्तस्यै तमरोपयत् । एवं क्रमशो राजानं कोपयन्ती सा पुत्रसहितां तां सोलङ्किनीं शुद्धान्तनामनि ग्रामे प्रैषयत् । यो जगद्देव सहितायै सौलङ्किन्यै राज्ञा निर्वाहार्थमदीयत । सोलङ्किनी तु धीरा साध्वी चाभूत् । अतः सा तत्रापि सुखं निवसतिस्म । वधेलन्या तु दिने दिने तथा कपटबन्ध आरचितो यथा सौलङ्किन्या पुत्रस्य जगद्देवस्य राजसभाप्रवेशोऽपि निषिद्धः ।

एवं कष्टदशायामपि वर्तमानो जगद्देवो विंशतिवर्षवयस्को बभूव । एकस्मिन् दिने निजन्यायालयोपविष्टायोदयादित्याय राज्ञे कश्चित् सामन्तो जगद्देवस्य हीनावस्थां व्यजिज्ञपत् । सोऽपि तदाकर्ण्य पुत्रप्रेमाद्रहृदय सन् तत्क्षणादेव जगद्देवमाजुहाव । समयार्तं च तं हीनवेषं विलोक्य सञ्जातकरुणो राजा तस्मै बहूनि महार्हाणि वस्त्राप्यदापयत् । स्वीयं खड्गं वाजिनं च स्वयं तस्मै प्रादात्, एष च सर्वोऽपि वृत्तान्तो वधेलन्या अपि कर्णगोचरो बभूव । सा तु च्छरुत्वा तलब्धाहुतिरनलज्वालेव नितान्तमदीप्यत । सायं सामायातं स्वस्वामिनं चोवाच “स्वामिन् ज्येष्ठं विहाय कनिष्ठस्य पुरस्करणं सर्वथा राजनीतिविरुद्धम् । रणधवलश्च भवतो ज्येष्ठः पुत्रोऽस्ति । अतो भवतः खड्गाश्चयोस्तस्यैवाधिकारोऽस्ति नतु जगद्देवस्य । अतस्त्वरित त्वं स्वीयौ खड्गाश्चौ जगद्देवात्प्रत्यानय, नोचेत् प्रायोपवेशनं मे स्यात्” इति । तन्निशम्य नरपतिराह “प्रिये यदि कश्चित्क्षुद्रोऽपि जन कस्मैचित् किञ्चित् ददाति तर्हि सोऽपि स्वहस्तदत्तं वस्तु प्रत्यादातुं लज्जते, अहं पुनर्नृपतिरस्मि, तत्कथमहं स्वहस्तदत्तं वस्तु प्रत्यानयेयम्” । एवमुक्तवति राज्ञि हठसमारुढा सा राज्ञी सर्वथैव प्राणान् हातुमुद्यता बभूव । राजा तु तस्यास्तां दशमालोच्य विवशो भूत्वा पुरस्कारसहितं जगद्देवं पुनराकारयामास । पुनरुपस्थितं च तं जगात्—“पुत्र, चेत्वं मामनुरक्षयितुमिच्छसि तर्हि मदत्तौ खड्गाश्चौ प्रत्यर्पय,” । जगद्देवस्तु तदाकर्ण्य खिन्नमना सन्नुवाच—“तात नैवं भवदभिलाषः, किन्तु मम विमातुरेवास्तीत्यहं सम्यग्जानामि, अहं राजन्यसूनुरस्मि, नाहं धनाभावात्किञ्चिदपि त्रिभेमि । स्वखड्गत्य बाहोश्च प्रतापादहं यत्रैव गच्छेयं तत्रैव जात्रिकां लभेयेत्यस्ति मे सुदृढो विश्वासः इदानीं यावद् विपदभिभूतोऽप्यहं भवदनुरागमनुस्मरन्नत्र न्यवसम्, अद्य च मया सम्यक् परोक्षिता भवत्प्रोक्तिः । तदद्य कर्मवशाद्यत्रैव मे गति-

भविष्यति तत्रैवाह गमिष्यामि । एष च खड्गः, अथचाश्वः, " इत्युक्त्वा खड्गं तत्रावस्थाप्य घोटकं च द्वारि विमुन्य जगद्देवस्ततः स्थानात् प्रचलितः । स्वयं राज्ञा तत्सामन्तैश्च बहुधा प्रबोधितोऽपि खड्गाश्वौ दातुं पुनरुक्तोऽपि च न कश्चिद् विरराम ।

एष राजद्वारात् प्रस्थितो जगद्देवः प्रथमं स्वमातुं सर्मापे गतः । तत्र च सर्वोऽपि वृत्तान्तस्तस्यै निवेदितः । पुत्रस्य प्रयामोशोगमानर्णयन्त्या मातुः सर्वाणि गात्राणि श्लथानि जातानि, नेत्राभ्यां वाष्पिन्दुवोऽपतन् । कण्ठो निरुद्धं मुखं शुष्कम्, शरीरे च वेपथुः सजातः । यथा गहनवनमध्ये निघरतः स्यचिदशरणस्यान्वस्य करान् कोऽपि यष्टिकाभाहरेत् तथैव जीवनाधारभूतस्य तस्य पुत्रस्य पिडनपस्तामखेदयत् । परं किं कुर्यान् सा मन्दभाग्या । नासीन् कश्चिदुपायो विपद् विनाशाय । अन्ततः सा स्यचिद् हृदयमवस्थाप्य वाष्पिन्दुभ्यः प्रणमतः पुत्रस्य मूर्धानमभिषिञ्चन्ती जगाद "वत्स यद्यपि त्वद्विडलेपजं शोकं काष्ठाग्निरिव दहति मे हृदयम्, तथाऽपि परमसमान-मुखाहो राजपुत्रस्त्वमनर्हः खल्वमुप्यनिरादरस्य । तद्गच्छ, भद्रं ते भूयात् । शिवास्ते सन्तु पन्थानः " । एव जननीमनुमान्य, शस्त्राणि सयोज्य, वाजिनं समारूढ्य, देवतां प्रणम्य, वाष्पवर्षणपन्त्या मातुः पुनः पुनर्मुखमवलोक्यञ्जगद्देवप्लुक्तोऽडामिधः इन्द्रपुरं प्रति प्रचलितः ।

तत्र नगरे गतत्र कस्मिञ्चिदुद्याने ह्यष्टादशतीर्णस्तमग्रं पृथ्वीमूले बन्धनेन नियुज्य स्वयन्तत्रैवाशेत । विधिवशात्स्मिन्नेव समये राजकुमारी वीरमतिस्तस्मिन्नेव उद्याने विजिहीर्षुः समागच्छन् । माचाऽस्य पाणिगृहीतां बभूव । आगतं च सा काञ्चिद्दासीं कानिचित् फलान्यरचेत् तत्रैव प्रदेशे प्रेषितवती यत्र जगद्देवोऽश्रयिष्ठः । दृष्टमात्रं च तं दासीं पर्यचिनोत् । द्रुततरं प्रतिनिवृत्ता च तं वृत्तान्तं स्वमर्तुदारिकामश्रावयत् । उद्विग्नमनो अपि सा, असभवतया प्रतीयमानेषु तद्वचने प्वविश्वस्य स्वयं तत्र जगाम । तत्र च जीवितेऽपरमेऽस्मिन् शयानं दृष्ट्वा बयोवृद्धा दासीर्दूरतः कृत्वा शनैस्तमनागरयत् । जागरितश्च स प्राणप्रियां तां तत्रोपविष्टामवलोक्य विस्मित इव तस्यां कुशलमापृच्छय तया पृष्टञ्च स्वीयं तन् तस्यै निवेद्य स्वयागमनकारणमाश्रितं सर्वमकथयत् । उवाच च "परदेशं यियासतो मे मनो भवत्या मुखचन्द्रनिरीक्षणाय नितान्तमेवोत्कण्ठितमभवदतोऽत्र समागतोऽध्वश्रमापया-

पनाय यथैवात्रोद्यानेऽस्वप तथैव भवती माम् जागरितवती । इदानीं च सपन्नमनोभिलाप मामनुमन्यता भवती विदेशगमनाय” । तदाकर्ण्य वीरमति प्राह “नाथ न खलु कदाचिदपि मा विमुच्य भवता गन्तव्यम्, अहं भवतोऽर्द्धाङ्गिनी भवामि । तद्यदि दक्षिणवाहु सहस्र साहाय्यं कर्तुं न पारयेय तथाऽपि वामसदृशमवश्यमेव भवत उपकरिष्यामि । दर्शयिष्यामि च समये समुपस्थिते स्वीय वीराङ्ग नात्वन् । तदनुमन्यतां मां सहप्रवसनाय स्वामी । किं च भवच्छुभाऽऽगमनघृत्तविनिवेदनाय दास्यो राजप्रासादं गता सन्ति । तद्भवत्स्वागताय समायातो मे भ्राता, तेन सह राजहर्म्येषु गत्वा द्वित्राणि दिनानि चात्र विश्रम्यावां सहैव प्रस्थास्यावहै” । एव ब्रुवत्यामेव तस्यां तस्या ज्येष्ठो भ्राता वीरजो बहुभिर्जनैर्विविधैश्च वाहनैः सह समायातः । तावुभावपि परेण प्रमोदेनान्योन्यमालिङ्गितवन्तौ । श्यालेन सह राजसदसि गतो जगद्देवो राजजीनामानं स्वश्वशुरमभिवाद्य कुशलप्रभानन्तरं सर्वं स्ववृत्तान्तं निगद्य “श्वोऽहमित् प्रस्थाताहे” इत्यपि न्यवेदयत् । स्वजामातुस्तानुच्चभावपरिपूर्णान् विचारानवबुध्य परमप्रीतो राजा तमाह “इदमपि राज्यं भवत एवास्ति । अतो भवद्भिरत्रैवावस्थातव्यमित्यस्ति न’ परमोऽभिलापः” । ततो जगद्देवः पुनरब्रवीत् “इदमपि गृहं ममैवास्तीति यद्यपि सत्यं वचस्तथापि विदेशगतेन मया स्वभाग्यं परीक्षाऽवश्यमेव करणीया । अतो मामाज्ञापयतु तातो विदेशयानाय” । एवमालप्य श्वशुरस्याग्रहवशाज्जगद्देवः कानिचिदिनामि तत्रैव तिनाय । प्रस्थानात् पूर्वञ्च सहगमनाग्रहत्यागाय स वीरमतिं बहुशोऽभोधयत् । परं न सा कथमप्यमन्यत । प्रत्युत ‘चन्द्रिका चन्द्रस्यैव, विद्यन्मेघस्यैव, छाया पुरुषस्यैव चाह भवत्साहचर्यं विहातुं सर्वथैवासैमर्थाऽस्मि । विशेषतश्चास्यां वष्टदशायामि” त्यग्रवीत् । एव तां भक्तिमतीमाग्रहारूढां चावलोक्य श्वशुरश्यालप्रभृतीन् सर्वान् जनानां पृच्छ्य, वीरमतिमश्वपृष्ठे समारोप्य स्वयं चारुह्य ततः प्राचलत् । राज्ञा प्रेषिता केचिदन्ये जना राजसूनुर्वीरजश्च ताभ्यां दम्पतिभ्यां सह त्रियद्दूरं गताः । निवर्तनकाले वीरजः स्वस्वसृपतिं प्राह “इतः स्थानात्, टोडहाप्राम एतेन पथा चतुर’ क्रोशान् द्वितीयेन च विंशतिक्रोशान्ति । परं लघु पन्था दुर्गमो दुष्टपशुममधिष्ठितश्चास्ति, तद् भवद्गयां दीर्घेणैवाध्वना गन्तव्यम्’ इति । एव वीरजेन बहुधा योधितायपि ती दम्पती बाहुयलाभिमानात् नद्वचनमनादृत्य

लघुर्नैव पथा प्रचलितौ । क्रियद्दूरं गतयोरेव तयोरेका व्याघ्री पुरत-
ममायान् । तामालोक्य जगद्देवो वागेन तच्छिरोऽग्निधत् । विद्वशिराञ्च
सा व्याघ्री जगद्देवशिरसि प्रहारं दातु तथा द्रुतमद्रवद्यथा स खड्ग-
वहिष्करणायोऽप्यस्य न लेभे । वीरमतिस्तु स्वस्वामिनं मृत्युमुखप्र-
विष्टमिव मत्वा मध्य एव ता तथाऽताडयद्यथा टिन्नमूला लतेव सा
सहसैव भूमावपतन् । कालकवलान्निवारितो जगद्देवस्तु जगद्देव परमे-
श्वर तुष्टाव । स्वसहधर्मिण्या वीरतया च विस्मितः प्रसन्नश्चामवत् ।
एवं पतिजायामेव व्याघ्र्या वीरमत्या स्वपतेरिव स्वभार्यायाः साहाय्यं
कर्तुंकामो व्याघ्रो महतो जवात् तावमिहन्तुमभ्यद्रवत् । आगच्छतस्त-
स्य शरारे वीरमत्या वाणे प्ररोपितेऽपि त पुनरुत्तिष्ठन्तमवलोक्य
जगद्देवस्तं तथा प्राहरत्, यथा न स पुनः सद्रुदप्युत्पतितुं प्राभवत् ।
एवमन्योन्यसदृष्टशौर्यौ तौ जायापती तमध्वानमतिक्रम्य टोढहाग्रामे
सप्राप्तौ तत्र चैत्रस्य सरसस्तारे विश्रमार्थं ममुपविष्टौ ।

जगद्देवस्य व्याघ्रो वीरजस्तु स्वनगर प्रतिनिवृत्त्य यदा तस्य
लघुना मार्गेण गमनं पित्रे न्यवेदयन् तदा स राजाऽत्यन्तमभैर्यात् ।
“हिंस्रपशुविहतयोर्मम पुत्रो जामात्रोर्शहसस्कारो वा कर्तव्यः । विहत-
हिंस्रपश्वोस्तथाः कुशलवृत्तान्तो वा शीघ्रमानेयः” इत्युक्त्वा च
काञ्चिन्नान् शीघ्रमेव तेनैव पथा प्रैषयन् । गच्छन्तश्च ते जना मार्गे
व्याघ्र न्याघ्रीं च मृते अपश्यन्, कञ्चिन् पुन्य काञ्चिन् स्त्रियवा न । तेन
प्रमोदमानास्ते टोढहाग्रामे तावुभावपि सकुशलायवलोक्य ताभ्या च
मार्गेतिवृत्त सम्यगप्रबुध्य पुनश्च प्रतिनिवृत्त्य तत्सर्वं राज्ञे न्यवेदयन् ।
म च न्वपुत्रोपरात्रमकथा निशम्य नितरामहृष्यत् ।

सानन्द यात्रा कुर्वन्त्या जगद्देववीरमत्यां तु कतिपर्येरेव दिने
पाटननगरे संप्राप्ते । तत्र च सहस्रलिङ्गनाम्न सरसस्तटेऽग्राभ्यामव-
म्ह्य काञ्चित् क्षणान् वृक्षच्छायाया विश्रम्य तत्र पूरे कानिचिदिनान्य-
वस्थानुं निरणैष्टाम् । ततश्च जगद्देवो वीरमतिं प्राह “प्रिये ! यावद्दह
नगरे गत्वा कस्यचिद् गृहस्य व्यवस्था कृत्वा निवृत्स्यामि, तावत्त्व-
मत्रैव सम्यगवहिता तिष्ठ” । तदाकर्ण्य “ओम्” इत्युच्यत्या वीरमत्या
जगद्देवो पुरं प्रविष्टो वीरमतिश्च तुरगौ उरमूले निरध्व स्वयं
तत्रैवोपविष्टा ।

अस्मिन् पाटनपुरे द्वागरसिंहनामा कञ्चित् संकरवर्णं कोटपाल
आसीन् । तस्य च परमदुराचारो लालकुमारा नाम पुत्रो जामोती-

नाम्न्या कयाचिद् वेद्याया मैत्रीमवधनात् । परमसुन्दर्या अपि तस्या
लापण्येनासंतुष्यन् स तामुवाच “दयिते यदित्वं काञ्चित्त्वत्तोऽपि
रूपयत्तरां चालां लभेथास्नर्हि तां मदर्थमानय, तथा कृते त्वामहं बहु-
लेन धनेन सतोपयिष्यामि” इति । तथैव पारितोपिकायाप्तिसंभावनया
सा वेद्या कस्याश्चिद्द्वाराङ्गनाया गवेपणाय नितान्तमवहिताभवत् ।
जलाहरणार्थं सहस्रलिङ्गसरस्तटं गता काचित्तस्या एव वेद्याया दासी
तत्रोपविष्टां वीरमतिमपश्यन् । तत्सौन्दर्यं समाकृष्टहृदया च सा तस्याः
समीपे गत्वाऽऽत्मानं पाटननृपते सिद्धराजस्य महिष्या दासीं प्रख्याप्य
तस्याः सर्वमपि वृत्तान्तमवजगाम । द्रुततरं च गत्वा स्वस्वामिन्यै
जामोतीनाम्न्यै वेद्यायै न्यवेदयत् । सा तु श्रुत एव तस्मिन् वृत्तान्ते
वञ्चनया वीरमतिं लालकुमारेण सजिगमयिषु स्वरथमतिशीघ्रं सञ्ज-
यामास । स्वयं च महार्हाणि वस्त्राभरणानि परिधाय तस्मिन्नुत्त-
रित्वात् । पञ्चविंशतिमश्वारोहैश्च स्वरथस्य पृष्ठतो नीत्वा तस्यैव सहस्र-
लिङ्गसरसस्तीरं जगाम । तत्र सप्राप्ता च सा दृष्टायामेव वीरमत्यां परि-
चितामिव तामुवाच “वत्से ! तव पितुरुदयादित्यस्याहं स्वसास्मि ।
पाटनराजस्य सिद्धराजस्य च महिषी भवामि । जलार्थमागता मे दासी
त्वदागमनवृत्तं मामकथयत् । तव पतिर्जगद्देवोऽपि च राजसदसि
संप्राप्तोऽस्ति । अतस्त्वदर्थमागतया मया सहास्मिन् रथपृष्ठे समुप-
विश्य राजप्रासादेषु गच्छ । अस्मदीयमातिथ्यं चाङ्गीकुरु” ।
एवमुक्तवत्यां तस्यां तस्या सरलैः स्निग्धैश्च वचनैर्वञ्चिता वीरमतिर्व-
स्त्राभरणैः सेवकसधैश्च तां राजमहिषी मत्वा भाविवशात् तया सह
तस्या सदनं जगाम । तस्या वेद्यायाः सदनमपि च राजसदनसदृशमे-
वासीत् । अतस्तत्र गताया अपि वीरमत्याश्चेतसि न कञ्चित्सदेहः
समुद्भूत् । परं महति विलम्बे जातेऽपि जगद्देव तत्राऽनागतं दृष्ट्वा सा
तद्विषये पप्रच्छ । ततश्च तस्या वेद्याया दासीनामेका दासी बहिर्गत्वा
किञ्चित्कालानन्तरं च पुनरेत्य तामुवाच “राजकुमारः श्रीजगद्देवो
राजसेवाया तिष्ठति । ततश्च कथाविच्छेदभयादवसरमनुपलभ्य नागन्तुं
शक्नोति” । एतेनोत्तरेणेपत्परितुष्टा वीरमतिर्भोजनकालपर्यन्तं पुन
प्रतीक्षमाणाऽतिष्ठत् । तस्मिन् समये तु महिषीमन्यया तया वेद्याया
बहुशं प्रबोधिताऽपि न बुभुजे । तस्यास्तमाग्रहमपनेतुमसमर्था सा कप-
टमहिषी यदा न कञ्चिदुपायान्तरमपश्यन् तदा कपटमारचय्य पुन-
काचिदासीं जगद्देवमाकारयितुं प्रादिशोत् । कपटपटुः सा दासी तु

स्वल्पकालानन्तर प्रतिनिवृत्य जगद्देवस्य राज्ञा सह भोजन रात्रौ दशवानदसमये च तत्राऽऽगमनमख्यापयत् । रात्रौ तु दशवादनसमये ऽपि स्वस्वामिनोऽनागमनात् खिद्यमाना वीरमतिं सा कपटमहिषी प्रोवाच—‘ तव शयनार्थमुपरितन भवन सज्जीकृतम् । तत्र च पृष्ठस्थितेन द्वारेण कुमारो जगद्देवोऽप्यागत । तद् गच्छ सप्रमोद स्वपिहि” । तन्निशम्य पतिदर्शनपर्युत्सुका वीरमतिः सहर्षं तत्र मन्दिरे प्रविवेश । तत्र च स्वामिनमनवलोक्य कञ्चिदन्यमेव च पुरुष तत्रोपविष्ट विलोक्य ता वञ्चनामबुध्यत । पर न सा विभयाञ्चकार, नाऽपि चाधीराऽभवत् । परमात्मन पातित्रत्यपरिपालनाय कञ्चिदुपाय पर्यालोचयन्ती सा तस्य कोटपालपुत्रस्य लालकुमारस्य समीपे खड्ग विलोक्य द्वन्द्वयुद्धेन तस्याजेयत्व निरवारयत् । ततश्च तन्मुखोद्भूत मद्यगन्धमाघ्राय तेन च तस्य मद्यपत्वमवबुध्य कपटप्रपञ्चेन त वञ्चयितुमैच्छत् । समयमानेव च मन्दिरे प्रविश्य मद्यभाण्डात् पानपात्रे मद्य प्रपूर्य तस्मै प्रायच्छत् । तस्या सुन्दर्या करेण मदिरामुपलभ्याऽऽत्मानं धन्य मन्यमानं स कामुकं झटिति तामपात् । एव तद्वत् मद्यमितस्ततः प्रक्षिपन्ती स्वदत्तं च तं पाययन्ती सा बुद्धिमती बाला कतिपयैरेव क्षणैस्तममूर्च्छयत् । मूर्च्छितस्य च तस्य वक्षसिच्छुरिकां प्रावेशयत् । छुरिकाऽऽघातेन मृतं च तं केनचिद्वस्त्रेण प्रावृत्य वातायनद्वारा राजमार्गं न्यपातयत् । स्वयं च घण्टापथोपरिष्ठ वातायनविहायान्यानि सर्वाणि तन्मन्दिरस्थानि द्वाराणि समुद्रय तत्रैवोपाविशत् । मृतस्य तस्य खड्गं च स्वसमीपेऽस्थापयत् ।

अत्र च राजमार्गं परिभ्राम्यन् कश्चिद्रक्षापुरुषस्तत्र प्रदेशे समागतः स्ता वस्त्रप्रन्थिमुपलभ्यानुद्घाटितामेव ता कोटपालस्य समीपेऽनयत् । तस्यां जामोतीवेश्याया मन्दिरस्याधस्तात् प्राप्तिं चाकथयत् । उद्घाटिताया तस्यां स्वपुत्रशय विलोक्य परमदुःखित कोटपालस्तस्मिन्नेव क्षणे तस्या भवनमेत्य ता स्वपुत्रवार्तामपृच्छत् । तथा च तस्योपरितनभवनशायित्वमवगत्य वीरमतिसमधिष्ठितस्य भवनस्य द्वारे गत्वा तदुद्घाटनाय शब्दमकरोत् । तन्मध्याच्च वीरमतिं प्राह “मत्पाति त्रत्यमपिजिर्हीर्षवेऽस्मै मया समुचितो दण्डो दत्तः । अहमेव चामु शब्दं राजमार्गेऽक्षेप्तम्” ।

वीरमत्यास्तानि सदीपनान्यक्षराण्याकर्ण्य पादाहती भुजग इव निश्वसन् स कोटपाल स्वभटानादिदेश “गच्छत वातायनद्वारा-

ऽस्मिन् मन्दिरे प्रविशत । इमां च पतिव्रतामानिनीं केशप्राहं गृहीत्वा-
ऽऽनयत” । स्वामिसमादिष्टा सेवकाश्च मन्दिरमारोढुमयतन्त ।
तानारोहतो विलोक्य भ्रुकुटिविभूषितललाटतटा, शोणीभवन्नेत्रपङ्कजा,
स्वेदकणसमलङ्कृतवदनसरोरुहा, वेपमानाधरा, शुष्यदास्या, सा
वीरमतिः रोमकंटकाङ्किता सती महिषमर्दनं कर्तुमिच्छन्त्याः कालि-
काया इव रूपमास्थाय वातायनपार्श्वे ऽतिष्ठत् ।

तत्र च समारोहत पुरुषस्य शिरः प्रवेश प्रतीक्षमाणा बाहुभ्यां
दृढं गृहीत्वा खड्गमुन्निनाय । आरोहुर्मूर्ध्नि वातायने प्रविष्ट एव च सा
वीरवालाखड्गेन तथा प्राहरद् यथा छिन्नो मूर्धा मन्दिरे कायश्चाध-
स्तात् पथि पपात । एवं शिरोघातं ध्वती सा बाला सद्धर्मबलोद्भूतमिव
बलमवाप्य कतिपयैरेव क्षणैर्विशति पञ्चविशति वा पुरुषान् जघान ।
ततश्च हस्तौ पादौ चास्फालयतामध पतिनानां कायानां शोणितै
शोणितां तां मुघ विलोक्य तस्य घोरतरस्य कर्मणः साक्षिणां सर्वेषां
शिरासि भ्रान्तानि, नेत्राणि निमोलितानि, हृदयानि वेपितानि मनांसि
च विस्मितान्यभवन् । विषविसर्पं विसर्पन्ती च सा वार्ता क्षणादेव
सर्वस्मिन्नपि तस्मिन् पाटनपुरे प्रासरत् । सिद्धराजोऽपि च तां शुभाव ।
श्रुत्वैव च वीरमत्या वीरतया संतुष्टो विस्मितश्च स कोटपालस्य
समीपेऽमुं संदेश प्राहिणोत् “यावदहं तत्र नागच्छामि तावन्न किञ्चि-
दपि वक्तव्यं तस्यै” । वीरमत्यास्तेन हत्याकाण्डेन सजातवेपथुः
कोटपालस्तु ध्वस्तधैर्योऽपि तयाऽऽहया पुन प्रतिब्रद्धो नात पर
किञ्चिदपि कर्तुमशक्तः । वीरमतिरपि च मूर्तिमती वीरतेव तथैव
तत्र तस्थौ । इदानीमय वीरमतिवृत्तान्तोऽत्रैव तिष्ठतु । अग्रतोऽग्रत
एव वर्णयिष्यामः । तस्याः पत्युर्जगद्देवस्य वृत्तान्तावगमाय च स्यात्
कुतूहलम् , तदेव प्रथमं वर्णयामः ।

जगद्देव सहस्रलिङ्गसरस्तटान्नगरमगच्छत् । आत्मनिर्वाहयोग्य
किञ्चित्स्थानं वासवेतनेन स्वयत्तं कृत्वा स्वपत्नीं तत्र नेतुकामः
पुनस्तत्रैव सरस्तटे प्रयातः परं तत्र तां नालभत । केवलं तत्र रथने-
मिलेषां पुरुषाणामश्वानां च चरणचिह्नान्यपश्यत् । ततश्च “केनचि
च्छलिता मे मुग्धा वधूः” इति विचार्य तैः पदचिह्नैस्तस्यास्तस्मिन्नेव
नगरे प्रवेशमवधार्य परमदुःखितः पुनर्नगरं गतः । तत्र च सिद्धराज-
मुपस्थातुकामः स सहसैव स्वस्य तत्सभाप्रवेशं दुष्करमिव मत्वा
काञ्चित्तदध्यक्षानुपातिष्ठत् । तेषामन्यतमेन केनचित् वृत्त्या नियोज्य

स स्वसेवायां गृहीतोऽपि । परं हृन्मर्मवृण्डय स वीरमतिवियोगस्तम-
पीडयन् । तत्रैव च “काचित्कुलवधूः स्वपातिप्रत्यपालनाय महान्त
जनसंश्रय कृतवती” इति शुश्राव । श्रुत्वा च तादृश साहस स्वपन्या-
मेव समाह्वय “अपि मा स्यान्मे प्रेयसी, अप्यह तां तत्र द्रक्ष्यामि,
अप्यनुमूला मे भाग्यदेवता, अपि पुनरप्यपहतपत्नीकस्य मे विफल
जीवन मफल स्यान्” इत्येवमादीन् नानाविधान् विफलान् विफल्य-
यन् स द्रुततर तत्र शोणितसिद्धभूतले स्थले ययौ ।

यावज्जगद्देवस्तत्र प्राप्तस्तावत् पाटनाधिपति सिद्धराजोऽपि
तत्राऽऽजगाम । तस्या वेश्याया स्थाने, यस्मिन् भवने वीरमतिरभव-
त्तस्य द्वारदेशमासाद्य सिद्धराजः प्राह “अयि चावढावशभूपणे
राजकुमारि ! त्वाद्दृश्याः पतिप्रतायाः समागमनान्भमेद् पुर पवित्र
जातम् । अह तव विक्रमेणात्यन्त संतुष्टोऽस्मि । अहममुष्य नगरस्य
राजा सिद्धराजोऽस्मि । अद्यारभ्याह त्वयि स्वसुतायामिव व्यवहरि-
ष्यामि । सम्प्रति ते भयं नास्ति । तद् ब्रूहि त्व कुतः कस्मात्कदा
चागताऽसि ? कानि च घन्यान्यस्त्राणि ते नामालङ्कुर्वन्तीति”
तदाकर्ण्य भवनाभ्यन्तरवर्तिनी वीरमतिः प्राह “दिव ! अह राजजी-
नान्निष्टुकटोढाऽधिपते पुत्री राजकुमारस्यवीरजस्य च स्वसाऽस्मि
प्रमारकुलदीपकस्य धारानगरनाजकस्योदयादित्यस्य कनिष्ठपुत्रस्य
भार्याऽस्मि । मम स्वामीभृत्यैर्भयं समायातस्तेनैव च सह ममाप्या-
गमन जातम् । माम् सहस्रलिङ्गतटे विमुच्य मम स्वामी वासगृहान्वे-
षणाय पुरे ययौ । अत्रान्तरे चैव गणिका जानोती मत्समीपे गत्वाऽऽ-
त्मानं राजमहिषीं व्याचस्यौ । विविधैश्च प्रकारैः प्रत्यय जनयित्वा
मामत्रानिनाय । रात्री च मम व्रतस्य भद्रं कर्तुं कोटपालपुत्र प्राहिणोत् ।
स च मया स्वधर्मरक्षायं हत, इदानीं यावदत्र मम पतिर्नागच्छेत्
तावद्दह कथमपि भवनाद् बहिर्नागमिष्यामि, अथ चेत् कश्चिन्नामितो
बलाग्निन्सारयिष्यति तर्हि तेन सह युद्धयमानाहमत्रैव प्राणान् त्यक्ष्या-
मि । एतदाकर्ण्य प्रथमत एव तत्रोपस्थितो जगद्देवो राज्ञः सिद्धराज-
स्याप्रतो भूत्वा त प्राणमन्, स्वपत्नीं चावोचत “धावडि ! अहमत्रैव
लिष्ठामि । सम्प्रति त्वं बहिरेहि । चेद्याश्चित्तया त्वया महद्दुःख-
मनुभूतम् । परमिदानो काचिद् भयसभावना नास्ति” इति । तन्निश-
म्य “इयमागच्छामि” इत्यभिधाय सा सत्वरमेव बहिरागता । तावु-
भावपि दम्बती तत्रान्योन्य निरीक्ष्य वाप्यपूरप्लुतलोचनौ क्षण सिद्ध-

राजस्य पुरतस्तस्थतुः । तौ विलोक्य सुप्रसन्नमना सिद्धराजस्तयोः
स्थानभोजनादिप्रयन्धाय स्वसेवकानादिश्य तं कोटपालं प्राह
“त्वमस्य नगरस्य रक्षार्थं विनियुक्तोऽसि, त्वं च स्वकर्तव्यात्
प्रमाद्यसीत्येव न, किन्तु स्वपुत्र दुर्धृत्त विधाय तद्वारा कुलवधूनां
धर्मं ध्वंसयसीत्युचित एव तव प्रमादिनः पुत्रवधः” एवमभिधाय
तस्य ग्रहस्थित द्रव्यमपहृत्य तं स्वसीम्नो बहिश्चकार । दासीसहिता-
यास्तस्या गणिकाया नासिकां कर्णौ च कर्तयित्वा तामपि तथैव
निरगमयत् ।

एव यथोचित दण्डविधानं कृत्वा स्वप्रासादं प्रतिनिवृत्तं सिद्ध-
राजो जगद्देवमाहूय तं वासःप्रभृतिभिर्वहुभिर्वस्तुभिः प्रसादयामास ।
तस्मै महत् पदं प्रदाय तं स्वसामन्तेषु नियुयुजे । सोऽयं वीरमत्या एव
धर्मस्य पराक्रमस्य प्रभावोऽस्ति यदचिरादेव जगद्देवस्तादृशमुच्चपद-
मवाप । पृष्ठवस्तु तेनापि स्वसेवाभिः सिद्धराजस्तथा परितोषितो
यत्क्रमशस्तस्याधिकारं वर्धयन् स स्वल्पैरेव दिनैस्त स्वसामन्तेषु
सर्वोत्कृष्टे पदे नियुयुजे । आगन्तुकं तं तादृशं महति पदे विलोक्य सर्वे
सामन्तास्तस्मै महतीमसूयामकुर्वन् । तादृशीं स्थितिं हृष्ट्वा तस्य तत्पद-
योग्यता साधयितुमिच्छुः सिद्धराजं कतिपयदिनान्यवसरं प्रतीक्षमा-
णोऽतिष्ठत्, एकदा कृष्णपक्षस्य तमिस्रार्यां प्रासादपृष्ठमधिष्ठितं स क्षणे
क्षणे कासाचित् स्त्रीणां क्रन्दनस्य हसनस्य च शब्दं श्रुत्वा । श्रुत्वा तदनु-
सरणाय वास्तविकेतिवृत्तज्ञानाय च सर्वान् सामन्तानादिदेश । तेषु
स्वकार्यार्थं प्रस्थितेषु स स्वयमपि सुनिभृतं ताननुससार । नगराद् दूरं
गत्वा स केवलं जगद्देवमेव यान्तमपश्यदन्त्यास्तु न कांश्चिदपि ।
जगद्देवस्तु यस्माद्दिग्देशात्स ध्वनिरायात् तमेव देशं गत्वा श्मशाने
सप्राप्तः । तत्र च काश्चिद् हसन्तो रुदतीश्च स्त्रीर्हृष्ट्वा तासां रोदनस्य
हसनस्य च कारणमपृच्छत् । तत्र रुदत्यस्त्रिय एवं प्रत्युचुः “वयममुष्य
पाटननगरस्य देवताः स्मः । श्वो दशवादनसमये राज्ञः सिद्धराजस्य
मृत्युर्भविता । तेन चास्माकं हानिः स्यात् । ततो वयं रुदिमः ।” ततो
हसन्त्यः स्त्रिय ऊचुः । “वयं देहल्या देवता स्मः । श्वश्च वयमेतादृशं
सर्वविधस्वामिगुणोपेतं राजानं लप्स्यामहे इत्यस्ति नः परमं प्रमोदः”
तदावर्णयन्त्यन्तं विषण्णो जगद्देवस्ता इत्यमनुयुत्त्वान् । “किं कश्चिद्
राज्ञो वयोवृद्धेरप्युपायोऽस्ति । तदुत्तरे “तादृशस्यैव कस्यचिद्धीरस्य
शिरोवलिना पुनस्तस्यायुर्द्वादशवर्षाणि वर्धतेति” तमूचुः । स्वशिरोदा-

नाय समुद्युक्तो जगद्देवः सकृत् स्वस्त्रिया मुखमवलोकयितुं ता आपृ-
च्छय स्वगृहं ययौ ।

तत्र च स्ववधूं प्रबोध्य सर्वं वृत्तान्तं व्यजिज्ञपत् । सा तु तदाकर्ण्य “यद्ययं सन्निहितोपाय काय कस्मैचित् सत्कार्यायोपयुक्तो भवेत् तर्हि नात परोऽपरो लाभः । तदानीमुभावपि स्वशिरसोर्वली दास्यावः” । एवमाकर्ण्य “त्वयि सृताया बालकयोर्जीवनोपाय कः स्यात्” इत्युक्तवति जगद्देवे सा पुनराह “यथैकस्य बलिदानाद्द्वादशवर्षाण्यायुर्वर्धते तथैव यदि चतुर्णां बलिदानादष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वर्धते तर्हि प्रष्टव्यास्ता देव्यः” इति । तदा जगद्देव इमशानं गत्वा ता देवी-स्तस्मिन् विषयेऽपृच्छत् । ताश्चाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाण्यायुषो वधनमन्वमन्यन्त । ततः स स्वगृहं प्रतिनिवृत्त्य पुत्रीं पत्नीं च नीत्वा पुनः इमशाने गत । तत्र च ज्येष्ठपुत्रस्य शिरश्छेदनाय जगद्देवेन खड्गं चर्त्रीते देव्य प्राहुः “अलमलमेतावता साहसेन । तव सत्त्व वीर्यं स्वामिभक्तिश्च परीक्षिता” ।

अथ द्वितीये दिने तस्य सर्वस्य वृत्तान्तस्य साक्षाद् द्रष्टा सिद्धराजः सर्वान् सामन्तान् तं वृत्तान्तमपृच्छत् । तेषां च कृत्रिमाणि भिन्न-भिन्नान्युत्तराण्याकर्ण्य स स्वयम् तं सर्वं वृत्तान्तं निगद्य तेषां सर्वेषां मिथ्यावादित्वं जगद्देवस्य च महोच्चपदयोग्यत्वमाचख्यौ । ततः प्रभृति जगद्देवो राज्ञ सिद्धराजस्य महतीं कृपामुपलभ्य बहूनि वर्षाणि तत्र ससुखं तस्थौ । पुन कदाचित्सिद्धराजमापृच्छय स्वपितरौ द्रष्टुं स्वाश्रयं धारानगरं सपुत्रदारो निववृते । तत्र च स्वविभातुर्वधेलन्या महान्तं प्रसादमन्यत । यतो यदि सा तं तथा न निरवासयिष्यत् तर्हि स तां महतीं श्रियं कदापि नालप्स्यत ।

मलेथा ग्रामः

महामहोपाध्याय पं० परमेश्वरानन्दशास्त्री

(राष्ट्रपतिगमानित, प्रपानाचार्य, अखिलभारतीयसंस्कृतविद्यापीठम्, देहली)

अस्ति गढवालप्रान्ते मलेथा नाम कश्चिद् ग्रामः, यम् अनेके राजपुत्र-वीरा स्वजन्मनालञ्छन्तुः । तेषु वीरेषु माधवसिंहो नायकायते, यस्य यशास्यद्यापि सुमधुरमेवं गीयन्ते—

एक सिंहो वन गाहते, मृगसमुदायं भक्षति,
अपरः सिंहस्तनयं दत्त्वा ग्रामजनान् परिरक्षति ।
कोऽसौ सिंहो माधवसिंह स हि दुर्भिक्षं तक्षति
श्रम-महिमानं शपयति लोके सदा सुभिदां पुक्षति ?
इति ।

अथैकदा माधवसिंहस्य भ्रातृजाया सोल्लुप्यं तमुवाच—‘धिगिरं ते ग्रामम्, यत्र पातुं पर्याप्तं पानीयमपि नास्ति, दूरे तूदरपूर्तिक्षमं सदनम्, नास्त्यत्र तादृशं वनमपि यत्रेन्धनं घासश्च सुलभं स्यात् । यवसाभावे कुत पशवः, दूरे तु पयसां कथा, ग्रामान्तरेषु बधूजनं सुखिनं शृणोमि, अयं च ग्रामो वीराणां जन्मभूरपि नरकायते’, इति । प्रजायत्या मुखात् स्वग्रामस्य वीरप्रसूत्वं श्रुत्वा माधवसिंहो वीरशिरोमणोर्गढवालराज्यसेनापतेः स्वपितु सस्मार । माधवसिंहस्य जनको भाण्डारिकुले प्रसूत स्वप्रान्ते ‘कालोभण्डारि’ इति नाम्ना प्रथते स्म । तदवदानगाथा गढवालसीमानमतिलङ्घ्य तदुपान्तवर्तिषु सिरमोरादिराज्येष्वपि प्रसिध्यन्ति स्म । ‘कालोभण्डारि’ युद्धेषु नैकशः शत्रून् पराजिग्ये । तच्छौर्यकीर्तय क्रमशस्तदानन्तनदिल्लीश्वरकर्णा-बन्धस्यसृशन् ।

एकदा सुमूर्पुणा तेन स्वपुत्रं प्रति बोधितम्—“वत्स माधव ! सिरमोराज्याधिपतिर्मूलचन्द्रः चम्पायत्या अधिपतिर्ज्ञानचन्द्रश्च

मिलित्वा दिल्लीपतिं सम्राजमकवरं प्रलोभयाञ्चक्रतुः—उत्तरापथे द्रोणाश्रमस्य (देहरादूनस्य) तपोवननाम्नि भूभागे एकमेतादृशं सुरमि स्वादुतमं च धान्य (धान) मुत्पद्यते यदेकेनैव सप्ताहेन परिपच्यते । मूलचन्द्र-ज्ञानचन्द्रावपि तद् भूभागं प्रति लोलुपी स्तः । दिल्लीपतिसाहाय्येन तत्र तयोराक्रमणं संभाव्यते । अत इदमत्यन्तमपेक्षितं यद्गढवालराज्ये तादृशं किमपि स्थानमन्वेष्टव्यं निर्मातव्यं वा यत्र तादृशं ततोऽप्युत्तमं वा धान्यं भूय परिमाणं समुत्पादयितुं शक्येत”

अथ ‘कालोभण्डारिः’ अचिरात् स्व प्रयाणमकरोत् । पितरि प्रमीते माधवसिंहो गढवालराज्यस्य सेनापतिपदं प्राप्नोत् । शूराणामग्रणी-भियामभूमिरसौ वीरो नीतिद्रोणीमार्गेण तिष्ठत विजिग्ये । तेन तदानीं राज्यसीमाया महान् विस्तारं कृतः । तत्र तत्र सीमाचिह्नान्यपि स्थापितानि । उच्चेषु पर्वतशृङ्गेषु च बृहन्ति दुर्गाणि निर्मापितानि । तत्रान्नैव शत्रयो ग्रीष्मेऽपि हैमनं कम्पनमन्वभवन् । गढदेशाधिपतिरपि स्वचमूपतेस्तस्य पराक्रमातिशयेन प्रसन्नस्तं दानमानाभ्यां बहु सञ्चारः । स तस्मै माणकनाथशिखरं माँगराप्रदेशस्योर्वराणि क्षेत्राणि च प्रददौ ।

माधवसिंहः प्रजावत्या प्रतिपादितानां स्वजन्मभूमिदोषाणां नाद्यापि विस्मरति स्म । मृत्योः प्रागुक्तानि स्वपितुर्वचान्यपि तस्य स्मृतेर्नापेतान्यभूवन् । देहरादूनवसुन्वरां प्रतिगृभ्रवः शत्रवः कदाचिदपि तत्राभिषेणवेयुरिति विचार्य स श्रेष्ठतण्डुलाद्यमोहिहृषिक्षमान् जलमहुलान् भूभागान् अन्वेष्टुं सकलं गढवालराज्यं परिवध्राम । एकदा स स्वग्रामस्य अधित्यकाया शिखरमारुह्य चतसृषु दिक्षु दृष्टिं निचिक्षेप । ग्रामं वामेनैका लघुगिरिनदी वहति, याग्रे गत्वा गङ्गामुपतिष्ठते । नदीग्रामयोर्मध्ये एको लघुतमः पर्वतो वर्तते—स तदानीमात्मानं प्रति प्रश्नैरुमकरोत्—अपिशक्यमस्या सरितो जलं मलेया ग्राममानेतुम् ? एवं विचारयतस्तस्य दृष्टिरेकस्याखोरुपरि पतिता, यः पर्वते विलं सनति स्म । स एवं मनस्यकरोत्—यद्येप लघुकायो जीव एकाकी पर्वतं सनित्वा स्वावासं परिकल्पयितुं प्रयतते, तर्हि शरीरेण महान् मानवस्तदृशां स्वग्रामवासिनां साहाय्येन शैलेस्मिन् वहद् विवरं विधाय तेन पथा सरितोऽस्याः—सलिलं स्वग्राममानेतुं किं न प्रयतेत् ? स निरचिनोद् ग्रामसमृद्धये कुल्यानिर्माणम् । स्वयोजनामनुचिन्त्य तत्प्रपूर्तां भविष्यन्तीं स्वग्रामसमृद्धिं-चानुभाय माधवसिंहो हर्षेणोक्तु-

ल्लवदनो बभूव । यदर्थं स इयदभ्रमत् स प्रयोगस्तस्यैव ग्रामे विधा-
स्यते इति मन्ये स न जानाति स्म ।

अथ—चमूपतिर्माधवसिंह सर्वान् ग्रामवृद्धान् एकत्र सगमय्य तदग्रे
स्वयोजनामुपस्थापयति स्म । पर तां श्रुत्वा सर्वेऽपि तमुच्चैर्जहसु,
तच्च विकृतमस्तिष्कम् अविदुः । तन्मतेन पर्वत विवृत्य सरित्सलिल-
स्य ग्रामानयनप्रयासो व्योमतलात् तारानयनप्रयास इवाभूत् । सेना-
पतिर्ग्रामवृद्धानां प्रत्याय मूपकट्टप्रान्तमुपन्यसति स्म । पर न सोऽपि
तेषु प्रत्ययाय प्राभवत् । ते प्रोचुः—आखव प्रकृतिदान्तया शक्त्या-
ऽनुगृहीतास्तथा कुर्वन्ति, त्वं तु नाद्रशो न भवसि, इति । न ते माध-
वसिंहस्य योजनामन्वमोदन्त, बालचापलमिव तदस्त्रिलममन्यन्त ।
न च तत्र तत्सहकारं कर्तुमकामयन्त ।

ग्रामवासिनाम् असहयोगो वीर दृढसकल्प सेनापतिं न मनागपि
स्वनिश्चयाद् अच्यावयत् । स केवल स्वपरिवारमादाय स्वसकल्पसि-
द्धये प्रववृत्ते । इममर्थं सूचयन्ति तद्वयशोगीतान्यद्यापि गढ़वालग्रामे
प्रतिग्राम सामाजिकोत्सवेषु सस्वर सानन्दमुद्गीयन्ते, तेष्वेकमिहो
दाहरामः—

माधव आनेप्यति जलकुल्याम्,
मलेया द्रक्ष्यति घृतकुल्याम् ।
विविधैः सस्यैः स्वादुशालिभिः कन्दमूलफलजातैः
हरितां प्रचितां ग्रामभुव नो जनयन्तीं स्वस्तुल्याम् ।
माधव आनेप्यति जलकुल्याम्,
मलेया द्रक्ष्यति घृतकुल्याम् ।

अथ सेनानायक माधवसिंह सपरिवार गिरिपननकर्मणि व्यापृत
दृष्ट्वा सर्वेऽपि ग्रामवासिनो धाला युवानो वृद्धाश्चानाहृता अपि, प्रका-
शितचरारुचयोऽपि कयाप्यदृश्यया शक्त्या प्रेरिता स्तनकसेनाभटा
इव कुठारम्, खनित्रम्, लवित्रम्, कुटलिकाम्, महापनम्, घुहालम्,
आरवानम् यत्किप्युपकरण महल्लघु था येन यद्गन्ध तदादाय शैलविचर
निर्माणे तस्य (माधवसिंहस्य) सहाया अभवन् । घृक्षा अयुञ्जन्त,
प्रायाण पदश्यन्त्यन्त, शिखराच्छिला व्यलोच्यन्त, सर्वत्र गढ़गढ़ायित
गढ़रहायित चाश्रूयत । विपत्सागरमथनेन सम्पदमृत कामयमाना
मलेयाग्रामवास्तव्या जनास्तदानीं पुरा रत्नाकरमथनेनामृतामि-

चलतः सुरानप्यतिशेरते स्म । तदानीं च ग्रामवन्दिभिः (चारणैः) डमरुक्रम्, कांस्य स्थालक्रम्, पटहं च नादयद्भिर्रुत्साहवर्धनानि पराक्रम-प्ररोचकानि शौर्यगीतान्यगीयन्त । इत्यमष्टौ भासान् रात्रिन्दिव श्रान्यद्भिर्मलेथावासिभिः पादोनं स्वलक्ष्यमभिपूरितम् । अथैकदा श्रमदाने प्रवर्तमाने दुर्दैववशाच्च मूपतेर्माधवसिंहस्यैकमात्र आत्मजो गिरिशिखराल्लुठतो गण्डशैलस्थाघस्ताद् आयातः पिपिपे, प्राणोश्च जहौ, लोका विपादाश्रूणि व्यमुञ्चन्, समस्तो ग्रामः शोकसागरे निममञ्ज । समीपवर्तिग्रामवासिनोऽपि हा हन्त, माङ्गलिके कर्मणि किमिदममङ्गल मजनि', इति सगद्गद् ब्रुवाणा इमां दुर्घटनां मलेथाभ्युदये महान्तमन्तराय भेनिरे । परं धीरः साहसी च माधवो विपदानया न मात्रयापि विचचाल । सहि स्वसहकारिणो ग्रामवासिन इत्थं समबूधुषत्—

‘त्यजेदकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत्’

‘तद् भ्रातरः ! अलं विपादेन । तदिदमस्मत् कर्तव्यनिष्ठायाः परीक्षणमुपतिष्ठते, अत्र प्रथम श्रेण्यां साफल्यमुपलभ्यैवास्माकं जीवनं सफलम् । तदिदं गिरिसननकर्म प्रारब्धमाफलोदयं निरन्तरं प्रवर्तताम् । कर्तव्यनिष्ठानां हर्षविपादाबुपेक्षणीयावेव’ इति । इत्थं तद्बोधिता ग्रामवासिनः पुनरपि कर्मणि सोत्साहं व्यापप्रिरे । एवं च मध्ये किञ्चिदिव विहृतं कुल्यानिर्माणकर्म पूर्वतोऽप्यधिकवेगेन प्राचरत् ।

अथ कतिभिश्चिन्मासैः कुल्यानिर्माणकर्म सम्पन्नम् । मलेथावासिन स्वभूमौ जलधारां दृष्ट्वा हर्षवर्षमिवानुभवन्तः । कमप्यलौकिकं सुखमन्वभूवन् । तथाहि—यत्र दुर्भिक्षराक्षसः सदैव भीषणं ताण्डवनृत्यमनृत्यत्, यत्रत्यान् जनान् वुमुक्षा-महाभारी क्षणमपि नात्यजत्, अद्य तत्र स्थासु सुभिक्षं राजति । तत्रत्याः वेदारा अद्य किं किं न प्रसुवते । गोधूमाः, शालयः, मापा, मुद्गाः, मसूरा, शिम्बिका, मकायः, राजिका, सर्पपाः, तिलाः, पालङ्की, मेथि, अलावु, भिण्डा, घृन्ताका, रक्तघृन्ताकाः, कोशातकी, मूलकम्, घोपक, पलाण्डु, रसोनः, जीरक, धान्याकम् इत्यादि सर्वं तत्रेदानीं भूयसा समुत्पद्यते । कुल्यातटे स्थाने

१. टमाटर ।

२. रामतुराई ।

३. धनिपा ।

स्थाने पेपण्यः^१ स्थापिता सन्ति, या जलेन चलन्ति; याभिर्गोधूमादिकं विष्टा पिष्ट निर्मायते । संप्रति तत्र गोचरभूमिरप्यस्ति, यत्र गोमहिष्या दयो ग्राम्यपशवः स्वच्छन्दं चरन्ति । अद्य नास्ति कोप्येतादृशो मलेथा-वास्तव्यः यस्य गावो महिष्योऽजा अवयो वा न सन्ति । यत्र दुग्ध-विन्दुरपि दुर्लभोऽभवत्, सांप्रतं तत्र दुग्धेनैवाभ्यागतानाम् आतिथ्यं, क्रियते । समीप एव ग्रामवासिनां कृते सुरक्षितमेकं वनमप्यस्ति, यत् इन्वनं दाह वा संगृह्यते । सोऽयं दृढस्य संकल्पस्य, आत्मविश्वासस्य, श्रमस्य च महिमा यद्य मलेथामाम सर्वथा सुखी ग्राम. कथ्यते । तत् साधूर्त्वं केनचिदनुभविना कविना—

सकल्प सुरदो यस्य यस्य विश्वास भात्मनि ।
व्यसनेऽप्यधलो यस्य श्रमस्त वृणुते श्रियः ॥

प्रथमश्रेणी

श्री रामकृष्णमालषीय

(साहित्यविभागाध्यक्ष वाग्यसयमस्कृतविश्वविद्यालय वाराणसी)

अस्मिन्वर्षे किं तत्र अन्तिमा परीक्षा ?

आ भवाद्दशा सज्जनाना कृपया अन्तिम एव वर्षेऽस्मि" इति कथय
नराजेन्द्रः किञ्चिन्नम्रीभूतमुपमण्डलो जात ।

'किं करोमि भ्रातः! वय सर्व तु स्वात्मनिनाश कृतवन्त एव । गार्ह-
स्थ्यविषमपरिस्थितिपराधीना जाता । पर भवन्तस्सर्वे तु उचितमाग
एव स्थिता । अयमेव सतोपस्थ विषयो यत् सहपाठिनः अप्रे वर्धमाना-
स्सन्ति । अन्तत इद तु वक्तु शक्यत एव यन्मदीये ग्रामे साम्प्रतम् एम
ए परीक्षोत्तीर्णाना जनानां न्यूनता नास्ति । भवद्विषये न केवल ताद्य-
दैतदुग्रामनिवासिना किन्तु अन्येषामपि समीपस्थग्रामनिवासिना पर्याप्त
आज्ञासचार' ।

मिडिलकक्षासहपाठिनो दोनानाथस्य मुलात्रि सृतामित्थभूता वाणी
निशम्य स स्मयमान आसीत् । सभवति, अष्टमकक्षायां पठनसमयेऽ
स्य प्रियसुहृदो हृदये निरुद्धा या अन्या अतिहेयत्वादिभावना अनुभूत-
पूर्वा तत्स्मरणोदयस्सजात इति ।

'भवाद्दशा महात्मनामाशीर्वाद एवापेक्ष्यते भ्रात ! 'इति वाक्य-
वदन्द्वाञ्छलिर्यदास्तीचलत्रासीत् तदैवान्य पुनरवोचत्—

'किं नु भवान्प्रतिवर्षं प्रथमश्रेणामेव लभते ? वरम्, पुनरस्मिन्नपि
वर्षे तथैव ध्यान दयमेव भ्रात ! ' प्रथम वास्ये अविश्वासभावना
द्वितीयवास्ये सावधानतासम्पादनम् । राजेन्द्र एवमेव चिन्तयन्वि-
श्वासभावनाभावितस्मितवदनारविन्दो गृह्णति अग्रेसरो बभूव ।

दुर्गापूजावकाशानन्तर राजेन्द्रः प्रामात्यतिनिवृत्त्य वस्तुत स्वध्येय-
प्राप्तये दृढसंरत्नो जात । एवमेव तत्सहाध्यायिनोऽपि । अध्यापका
अपि स्थलनाभावाय सावधानता स्मारयन्ति ।

शरदतुस्ममाजगाम । समय नतावर्णैः पश्चैरुद्गीयमानः पलायत
इय । सत्यमेव कार्यव्यस्ततादश्यायां कालो द्रुतगत्या घावतीव ।

स स्वनिग्रन्थं प्रदर्शितवान् । प्रध्यापकस्तं निबन्धमादर्शरूप-
मरूथयत् । केनचित्सहपठिना कृते प्रार्थने तेन स निबन्धस्तस्मै प्रदत्तः ।
'न जानेकुत्रगत,' इति कथयित्वा तस्य सहपाठिना स निबन्धः न परा-
वर्तितः ।

सहपाठिना प्रबल सघर्षं प्रचलति । पुस्तकालयस्य उपयोगीनि
पुस्तकानि अज्ञातस्थानेषु सरभ्रितानि त्रियन्ते यतोऽन्यो न पठेत्,
एतदन्तरे कदाचित्कश्चित्स्थयति—'मित्र ! यः प्रथमश्रेणीं प्राप्स्यति
तं तु सर्वेजानन्त्येव, अन्ये तं दृष्ट्वा मधुर साकूत स्मितं कुर्वणाः
प्रयान्ति ।

कानिचित्पत्राणि गृहान् कानिचिन्मित्राणामपि तत्समीपमाग-
च्छन्ति । तेषु 'स्वास्थ्यं सरक्षन्त्वध्येयम्प्रति हृदयतया पुरस्सरो भव'
इत्यादिरीत्या प्रोत्साहनप्रकाराणां बाहुल्यं दृश्यते ।

एतेन लिखितम्, प्रथमश्रेणीं प्राप्तव्या ध्यात', यदा मूर्धन्यस्थान-
प्राप्तेभ्योग' त्रियते तदाकथंचित्प्रथमा श्रेणी ममायाति ।

अस्तु, एवमेव विविधेषु प्रबलप्रोत्साहनाडम्बरेषु चलत्सु परीक्षा
समागतैव । प्रश्नपत्राण्यपि सुबोधानि समागच्छन्ति । रानेन्द्रस्य
तथाऽन्यं सुन्दरामपि सतोष एव

अस्मिन्नेव वर्षे यथा द्विरागमनेन रानेन्द्रस्य काचिद्विषमाविचित्रा
च परिस्थितिरुत्पन्ना । सर्वेगमनघयसरे नानाविधान्युपालम्भवचनानि
प्रयुज्यन्ते । माहनेन प्रोक्तम्—“ध्यात ! पश्य कदाचिद्दुःखलाम्बरे
मालिन्यरेग्या न प्रादुर्भवेत्” ।

एव भाव भाव रानेन्द्र सर्वत्र ददर्श चैतन्योन्लासकर पाठावरणम्,
तेन सर्वेषु शाभिमानं मनमानं प्रतिक्रमं प्रथमश्रेण्याभेदागमनस्य
अस्पष्टताम् । मोऽनुचिन्तति पश्यामि किं भवति ।

तस्मिन्नेव दिने धार्तात्पापधमद्वेनेनचित्प्रशमां कुर्याता अतिविश्यास
पूर्वकं प्राणम्—'भयतु नाम, ध्यात, यदि भयत प्रथमश्रेणीं नागमि-
ष्यति सद्दि कस्यावाभ्यति, कथं न स्यात् । अन्तो मन्तव्यमेव यत्परि-
मोऽप्यस्ति विचिदुपूर्यं धस्तु । एव श्रुत्वा रानेन्द्रस्य मुग्धासत्तालमक-
स्मादेव निम्नतम् 'ममायते भा पाण्डय' ममापि काचिदाशा अस्त्येव
एव प्रश्नपत्राण्यपि अन्यवर्षवदग्निमपि वर्षे मुग्धाणि धामन् ।
एवं कथयत एव तस्य हृदयं न जाने, कथं वेपते ग्ना, कस्यचिदपराधिना
हृदयमिष एव पत्रालमभवत् । मन्ये तेन विचारितम्—

‘कथमेवमपि किं स्वश्लाघापरं वच स्वमुखात्तिस्तारणीयम्, भो मूर्ख’ ।

तस्य समीपमेव स्थित एको बालक स्वगृहं गत्वा वार्त्तालापप्रसङ्गे जगाद, पिष्टव्यस्तु अवोचत् ‘अहं प्रथमश्रेण्यामुर्त्तीर्णा भविष्यामि’ । इयं वार्त्ता शनः शनैर्जले तैलविन्दुरिव सर्धतः प्रससार । कश्चिदाह ‘अहङ्कारो जात अस्य दिनद्वयावस्थस्य बालकस्य,’ कोऽप्यकथयत्, ‘अहङ्कारिणा शिरो नीचैर्भवत्येव’ । कश्चित्तत्पक्षमवलम्ब्य आश्लेष निराकरण करोति । ‘किं भवान्भोजन कुर्वन्निद्र न ज्ञास्यति यत् कानि वस्तूनि क्रियन्ति चाह भक्षयामि एषामुदरे सम्यक्परिपाकः स्यान्नवेति । इत्यादीनि वाम्यानि श्रुत्वा तेन कर्णा पिहितौ । आः कियती घृणिता निन्दनीया चैव वार्त्ता ।

प्रामे बहव. पुरुषाः कार्यरहिता भवन्ति येषां कर्तव्यमितस्तत्-
स्समाचारप्रख्यापनम् । तत्रापि स्त्रियस्तु अतिनिपुणा । कयाचिद्
भ्रातृजायया कथितम्—भो गृहस्य प्रथमश्रेण्या कार्यं न प्रचलति
किं यद्बहिर्वहिः प्रथमश्रेण्या अन्वेषणे विविध प्रयासं करोषि । श्रुत्वा
स स्मयमान एवास्ति । किं कथयतु सः, यदा तेनैव पूर्वं कथितम् ‘समा-
व्यते—प्रथमा श्रेणी मम अगच्छेत्’ ।

अधुना प्रतिदिनं प्रायशः सर्वेषां मुरेभ्यः प्रथमश्रेण्या वार्तां श्रुत्वा
एका विचित्रा भावना तस्य मनः पोढयितुं प्रवृत्ता । प्रथमश्रेण्या नाम
श्रावं श्रावं साम्प्रतं म आवश्यक्ताधिकं दत्तम्मन्त्रेव व्याकुलीभाव-
मागतो यथा उन्मादमदृशीमवम्यां कदाचिन्न प्राप्नुयान्, इत्थं सदेहो
जात ।

भूयोभूयश्चिन्तयति कथनदो परीक्षा परिणामस्य प्रकाशः इय-
दधिकमगयानन्तरं निम्सरति । शीघ्रमेव कश्चित्निर्णयो भवेन् । इय
क्रियती परमासहा म्थिनि । सम्पूर्णप्रागम्य सर्वे आनालदृष्टपुरुषास्तं
दृष्ट्यामितमन्तरेण न न्यातुं प्रभवन्ति । तस्मिन्दिने चञ्चलत्वमावो
हरि. ‘तात ! प्रथमा श्रेणी’ कथयन्पलायितः । स शृण्वन्पश्यन्नेव
स्थितः स्तब्धः विनैव कश्चित्प्रतीकारम् ।

तस्य पत्न्या अप्पुपालम्भोदत्तः यद् प्रामम्यान्याः स्त्रियोऽपि तां
‘प्रथमश्रेणी’ इति संबोध्योक्तयन्ति । विगतायामेव रात्रौ पत्न्या विचित्र-
मुग्धमुद्रया पपन्यस्तम्, ‘आगच्छतु आगच्छतु प्रथमश्रेणी जी !’ यद्बबतु
नद्भवतु, तथापि दृष्टानामुत्तरं प्रस्तरप्रहारेण प्रदत्तमेव । “अन्ततः

किमहमपि इतरसदृशी, चाढम्, अहमस्मि प्रथमश्रेणी, भवत्य* किमर्थं मां बाधन्ते, मद्विषये यथारुचि जल्पन्तु सुन्दरमसुन्दर वा । परन्तु यदि किमपि मत्प्रियविषयकबुद्धिमारोप्य भवतीभिन्त्यते तर्हि कथं सोढुं शक्यम् ।” इदं तु सत्यमेव यदि भवान्प्रथमश्रेणीं न प्राप्स्यति तर्हि क.प्राप्स्यति ।

कालचक्रगत्यनुसारं इव एव परीक्षाफलं प्रकाशितं भविता । मित्राणां सर्वेषां समीपस्थनगरं गन्तुं योजना निमित्ता । तत्रैव सर्वे परिणामं प्रतीक्षयन्ति तत्रैव पुष्पमालाक्रयणमपि स्यात् । तदा तदा तु आनन्दो भविष्यति । कश्चित्कथयति— भ्राता ! पश्य मिष्टान्नास्वादनं भविष्यत्येष’ । अन्यो वदति—‘अरे प्रिय ! अथ किं मिष्टान्नं दास्यति, अहमेव इवा दातास्मि । प्रथमं तु त्वं चल’ ।

अद्य रात्रेर्यापनं महत्कठिनम् । स पत्नीं स्वोत्सङ्गे सस्थापयन्, न जाने कस्मात्कारणात्तामालिङ्गति, चुम्बति, कथयति मम विद्वामस्तु वर्तत एव, परन्तु दैवसयोगाद्यदि प्रथमश्रेणीं नागता स्यात्तर्हि किं भविष्यति, किं भविष्यति ! किं त्वं कथयितुं शक्नापि ? इत्यादीनि तस्या मुखमुपरि उन्नाययन् जगात् । तदैव स्वप्रियाया नेत्रयोस्समुद्र-मुन्नातमिव दीपप्रकाशे दृष्टवान् । तस्मिन्गावे सागरे प्रतिबिम्बितं दीपकज्योतिरपश्यत् । प्रतीतं यत् दीपकाचिर्निर्वाति । अन्धकारो भविष्यति । एतस्मिन्नन्तरे सहसैव दीपकमपश्यत्, परन्तु दीपकं मन्दं मन्दं स्वप्रकृत्यनुसारं जाज्वल्यमानमेवासान् । स उत्तीर्णो न भविष्यतीति वार्ता तस्या कर्णकुहरे आपतेत् सा उत्तरं ददातु, इदं कथं भवितुमर्हति । राजेन्द्रेण ज्ञानम्—तस्पत्या हृदये आघातो जातः । अतस्स मन्दमन्दं तस्या अश्रूणि प्रमाज्यं परिर्णयाम् ।

कथंचिद्रजनी पर्यवसानं जगाम । भगवान्भास्कर उदितः, प्रभातो जातः । सूर्योदयात्प्रागेव कृपका एव मयि पूर्वनिधानितकार्याणि सम्पादयितुं दिशि दिशि प्रतस्थिरः । ससारकार्याणि यथाक्रममारब्धानि । माता तस्य व्रतमास्थिता । इयं तत्रैव भोजनं ग्रहीष्यति यदा स परीक्षापरिणामेन सहायाम्यति । मत्पतिनारायणव्रतं तथापि भविष्यति । राजेन्द्रं स्नात्वा भुङ्क्ता स्वमहचारिभिरसह नगरं गतवान् । अद्य तत् समाचारपत्रं सायं चतुर्वादनपर्यन्तं प्राप्तमेव स्यात् यस्मिन्नस्य भाग्यनिर्णयो भविष्यति । जीवनस्य प्रश्नं यद्यन्यथा

सत्यमेव ममाचारपत्रं विलम्बं विना चतुर्वादनसमय एव यथा

समयमागतम् । दूरतः समाचारपत्र विलोक्यन्तश्चात्रास्तस्य सहचारिणस्तस्योपरि युगपदापतिताः ।

बहूना प्रायो विंशतिसख्याकाना मनुष्याणा ममश्रां समाचार पत्र मुद्घादितम् । यद्यपि हृदय धीर प्रबल चासीत् तथापि सम्पनाय परवश जातम् ।

सर्वे निर्विण्णा । राजेन्द्र स्वश्यामीभूत अचरे स्मितागमनस्य विफलमेव चेष्टा करोति । इह प्रतीत यत्कश्चित् त्रापानन्दकण्ठ जगाद—'हा हा किमिदं जातम् । प्रथमा, अथच द्वितीयाऽपि श्रेणी यथागता भवेन्मन्ये कुशलम् । परमिय तु तृतीया, तृतीया, राम । राम ! क्रियद्दुःख जायते यदि प्रथमश्रेण्या परिश्रमो भवति ।

तत्क्षणमेव केनापि महाशयेन गहनस्य स्वकीयानुभवस्य परिचय ददता अभिहितम्—'किं वदमि दुःखमिति, मनस्येवमायाति यत्कश्चिज्जलाशयं गत्वा जलसमाधिं गृह्णीयाम्' ।

सद्य एव राजेन्द्रो भूयो भूयश्चकम्पे—

पुण्याणां माला यथास्वरूपा यथास्थिताश्च प्रविष्टा बभूवुः । मिष्टान्नादिमधुरपदार्था न सेविता । सर्वं विषाक्तमेव दृष्टिभ्यमायातम् । मित्राण्यचिन्तयन्—अधुना गृहं गन्तव्यम्, परन्तु राजेन्द्रेण कस्यचिद्वाक्यैर्महाशयस्य गृहं गत्वा परिणामो वक्तव्य इति हेतोस्त गृहं गन्तुं न प्रभविष्यति ।

मित्राणां प्रस्थानानन्तरं स एवस्मिन्नर्णयामि सेती म्थित्वा विश्रामं ममिललाप । परमस्य कथं ममभव, तस्य विचारा पुन प्रथमतृतीयश्रेणीविषये केन्द्रिता । तदा स एकं विचित्रं सन्तापं व्याशुद्धत्वं अन्धकारं चानुभवूव ।

प्रतीतं यत् सर्वत्र शून्यताया जहतायाश्च प्रमारो बभूव । कदापिऽमनमो विनोदाय प्रयत्नं करोति । विवाहं कीदृशं, कथं च जातः । विवाहानन्तरं दिवसाः । तेषां नार्तविस्पष्टं चित्रम् । पत्नी, तस्या अश्रुव्याप्ते चक्षुर्पा । तयोरन्त एकोऽपार सागरः । तस्मिन्मग्ना भवन्ती एता दीपमाला । आ, अधुना सा निघातीव । ततः पुन मयं तृतीया प्रथमा च श्रेणा । कश्चित्कालं यावत्सर्वे विषया अवन्द्या भवन्ति । तृतीयश्रेणी विहाय किञ्चिदन्यद्दृष्टुं तस्य मन्त्रिणे नायाति । यथा कश्चित् टट्ट (टट्ट) कस्याश्चिद्विशालाया उरतायाश्च शिलायास्तस्मिन् प्राप्य अकिञ्चित्करो भवेन् तथैव तस्य विचारधाराऽपि तृतीय-

श्रेण्यास्तमोपमागत्यनिरुद्धा जाता । यथा शिला भग्ना न भवितुमर्हति तथैव तस्य विचारा । ईदृशा विचारा ये अदम्या अपि मस्तिष्क भेत्तुं नालम् ।

अस्मात्स्थानादन्यत्र मन प्रापयितुं प्रयासस्तथैव व्यर्थं यथा कस्मिंश्चिद्भाण्डे निहितं पारदं निम्नस्थानाद्दुपरि उन्नययितुं न कोऽपि समर्थः, परन्तु अस्यापि कृते न साम्प्रतं समयः । अधुना कोऽप्यन्यो नोपायः । इदं तावन्महदशोभनीयं श्रेण्याः कृते परन्तु यद्यन्य उपायः स्यादपि, तथापि स असाध्योऽपि वर्तते ।

हे भगवन्! अधुनापि कोऽपि समागत्य कथयतु यत्स उक्तमश्रेण्यामुत्तीर्णं । किं वदिष्यन्ति महानुभावाः । एव स स्वात्मानमेव पृच्छन्नासीत् । एतदभ्यन्तरे प्रतीतं यत्कोऽपिकथयति—भवान्प्रतिवर्षं प्रथमश्रेणोमेव प्राप्नोषि नु ।

वरम्, अस्मिन्नपि वर्षे ध्यानं देयमेव, कदाचिदुज्ज्वलतायां मालिन्यं नायातु, कश्चिद् अदृष्टास करोति, नहि कुत्रापि किञ्चिदपि नास्ति । स दृष्टिविक्षेपमितस्ततः कृत्वा पुनश्चक्षुषीं निमीलयति । हा, इयं स्मृतिरपि कियद्भयानकं वस्तु । परम्,

एतदपेक्षया स्मरणमेव ज्याय इति केनचिदभिहितं युक्तमेव, एव स्मरन्स किञ्चिज्जल्पः । तत्पार्श्वत एव मार्गमतिक्रामन् कोऽपि पश्चाद् दृष्टिं निक्षिप्य अबोधत्—विषयं विवृतमस्तिष्कं उन्मत्तः । मित्रं, अस्ति विपरीतं चेतनं एव ।

उन्मादोऽपि भाग्ये नास्ति, मित्रवरं, उन्मादः कौटुम्बिकं सुन्दरं वस्तु, आत्मविस्मृतिः । परन्तु मया साकं तु प्रथमा कृत्या इत्यादीनि सर्वाणि यन्मूर्ति स्फुलिङ्ग इव गाढं मागालिङ्गं न त्यजन्ति ।

हाम्यमुद्रया मदीया पत्नी अप्येव जगात् । अन्ततः यदि त्वं प्रथमो न भविष्यसि तर्हि को भविष्यति । अथ तेन स्वचक्षुषीं गाढं निमीलिते ।

नहि नहि, इदं सर्वं युक्तम् । अनुचितं चेत् सर्वं चिन्तयन् । अथ विवेकोन्मृष्टो रबोधत्—मूर्ध्नि तस्यम्, ।

प्रथमं तान् । भवितुमर्हति पाण्डेय ! ममापि काचिदाशा तृतीयः पत्राण्यपि अस्मिन्वर्षे पूर्ववद्देवामन् वृत्तयः भवितुमर्हति भवि नुमर्हति ।

नगरस्य जाग्वल्यमानं विशतां प्रकाशमपहाय यद्दिं पुत्रं तस्य

पादा अमेसरन्ति । इदं सोऽपि जानाति न वा जानाति इदं को जानातु को वा पृच्छतु ।

तृतीयस्मिन्दिने तस्मिन्नेव समाचारपत्रे वृत्तान्त. प्रकाशितोऽभवत् 'एकेन यूना आत्माहत्या' ।

'गोरक्षपुरान्तर्गतं महुआग्रामनिवासी राजेन्द्रनामकं छात्रं परीक्षायां प्रथमश्रेण्या अनागमनेन वाष्पयानचक्रस्य नीचैः उन्नतं भिन्नं शरीरावयवस्सन् सुतः ।'

तस्यैव समाचारपत्रस्य तृतीये पृष्ठे विश्वविद्यालय-रजिष्टारमहोदयस्यैका सूचनापि निस्सृता—

"हिन्दीविषये एम ए कक्षायां अन्तिमे वर्षे प्रथमश्रेण्या-मागतानां त्रयाणां छात्राणां नामानि भ्रमात्तृतीयस्थां श्रेण्यां निस्सृतानि" इति ।

अपरं च "तृतीयश्रेण्यामागतानां छात्राणां प्रथमश्रेण्यां निस्सृतानि । सर्वप्रथमो राजेन्द्रप्रसादत्रिपाठी, इति । द्वितीयो रामगोपालसिंहोऽखिलेश इति ।"

चम्पा

श्री द्विजेन्द्रनाथमिधः

(साहित्याचार्यः, वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये साहित्यप्राध्यापकः)

श्रूयते सैपा कथा । कस्यचिद् गिरेरुपत्यकायामासीदेक लघु राज्यम् । राज्ये यत्किंचिदप्यपेक्षितं भवति तत्सर्वमासीत्, किन्त्वतिसामान्य-रूपेण । राजा आसीत्, राज्ञी आसीत्, राजभवनमासीत्, आसन् सेनाः, सामन्ताश्च । किन्तु नासीद् युवराजः । नासीत्कोऽपि राजपुत्रः । अपितु केवलैका राजपुत्री । नाभवत्किल तत्पश्चादन्या कापि मन्ततिः ।

राजसुता नाम आसीच्चम्पाकुमारी । चम्पाकुसुमं तस्यै बहु रोचतेस्म । राजभवनस्य निकटस्थगृहारामेषु चम्पाया अगणिताः नवपादपा आसन् । तेष्वगणितानि कुसुमानि विकसन्ति तेषां सुगन्धेन समीरोऽपि समुगन्धोऽभवत्, सुगन्धेनानेन राजकुमार्या हृदयं विह्वलं भवतिस्म ।

अत एव यदा कन्यका अजायत, राजा तां चम्पाभिधेयामकरोत् । एतन्नाम राज्ञै बह्वरुचत् ।

चम्पाकुमार्या जन्मदिवसे राज्ये प्रतिवर्षं महानुत्सवो भवतिस्म । अस्मिन्नवसरे प्रजाजनाश्चम्पापुष्पभारभराःशाखा राजकुमार्यै दद-तिस्म । आसीत् सैपा राजाज्ञा ।

एभिर्जन्मदिवसै सहैव चम्पाकुमार्या वयोऽप्यवर्द्धत्, वयसा सहैव सौन्दर्यं, सौन्दर्येण सह रूपश्री । श्वो दिवसे या अवोधा बालिका आसीत् अद्य सा किशोरी संजाता । पुनः क्रमशः उपःकालिकपद्म-कलिका इव नवयौवनस्य लालिमा सन्निविष्टोऽभवन्मुखे तस्याः ।

(२)

आसीदेव षोडशतमो जन्मदिवसः । अनावृते राजमण्डपे राज-दम्पत्योर्मध्ये राजकुमारिका चम्पा शुभ्राभ्रपरिधानैराच्छन्ना अन्नपूर्णा इव सिंहासने सास्थिता ।

आसीदधस्तले रजतस्यैका लघ्वी पादपीठिका । पादपीठिकाया उपरि

रक्तकमलकोमली चरणी विराजेते ; सामान्यस्तरीया जना एव चरणेषु स्वोपहाराणि उपस्थापयन्ति स्म । आसीद्देवा राजाज्ञा ।

स्वच्छसरोवरे सहस्रदलमिव स्वक्रोद्धे राजकुमारी हस्तौ निधाय अनिष्ठन् । यदा कोऽपि प्रजाजनः आगत्य स्वोपहारं समर्पयति तदा सा तद्दिशामवलोक्य साचिस्मिता भवतिस्म । राजमण्डलन्य महाजना यज्ञधूपमिव पावनयोः, देवताप्रसाद इव अप्राप्ययो करकमलयोरेतयोरेव स्वोपहाराणि ददतिस्म । आसीद्देवा राजाज्ञा ।

शरद्वर्तः पूर्णचन्द्र इव राजकुमार्या अनवद्यमाननमासीन्, सैषा अवर्णनीया छविः । मुखे तस्या एकताननेत्रेण प्रष्टुं न कोपि माहममकरोन् । राज्ञ सुता, राजकुमारी चम्पा !! एतम्या स्वर्गायसीन्द्र्यं जनसामान्यदृष्ट्या क्लुपितं भवितुं शक्नोति ।

ग्रंथ इवास्ति चम्पाकुमार्या ग्रीवा, ग्रीवायां च चम्पापुष्पाणां हारा विलसन्ति स्म, हारानेतांश्च राजस्योपकर्मचारिजनास्तां परिवेशयन्ति स्म ।

राजकुमारी सर्वेषा लघूना महतान्वोपहारान् शिरो नमयित्वा रक्ताधरेणेपद्विहस्य स्वोक्रोतिस्म ।

अस्मिन्नेवावसरे विचित्रैका घटनाघटत् । पूजाकर्तृणां मध्यतः एको युवाऽपि आगतवान् । सः पूजामालिकां कराभ्यां गृहीत्वा, राजकुमार्या समक्षमागत्य तस्या मुखं निर्निमेष सन् विलोकयति स्म । उभेऽपि राजदम्पत्यौ चकितचकितावास्ताम् । मन्त्री किंकर्तव्य विमूढतां गतः । राजकुमार्या अधरेण च स्मितमलोपि ।

मन्त्री झटिति समीपे अगत्य युवानमुक्तवान्—“समर्पय, समर्पय” युवाऽप्रसरोऽभूत् । किन्त्वाश्चर्यम् !!

सः स्वीयां मालिनीं राजकुमार्याः पाशौ समर्पयितुमैच्छन् । पितरी चकितावास्ताम्, मन्त्री विकलस्तथा राजकुमार्या स्मितमदृष्टतां गतम् । मन्त्री निरुद्धय अकथयन्—“महान असभ्योऽसि” पुनरिगितेनकथयन् “चरणेषु.....” ।

किन्तु निर्भीकः स युवा कर्णमेव नाददत् । स सत्यमेव स्वीयां मालिनीं राजकुमार्या हस्तयोरेव निक्षिप्तवान् । महद्दसमंजसमजायत् । राजाज्ञाया क्लृपनम् ! क्रुद्ध सन् मन्त्री पृष्टवान्—“कोऽसित्वम् ?”

मालिका राजकुमार्या हस्ते एव स्थिता । युवाऽवदत्—“वैदेशिकोऽस्मि । योजनानां शत दूरे स्थितो मदीयो ग्राम । अस्म्यहं तत्रत्यः राजसेवकः । आगतोऽस्मि देशाटनायेति ।”

पुन संक्षेपेणैव स्वकीयराज्यस्य रीतिपरम्परामावेद्योक्तवान्—अस्मदीये राज्ये राज्ञ पूजामाला निजहस्तगुफितैव भवति—स्वर्णकारः स्वर्णस्य मालिकां गुम्फति—लौहकारो लौहमालिका गुफति—काष्ठकारः काष्ठपुष्पाणाम् ।

सर्वे चकितचकिता आसन् ।

युवाऽवदत्—“तथा सर्वे स्वकीयां मालिकां राज्ञो गलप्रदेश एव निक्षिपन्ति—महाती स्थाल्लघुर्या ।”

सर्वेऽशृण्वन्ति ।

पुनः सोऽवदत्—‘मदीयेय मालिका निजहस्तनिर्मिता—इमानि कुसुमान्यपि मदीयहस्तप्रिरचितानि तथा च स्तेनैवसुगन्धितान्यपि ।

सर्वे एव स्तब्धाः सन्ति ।—स्वहस्तनिर्मितानि पुष्पाणि ॥ राजा हस्तौ प्रसार्य मालिकां तां जप्राह । साम्राज्ञी नम्रोभूय पश्यति, मन्त्री निर्निमेष ।

अवितथमवितथम्, इमानि चारविनिर्मितानि कुसुमानि । किन्तु कथं कया रीत्या वा त्रिनिर्मितानि—रहुकलाभराणि ॥” इति सर्वेऽवदन् ।

राजा मालिकां राजकुमार्या हस्ते परावर्तयन्, तथा युवकं पश्यन्न-वोचत्—“मालाकार ! वय तवानेनोपहारेणातिप्रसन्नाः स्मः ।”

पुनः कोपाध्यक्ष नेत्रविषयोक्त्य आदिष्टवान्—“दीयतां पारितो-पिस्म् ।” युवकेनाभिनन्दनभकारि ।

राजकुमारी मालामादाय स्वतः प्रीवायां परिवेशितवती । युवकः म्मितमकरोत् । राजकुमार्या मुक्ते लज्जारुण्य स्फुटमभवत् ।

(३)

मन्ध्या बेला । राजप्रामादः ससृज्य नाचैरगादिवसपति । प्रासा-दस्य पृष्ठभागे आसीदेवः सुन्दरगृहागम । उद्यानेऽस्मिन्नानाविध-कल्पपुष्पभारभरा पृश्नलतानिकुजा आसन् ।

उद्याने शान्तिसाम्राज्यमस्ति अधुना । शास्त्रिणा शिखरेषु आसी-
त्किरणानां जालवितानम् । प्रवहतिस्म मद्रिरमन्द्रवायु । सद्यो
विकसिता, कलिकाः शनैः शनैः, स्पन्दन्तेस्म ।

एतादृशे मधुरमधुरे अपसरे राजकुमारी विहर्तुमागता । विह-
रती सा उद्यानस्य प्राकारसान्निध्ये समायाता । राजकुमारी विरम्य
बहिर्निस्सरत् प्रजाजनान् विलोक्यन्ती आसीत् । सहसा न जाने
दुतः कुसुममेरुमपतन्चरणे । राजकुमारी त समाश्रय्य अचिग्रत्—
कीदृशोऽसौ मोहक सुगन्धः । चम्पाया कुसुममिदं क्विल ॥

गलप्रदेशे सैव मालाकारस्य मालिका । न जाने किमागच्छत् राज-
कुमार्याश्चेतसि । सा ता मालिका जिग्रति, किन्तु नासीत्कोऽपि
गन्धः । सुगन्ध कथं त्रिलुप्त, मालाकारस्य हस्तनिर्मितकुसुमाना
रागोऽपि न दृश्यते । राजकुमारी इदिति मालिका कठान्नि सा-
रितवती ।

तस्मिन्नेवावसरे अवलोकित्त तथा पुरत राजमार्गे स एव युवा
मालाकारो गच्छति । अनायासेनैव राजकुमारी आहूतवती—
“मालाकार ॥”

मालाकारः समागत । राजकुमारीमभिवाद्य प्राकारस्योपरिभागे
तस्याः समक्षमतिष्ठत् ।

राजकुमारी अवदत्—“तव मालिकासुरभिस्तु नास्त्येवाधुना,
इमानि कुसुमानि कथं कालिमाभृतानि सजातानि ?

युवाऽवदत् राजकुमारि, हस्तनिर्मितेय माला कियत्काल यावत्
तिष्ठेत् । भवद्दीयोद्यानकुसुमानि तु त्रिसैरुमात्रमेव जीवन्ति । मदीया
माला कियत्काल यावन्नमीना स्यात् ?

तत स राजकुमार्याश्चन्द्रानने दृष्टिं स्थिरीकृत्य स्मित र्तुमारेभे ।
राजकुमारी लज्जया अश्लिषी निमोन्य शनैरवदत्—“अयमिदिमि सिमपरा
मप्येका मालिकाम् ?

तादृशो मालिका तु नास्ति मत्पार्श्वे राजकुमारि, तादृश्या मालि-
काया गुम्फनेऽपि नात्राह समर्थः । अन्येनान्या मालिका मत्पार्श्वे
आज्ञापयसि चेन् तामर्पयामि । युवावदत् ।

कौतूहलेनात्रान्ता राजकुमारी शृण्वती—“कीदृशो शान्ति
मालिका ? मालाकार ! केन सा गुपिता ? किं मौक्तिकं ॥”

आम्, मौक्तिकैरेव राजकुमारि, किन्तु न सन्ति ते सागरीया, ते मौक्तिकास्तु मदीयमानसशुक्तिसमुद्भवाः सन्ति । ते एवमेव । अनुप्रहीष्यसि राजकुमारि ? स्वीकरिष्यस्येतां मालिकाम् ?

राजकुमारी नखशिखान्त कम्पमाना विनतवदना न किञ्चिदप्युचे प्रतिवचनम् ।

(४)

राजकुमार्याश्चम्पाया शयनकक्षे दक्षिणस्या दिशि अस्त्येको गवाक्षः । तस्योपरि विनता, सन्ति षडम्बविटपा, मन्ये ते कक्षस्य दृश्यं दिदक्षन्ति ।

गवाक्षमुद्घात्न राजकुमारी मृदुलशैल्यायां शयाना आसीत्, शुक्लपक्षीया रजनी, समुदितो निशानाथः । पथभ्रान्त एक शशिरश्मि कदम्बशाखासलरत्नं कक्षान्तप्रदेशे सपतितः ।

राजकुमारी स्वपन्ती सती विचारयति—तस्य युवकमालाकारस्य चरितम्, षट्सवदिवसस्य दृश्यम्, प्राकारस्य परभागम्, “अनुप्रहीष्यसि राजकुमारि, स्वीकरिष्यसि मालिकाम् ?”

राजकुमारी दुग्धधवलायां शय्यायां शयाना स्वगतमुत्तवती । “कदम्बविटपतो ध्वनिरश्रूयत्—‘आम् राजकुमारि ।’”

‘मालाकार ! त्वमत्रागतोऽसि, अस्यां वेलाया ।’ ‘आम् राजकुमारि, ‘कथमागतोऽसि ?’

‘मालां समर्पयितुं राजकुमारि ।’ राजकुमारी निर्वचनं सजाता । ‘राजकुमारि ।’ ‘आम् मालाकार ।’ ‘स्वीकरिष्यस्येतां मालिकाम् ।’

राजकुमारी तु निर्वचनं सजाता । प्रामादस्य सिंहद्वारस्थप्रहरिणा ममुद्घोषिता प्रहरसमाप्तिं घण्टानादससूचनानन्तरमेव । पुनरपि नैस्तद्व्यप्रासरञ्चतुर्दिक्षु ।

तदा राजकुमारी शनैरवदत्—‘मालाकार ! याहि’, ‘किन्तु मालिका ?’

कदम्बविटपत प्रश्नं सजात ‘मालिका राजकुमारि !’, राजकुमारी नमयित्वा शनैरवदत्—‘कथयिष्यामि ।’

(५)

स एव कदम्बविटपः स एव गवाक्षः । युवकमालाकारस्य प्रति-

दिन राजकुमार्यां सम्मिलन भवति, भयन्ति च दैनन्दिन्यो वार्ता, न जाने क्रियत्य मधुरवार्ताः सन्ति ता ।

अन्ते युवकमालाकारोऽवदन्—“अधुना तु त्वया स्वीकरणोयेयं मालिका राजकुमारि ।” राजकुमारी पूर्ववन्मौनमालम्बितवती ।

युवको वक्तुमारंभे—‘अद्याह निर्णयं वाञ्छामि, यदि मदीयेयं मालिका अस्वीकृतास्ति, सूर्योदयात्पूर्वमेव राज्यमिदं त्वदीयं त्यक्त्वा गन्तुकामोऽस्मि, अधुना नास्मि समर्थोऽधिकं प्रतोक्षितुम् ।”

कुत्रगमिष्यमि । राजकुमारी दुःखभारभरेण स्वरेण पृष्टवती । स्वदेशे परावर्तिष्यामि । मदीयो देशः, कीदृशी तत्र सुखशान्तिरस्ति, कियदानन्दोऽस्ति, बहुदिनानि व्यतीतानि स्वदेशपरित्यागेन ।

शनैरुक्तवती राजकुमारी ‘मालाकारः’ उक्तवान् युवा—“आम् राजकुमारि ।”

‘त्वदीयाया मालिकाया अस्त्यधिनाधिकं मूल्यम् । जानासि त्वत्कृते मया सर्वस्वमेव दातव्यम् ?’

‘राजकुमारि’ अवदन्मालाकारः करुणस्वरेण—“न्मिमेतत्कृते नाहं परिगणितोऽस्मि योग्यः ?”

‘मालाकार मत्पिताऽस्ति राजा, अहं च राजपुत्री, तुभ्यं सर्वस्वं दत्त्वा राज्ञोऽपमानं करिष्यामि, पितरं च पीडां दत्त्वा सुखं प्राप्तुं नैव शक्यामि ।’

‘मालाकारः’ तदा राजकुमारी शनैरस्पृष्टा-द्वेषवदन्—“यदि त्वमपि राजकुमार स्या ।”

मालाकारः शृणोति । तेनोक्तम्—“राजकुमारि, विदितमिदमासीत्, किन्तु मया विचारितं यत्तद्रहस्यं न पूर्वं कथयामि । अहं तु पश्चात् सर्वमपि श्रावयित्वा त्वां मुक्तिं कर्तुमैच्छामि । राजकुमारि माला तु मदीया नो त्वया अस्वीकृता । पितुरपमानस्याशकापि नैव कार्या । अधुना नैव गोपयामि । सुखिनी भव, नास्त्यद् मालाकारः, वस्तुतः राजकुमारोऽहम् ।

‘राजकुमारः’, चम्पाकुमारी चक्रिणाभवत् ।

आम्, राजकुमारि, राजकुमारः—अहमस्मि स्वल्घुरान्यस्य राजा । वेपं परिवर्त्य, त्वां पूजयितुं, प्रसादं च प्राप्तुमागतवानासम् ।

राजकुमारी उत्थाय अतिष्ठत् । स्नेहपूरकैर्नावादीन्—“तत्किं मां परीक्षितुं समागतो राजन् ?”

राजकुमारेण तथैवोत्तरितम्—“नहि राजकुमारि, सत्यमहमघ्यं
समर्पयितु ॥”

किन्तु राजकुमार्या नैव श्रुतेय वाक् ।

विद्रमरक्ताधरोष्ठेन साचिस्मितं विधाय गीवा च वक्रोक्त्य
उक्तवती—वंचक ॥

(६)

“इयद् दूर चलितु कथ पारयिष्यामि ?”

“अइवो मे वर्तते !”

“आतपेन देहस्तपिष्यति ।”

“अहं स्वतनुच्छाया करिष्यामि ।”

“पथि पिपासया कण्ठः शोपमेष्यति ।”

“अहं पानीयमन्विष्य आनेष्यामि ।”

“देह धूलिरावरिष्यति”

“अहं शिरोवेष्टनेन प्रोञ्छिष्यामि ।”

“रात्रौ कुत्र शयिष्ये ?”

“ममाङ्गे शयिष्यसे ।”

“वने सिंहहस्तिप्रभृतयो भवेयुः ।”

“शस्त्राणि मे वर्तन्ते ।”

किमपि वक्तुमथ नावशिष्यते ।

तदापि राजकुमार्योक्तम्—“राजन्, कञ्चित् कालमिहैव ननु
निवस । शरदि समागताया ते राज्ये चलिष्याम ।”

“न हि राजकुमारि”, युवाऽकथयत्—“नेत. पर निवसितु शक्यते ।
राज्येऽन्यवस्था सञ्जाता भवेत् ।”

राजकुमारी मौनमगृह्णात् ।

सविनयं राजकुमारोऽकथयत्—“राजकुमारि ।”

“राजन्”

“चलिष्यसि ?”

“चलिष्यामि राजन्”

अतिविस्तृतः पन्था क्रीडाभिरेव समाप्तः, कष्टस्य लेशोऽपि
राजकुमार्या नानुभूतः, यावदिनं तौ चलत । रात्रौ परस्परमङ्ग
शिरो निधाय शयाते, क्षुधि समुत्पन्नायां फलानि अदाय मुञ्जाते,

खादत', पिपासाया नद्या जलं सेवेते । बहुभिर्दिनेर्निजराज्य-
सोमाऽलभ्यत । राजकुमार प्रसन्न आसीन्, राजकुमारी च ततो-
ऽप्यधिकम् ।

(७)

तस्मादप्यल्पमिदं राज्यम् । किञ्चिदस्ति, किञ्चिन् नास्ति ।
त्रिलक्षणो राज्यप्रबन्ध । सर्वत्र 'हा-हन्त' श्रूयते । पश्यत एव
चौर्यं, लुण्ठनं क्रियते । राज्ञा च ज्ञायत एव न हि । राजपुरुषा
अनीत्या 'करान्' गृह्णन्ति, सेनापति पोहयति । कोऽपि नियन्ता
नासोन् । राजाऽविद्वितवृत्तो वर्त्तते ।

स्वल्पवया हि राजा । स रूपवानस्ति, परं बुद्धिर्न तदनुरूपा ।
देव इव दृश्यमानो, मनसा न तादृशः । विचित्रा तदोया प्रकृति ।
राज्यम्य, प्रजाया वा चिन्ता तं न स्पृशति, सर्वदा स रागमत्तस्ति-
ष्ठति, भृगया करोति, सुदूरतरप्रान्तेभ्य सुन्दरोरन्विष्य युवतीर्निज-
प्रामादमलङ्करोति । बह्वपस्तस्य राज्यं, सर्वा सुन्दर्याः, सर्वा अनुपमा ।

राजकुमारी चम्पा सर्वमिदं न जानाति । सा परं प्रसन्ना
वर्त्तते, राज्ञा तस्यै स्वहृदयशुक्तिमौक्तिकमालाऽर्पिता—नेदं साधारणं
किञ्चिन् । तस्या सर्वस्व तन्मायया विक्रीतम्, तदापि सा प्रस-
न्नाऽऽसीन् ।

प्रासादस्योपरितने भागे स्फटिकमयां घवलाऽट्टालिका । तत्र
प्रधानराज्ञो निवसति ।

एतावतः पूर्वं निवसन्त्या कृते राजाऽऽज्ञाऽभूत-अधस्तनप्रा-
सादे गम्यताम् । अघः—यत्र एकैकशः बह्व्यो राज्ञः उपरितोऽवतीर्य
आगताः ।

भृकुटिमुन्नमय्य प्रधानराज्ञी अपृच्छन्—“कुतः ?”
सन्देहवाहिकाऽकथयत्—“पूर्णस्तेऽवधिरिह निवासस्य । अभिन-
वेह 'महाराज्ञी' निवत्स्यति ।”

राजकुमारी चम्पा सर्वमिदं न जानाति । स्फटिकाट्टालिकायाम्
निवसति । हन्त ! कियदिह सुखम् ! चतुर्दिक्षु श्वेतिमा-श्वेतिमा ।

प्रतिक्षणमागत्य राजा पृच्छति—“कष्टम् तु नानुभूयते ?”
आनन्दमग्ना राजकुमारी चम्पा कथयति—“न हि राजन् ।”

रात्रौ राजा इहैव निवसति । व्याप्तायां ज्योत्स्नायां, टिमटिमा-
यमानासु तारिकासु, राज्ञो यन्नसि शिरो निधाय संसारस्य सुख-
वार्ताः राजकुमारी चम्पा आकर्णयति, आकर्ण्य च साश्चर्यं पृच्छति
“एवम्” ।

(८)

इहाप्युद्यानमस्ति । पर तत्र ‘चम्पा’ कुसुमानि न समुल्लसन्ति ।
कस्य देशस्य एतानि कुसुमानि । यदैतानि विकसन्ति, उद्यानमालो-
कितं भवति, परमेषु सुवासो न विद्यते । कीदृशानि एतानि । ..

सूर्यास्तात् पश्चाद्-राज्ञाऽऽगन्तव्यमासीत् । तं विना राज-
कुमारी स्नून्यतामनुभरति । अट्टालिकातोऽवतीये सा उद्याने भ्रमि-
तुमागच्छन् । कुसुमेषु मुखं निधाय जिघ्रतो आसीत् । हन्त, कोऽपि न
सुवास । कथमेते राज्ञे रोचन्ते । चम्पाया एकोपि तरुर्नास्ति । सा
मनस्येवाचिन्तयत्, अद्यागते राज्ञि चम्पार्थं निवेदयिष्यामि ।
स्वपाणिभ्यामेव चम्पातरुकमारोपयिष्यामि । पुष्पिते च तस्मिन्
मालां प्रथित्वा तस्मै समर्पयिष्यामि ।

—समीपवर्तिकुञ्जे कश्चिद् मन्दम् व्याहरति, राजकुमारो कर्णं
दत्त्वाऽशृणोत्—

कश्चिद् कथयति “परिणीय तामानोतवानसि ?”

“न हि राज्ञि”—कश्चिदुदतरत् ।

अरे तन्वय राज्ञः स्वर !—राजकुमारी शृणोति—

“तन्वय कृते सपत्नीमानीतवानसि ?”

“न हि, देवि ।”

—अरे, तद्विषयकमेवोच्यते किमु ?—राजकुमारी शृणोति ।

“तस्का सा ?”

“सा ?” राजाऽकथयत्—“देवि, सा निर्धनस्थैकस्य अकिञ्चनस्य
पुत्री, अनाद्येति कृत्वाऽऽनीता मया ।”

हा हन्त !—राजकुमारी शृणोति ।

राजा पुनरकथयत्—“देवि, मा कुप्य, सा त्वदर्थं केवलमानीता ।
तव कृते यत्सुन्दरी दासी समपेक्षिताऽऽसीत् ।—सा तव सेविकाऽस्ति ।
सा तव शिगून् विनोदयिष्यति ।”

चम्पा सञ्जाग्नून्वेवाभवत् । अधिकमारर्णयितु नास्थात्, वेगान् ततो न्यवर्तत ।

राजा निशायामागच्छत्, पर राजकुमारी तस्यै कमपि शब्दम् नाकथयत् ।

राजाऽपृच्छत्—“किमस्वस्थाऽसि ?”

“आम् ।” महता काठिन्येन राजकुमारी उदतरत् ।

राजा निद्रितोऽभवत् । राजकुमारी जाग्रती अतिष्ठत् । हन्त ! अधुना किं सा कुर्यात् ?

हाटके एकतः विपस्य विपणि । तत्र राजकुमार्यांगत्यातिष्ठत् ।

स्वकर्णभूषण चावतार्य आपणस्वामिन पुरो निधाय, सकृदणविनत प्रायोचत्—“भ्रातः, अनेन कर्णभूषणेन विपं मे प्रयच्छ ।”

“विपम् ।” वणिगपृच्छत्—“तेन किं करिष्यसि पुत्रि ।”

“भ्रातः, अपेक्षा मे वर्तते ।”

तत वणिगरुथयत्—‘कर्णभूषणेन विपं न दीयते । मुद्राभि तद् विक्रीयते ।’

किं कुर्यात् ? राजकुमारी दुःखेन चाप्पमुदसृजत्, तदीय म्लानकमलवदाननमालोक्य वणिजो दयोत्पन्ना । स भूषणेन सममूल्यं विपमदात् ।

स्वर्णपात्रे विप निधाय राजकुमार्यपित्रत्

कश्चिदन्य उपायो नासीत् । राज्ञः पुत्री साऽऽसीत् । अपमान विरोद्धम् अपि शक्ता नासीत् । कश्चिदन्य उपायो नासीत् ।

स्वर्णपात्रे विप निधाय राजकुमार्यपित्रत् ।

निशि राज्ञाऽऽगच्छत् । दुग्धधवलशय्यायां स्वच्छपरिच्छदा राजकुमारी शयानाऽऽसीत् ।

उपान्त उपविश्य राजा प्रेम्णाऽऽमन्त्रयत्—“राज्ञि ।” उत्तर न लब्धम् ।

“राज्ञि, चम्पे ।”

उत्तर न लब्धम् ।

सञ्जातसदेहो राजाऽवनम्यापश्यत्, अस्पृशत, । सर्वं शान्तं—सर्वं ननु शान्तम् ।

किञ्चित्कालात् पश्चाद् राजकुमार्याः चम्पायाः पिता सैन्येनागमत् । युवकस्य राज्ञः सैन्यमव्यवस्थितम्, सेनाध्यक्षश्च मदोन्मत्त

आसीत् । राजा पराजितोऽभवत् । राजकुमार्याः चम्पाया निगृहीतस्य युवकस्य राज्ञः शिरः कर्त्तित्वाऽनयत् । राज्यमलुण्ठत् ।

अतिपुरातनं खल्विदं वृत्तम् । तत एतावद् बहूनि परिवर्तनानि सञ्जातानि, परं राजकुमार्यां चम्पाया करुणकथा राज्ये तथैव गुञ्जति । 'प्रतिवर्षं वर्षतुरायाति । मेघाच्छन्नं भवति नभः, निलीयन्ते च चन्द्रतारिका, तदा राज्ये प्रतिगृहं दोलामावद्धय, चम्पाकुसुमैः केशान् प्रसाध्य, राज्यस्य कुमारीः दोलयन्ति, राज्ञः पुत्राश्च चम्पायाः करुणापूर्णमिमां कथां गायन्ति ।

कथामिमामाकर्ण्य मेघा गर्जन्ति, व्योम रोदिति, पवनः कम्पते, यमुधा चाप्लाविता भवति ।

वासन्ती

श्री यदुकनाथशास्त्री खिस्ते

(साहित्याचार्य , वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये साहित्यप्राध्यापक)

‘को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तुर्द्वाराणि दैवस्य पिघातुमीष्टे’
(भवभूतिः)

(१)

‘पुत्रि ! किमित्यत्र मौनमालम्बमाना शून्यदृष्टिर्मनसि भ्रमता विचारेण व्याकुलीकृतेवाद्य प्रतिभाससे ?’

एतदाकर्ण्य सहस्रैत्र विचारनिद्रायाः प्रबुद्धा वासन्ती-समीरणोल्लासितं दूकूलमावृण्वती समुत्थाय पितरं दीनानाथशर्माण-मवादीत्-‘तात ! अद्य प्रातः कालादारभ्य वसन्तविषये रणरणकचेरि-द्यमानमानसा तदीयं भागधेयं कष्टकरमेवावलोकयामि’ । वसन्तं किल वासन्त्या ज्यायान् भ्राताऽऽसीत् । अथ दीनानाथशर्मा किञ्चिद्गम्भीरमिव स्वाकारं त्रिधायं भूयोऽप्यवोचत्-‘पुत्रि ! अलं तदीयचिन्तया । स खलुमया बहुशो विनिवारितोऽपि न तां व्यसन्तितां त्यजति । सम्प्रतिमया भाषणमपि परित्यक्तम् । अद्यैव पश्य कीदृशं फलहं कृत्वा बहिर्निर्गतं । भगवता पुत्रस्त्वेक एव दत्तं, किन्तु सोऽप्येवं विधं । विषेर्बिलसितमेतन्न । हिमन्यद्भूमहे’ इत्येव वादिनो दीनानाथशर्मणो बदनमान्तरविषादजनितेन फालिन्ना समान्छादित-मभूत् । अथ वासन्ती तां पितुरवस्थां विलोक्य विषयपरिवर्तनेच्छया घातायनादुत्थाय जगाद-‘पह्वादनसमयो दृश्यते, भवतोऽपि सन्ध्यो-पास्ते फालोऽयम् । पणप्रायमेव भवेदशनम्’ इत्युक्त्वाऽभ्यन्तरे प्रविवेश ।

(२)

दीनानाथशर्मणो गृहं लक्ष्मणपुरे नगरमध्यं गवाऽऽसीत् । पत्नेयां गृहे पत्नी, एकं पुत्रं, एकं कन्या चेति परिवार आसीत् । कन्या वासन्ती युद्धिमती, सदाचारसम्पन्ना, युक्तायुक्तविवेराऽभिज्ञा

चाऽभूत् । सम्प्रति सा शीशवं समाप्य यौवने पद्माघातुं सत्रद्वैवाऽऽ-
 सोत् । दीनानाथशर्मा तस्मिन्नेव नगर एकस्मिन्नांगलविद्यालये संस्कृता-
 ध्यापक आसीत् । वेतनं चासौ अशीतिमुद्रात्मकं लभते स्म ।
 तेनैव द्रव्येण गार्हस्थ्यशकटं यथाकथमपि चलति स्म । पुत्रस्य
 दुराचरणेन सर्वदेवैतस्य चेतः परितप्यते स्म । कन्यायाश्च विवाहकाल
 मुपस्थितमालोक्य वरान्वेषणे सप्रयत्न आसीदसौ ब्राह्मणः । साम्प्रति-
 केषु दिवसेषु दीनानाथशर्मणो मनसि 'दत्ता सुखप्राप्स्यति वा नवा'
 इत्येव विचारो नक्तन्दिवं भ्रमति स्म । सूनोर्दुरवस्थया दीनानाथस्य
 कन्यैव पुत्र-प्रेम्णो भाजनमासीत् । दीनानाथस्य पत्नी नवीनाचारान-
 भिक्षा सरलस्वभावा सदाचारपरायणा मनोरमाऽऽख्यासीत् । तस्या
 एव चरित वासन्त्यामपि प्रतिबिम्बितमासीत् । वसन्त- प्रथमं मातुः
 शिक्षया सुशीलो बभूव । किन्तु पश्चान्नागरिकविटानां सङ्गत्या कुमार्ग-
 मवततार । एतदेवैकं शल्यमासीदीनानाथमनसः एतदभावे तदीयं गार्ह-
 स्थ्य सुवर्णमयमभविष्यत् ।

(३)

शनैः शनैर्भगवान् भास्करो भुवनतलं स्वकीयभाभिर्भासयन्नभोऽ-
 ङ्गणमभजत् । प्राभातिकं पवनोऽपि सलीलं विलसन् रुचिपुरप इव
 कुसुमसौरभमाघ्राय तनुलतासदेशमालम्ब्य वहति स्म । प्राची तस्मिन्
 काले सकलेभ्यो जनेभ्य उत्साहसम्पदमर्पयन्ती दानशीला सौमन्तिनीव
 दृश्यते स्म ।

अस्मिन्नेव काले दीनानाथशर्मणो गृहे मगलवाद्यध्वनिहृदतिष्ठत् ।
 आम् ! ज्ञातम्, अद्य वासन्त्या विवाहोत्सव आसीत् । अनवरत-
 मन्तर्बहिः प्रविशता निर्गच्छता च जनसमर्देन समाकुलमासीद्दीना-
 नाथगृहद्वारम् । सर्वतः सम्प्रवृत्तेऽपि प्रमोदप्रवाहे वासन्त्या पितरौ
 कयाचिद् वेदनयाऽऽक्रान्ताविव दृश्येते स्म । अद्य विवाहोत्सवे
 वसन्तो नागत आसीत् । न जाने स क पलायित आसीत् । एतदेव
 तयोर्दम्पत्योर्दुःखकारणमभूत् । वासन्त्याः पतिर्माधवनाथः सच्छीलो
 धनवान् रूपगुणसम्पन्नो वासन्त्या अनुरूप एवासीत् । वासन्ती जन-
 समर्दे कथमपि सहजलज्जाजड्या दृशा तमवेक्ष्य तदीय गुणगरिमाणं
 वयस्याभ्य समाकर्ष्य, स्वात्मान धन्यममन्यत । किन्तु को जानाति
 स्म तदा यदस्य विवाहस्य कीदृशो विपाको भवितेति ।

अथ व्यतीते विवाहोत्सवे वासन्ती साश्रुनेत्रोत्पला कथमपि पितरौ नमस्कृत्य स्वगृहं प्रातिष्ठत् । वासन्त्या गताया मनोरमेदमवदत्—
‘अस्माकमेक एवाधार आसीन्जीवनस्य, सोऽपि गतः । पुत्रस्तावत् कौदृशी पीडाभाषत् इति वयमेव वेतुं पारयामः । हन्त ! दुर्भाग्यमस्माकं न जाने कियद् वर्तते । पुत्र एवास्माकं वशधूर्धर । तस्मिन्नेवासद्युत्तो किमिवास्माकं सुखं भवेदिति ।’

(४)

पतिगृहे वर्षद्वयं व्यतीतं समागताया वासन्त्याः । एतावति काले सेयमानश्चशुरादिगुरुजनाया गृहकर्मसम्पादननिपुणायाम् वासन्त्याः सुप्तेनैव कालो जगाम । पत्युरपि समधिकं प्रेम वासन्ती लेभे । कदाचिन् पित्रो स्मृतिराकुलयति स्म तदीयं चेन् । किन्तु पतिप्रेम्णा प्रभावेण नाधिर फट्टोत्पादिनी जनकयो स्मृतिरभूत् ।

किन्तु नहि सर्वदा सुखमविच्छिन्नमपतिष्ठते । कुमित्रससर्गान्नु, स्वात्मनोविमृश्यकारित्वान्नु, वासन्त्या दुर्भाग्यस्य नियतत्वान्नु, माधवनाथो गदिरापानमात्रत्यमाललम्बे । प्रथमतः कियन्ति चिद् दिनानि सुगुप्तमसावनुतिष्ठति स्म तन् कर्म । किन्तु चतुरतरा वासन्ती सद्य एव तदलक्षयत् । न प्रत्यक्षमुच्चचार पत्युर्मन क्लेशादयमिया । मृशमसौ दुःखसागरे निपतिता पत्युर्द्वरणायाहोरात्रविचारयन्त्येवात्तिष्ठत् । अर्धैकस्मिन् दिने विलम्बेनायात भद्रतलघूर्णमानचक्षुर्युगल माधवनाथमवेष्ट्य वामन्ती सद्य एव शयनीये तमवस्थाप्य तालवृन्तेन शनैः शनैर्वाजयन्ती पत्यु क्रोधाशक्या निवार्यमाणेव मन्दमन्द्राक्षरा परिपप्रच्छ—‘नाथ ! कोयमद्यत्वे समवलम्बितो भवता पन्था ? अति गर्हणीय परिहरणीयश्चायम्’ इति । अर्धैकदण्डार्ण्यं मापराधमिव स्वात्मान मन्यमान शिरोऽप्युत्तमयितु न शशाक माधर । किन्तु सद्य एव तादृशमात्मनो विकारमुपसङ्गत्य धार्ष्ट्यमिवावलम्ब्य जगाद—‘यद् वयं कुर्मस्तत्तमोर्चानमेव । न कोऽप्यत्र भवतीनां वाचामवसर’ । एवमभिधाय तत्पण माधवो गृह्यद् वहि कुत्रचिन्निरगान् । वासन्ती तु तत्रैव स्थिता लालाटी लिपिप्रमाप्टु-मिवाश्रुजलमग्रहे तत्पराऽभवन् ।

(५)

‘समानशील्यमनेषु मर्त्यम्’ इति न्यायेन देवयोगान्माधव-

नाथस्य विटमण्डलीपु वसन्तेन सह स्वनगरे पानगोष्ठीसौहार्दमुदपद्यत । किन्तु वसन्तः 'भगिनी तिरस्करिष्यति' इति भयेन माधवनाथस्य गृहं कदाऽपि न गच्छति स्म । एकदा माधवनाथो वासन्त्या भूयो भूयोऽनुनीयमानः सकोपमभाषीत्—'प्रथमं गत्वा स्ववन्धुराजं निवर्तय । पश्चान्मामुपदेक्ष्यसि' । एतदाकर्ण्य तत प्रभृति 'कथं वसन्तोऽपि सहैवैतेपाम् ?' इति द्विगुणमौन्मत्यमनयोर्भविष्यतीति समधिकया चिन्तया समाक्रान्ताऽभूत् । सकलेऽपि गृहोपकरणे विक्रीते सति, शनैः शनैर्वासन्त्या आभूषणान्यपि मदिरागृहोपहारता जग्मु । दिनद्वयादारभ्य गृहे लेशोऽपि नासीदशितव्यस्य वस्तुनः । चिरन्तनया वृद्ध्या परिचारिकया वासन्त्या अवस्थां परिकल्प्य स्वगृहात् किञ्चिदशितव्यमानीतमासीत् । तच्च कथमपि वासन्त्या दुस्त्यजतया बुभुक्षया, निगीर्णम् । माधवस्तु बहोः कालादेव बहिरेव यथाभिलपित भोजन विधत्ते स्म ।

वासन्तस्य समागमेन माधवनाथस्य स्वेच्छाचारित्वं भृशमवर्धत । प्रथम दिवसान्तर एकवारमपि माधवनाथो गृहमायाति स्म । इदानीं तु साप्ताहिकमपि गृहागमन कृच्छ्रेण भवति स्म । माधवनाथस्य चरित श्रुत्वा सपत्नीको दीनानाथशर्मा समाधिकमखिद्यत । प्रथमत एव पुत्रविषयकः क्लेश आसीदेव, पुनरेतेन दुहितुर्दौर्भाग्यगरिम्णा स बद्धे । एवमुभयत कष्टमनुभवन् समेधमानाधिपिपीड्यमान आत्मनो गार्हस्थ्यभविष्यमन्धकारभयमवलोक्य शयनीयमभजत । माधवनाथोऽपि स्ववपुषि बहुलदुराचारविधानेन तन्निमानमविसूक्ष्मतया समागमत् । सलक्ष्य चैतद् वासन्ती कयाचिन् नूतनया चिन्तया दुःखसागर आकण्ठ ममञ्ज । पुरन्धीणामियमेव चिन्ताऽतिदुर्विपद्या भवति ।

यद्धि वासन्त्या शङ्कितमासीत्, तच्छनैः शनैः सत्यतामुपगन्तुमिव सन्नद्ध दृष्टे । माधवनाथो रोगशय्याया सुस्वाप । वासन्त्याः सदाचारपरायणत्व सकलकष्टसहत्वं च माधवनाथो न वेत्तिमेति न, किन्त्वात्मनो गर्वप्रदर्शनार्थमेकदाऽपि तस्या आदर न विदधे । वासन्ती तु सकलमप्यवमान सहमाना कदापि न खेदयामास माधवीयं मनः, वाचा कर्मणा, चेष्टयाऽपि वा ।

अथैकस्मिन् दिने वासन्ती नित्यक्रमानुसार माधवनाथमुपचरन्ती गृहकर्मणि सलग्नाऽऽसीत् । माधवनाथस्तां तादृशीमवेक्ष्य, शनकैः 'प्रिये ! वासन्ति !' इत्येवं सगद्गदं शनैराकारयामास ।

वासन्ती तु निद्राप्रबुद्धेव त तादृशमश्रुतपूर्वं तदीय व्याहारमाकर्ण्य साश्रुलोचना पर्यङ्कस्य समीपमागत्य तूष्णीं तस्थौ । सा तदीयाह्वानस्य प्रत्युत्तरमपि विसस्मार । माधवनाथस्तामागतामवेक्ष्य मुहूर्त्तं यावत् किमपि वक्तुं न शशाक । अथासौ मस्तकमुन्नमय्य उत्थातु प्रयत्नमकरोत् । वासन्ती झटिति तदभिसन्धिं लक्षयित्वा, स्वहस्तावलम्बेन तमुत्थाप्यास्थापयत् । अथ माधवनाथो वासन्त्या पाणिं रोगकृशे स्वपाणावादाय साश्रुनेत्रो बभाषे—‘दयिते ! बह्वपराद्ध मया, क्षम्यताम्, त्वादृशी गृहलक्ष्मीर्मया दुराचारेण पद्भ्यामताड्यत ! धिङ्माम् ! मादृशं—’ मध्य एव तस्य वचनमाक्षिप्य वासन्ती ‘नैवमहं नरकगामिनो विधेया’ इति वचनमाभाष्य पत्युर्वदने स्वपाणिपल्लवं व्यधात् । वासन्त्यास्तप साफल्यमुपययौ, किन्तु सा रोगराक्षसदंष्ट्राया माधवनाथं रक्षितुं नाशकत् । एकस्मिन् दिने विलपन्ती वासन्ती परित्यज्य माधव शाश्वतं पदं प्राविशत् ।

वसन्तोऽपि माधवनाथस्य मरणवार्तया समुन्मीलितलोचनोऽभवत् । कतिपयदिवसानन्तरं वसन्तः कथमपि साहसमवलम्ब्य स्वभगिन्या गृहमाजगाम । किन्तु तत्रत्ये प्रतिवेशिभिरिदमुक्तं ‘यत् पत्युर्मरणानन्तरमल्पीयसैव कालेन सा कुत्राप्यगमत्’ इति । अथ वसन्तः खिन्नमानसः पितरौ सेवमानो मनस आश्वासनाय तीर्थयात्रायै सहैव पितृभ्यां निर्जगाम । अथक्रमेणासौ हरिद्वारतीर्थे समाययौ । तत्रैकस्मिन् दिने गङ्गातीरे तेन काऽपि योगिनी दूरतः समायान्ती दृष्टा । तां च समीपमागतां सम्यग् निर्वर्ण्य सहसैव वसन्तवदनात् ‘किं वासन्ति !’ इत्यक्षराणि निर्ययु । साऽपि वसन्तमवेक्ष्य ‘किं भ्रातः !’ इत्युक्त्वा पादयोरपतत् । अथ वसन्त आचरणमूलात्तामवेक्ष्य ‘भागिनि ! किमिदम् ?’ इत्यपृच्छत् । वासन्ती तु सहसैव विहस्याकथयत्—

‘को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु-
हाराणि देवस्य पिधातुर्माष्टे’ ।

उमा

स्वर्गायः श्रीवृद्धिचन्द्रशास्त्री

(व्याकरणधर्मशास्त्राचार्य जयपुरम्)

आसीत् शारदी राका । सायाह एव भगवतः कुमुदिनीनायकस्य सुविपुलं वर्तुलं च विम्बं घनीभूतः सुमनसामाहादराशिरिव पूर्वक्षितिजे समुदियाय । यथा यथा पश्चिमक्षितिजोपरि प्रसृता कमलिनीनायकस्यारक्ता रश्मयो गगनं पर्यत्यजन् तथा तथा फलापरिपूर्णस्य कलानाथस्य शीतलाः शुभ्राश्च कान्तिमन्तः किरणा समस्तेऽपि विहायसि यथेच्छं प्रासरन् । स्वयमानन्दाप्लावितो यथासौ चन्द्रो जगदिदमाहादयति चिरं च रजन्या साकं निवसति, तथैव चिरपरिणीतया पाणिगृहीत्या श्रीमत्या उमया मधुयामिनी सेवमानश्चन्द्रमौलिरपि दिवसेष्वेपु सुचिरं तस्याः सन्निकट एव स्थितिमकरोत् । उभावपि हर्म्यपृष्ठे आस्तां समुपविष्टौ । तस्मिन्नेव काले कथाप्रसङ्गेन मन्दस्मितमभाणि उमया—प्रियतम, भगवत्या गङ्गायास्तरङ्गा समाह्वयन्तीव मां स्नेहेन । ते तरङ्गाः, यैः सर्वतः पूर्वं स्वदीय सुकोमलः स्पर्शः प्रापितो मत्सविधे, ये ह्यावां प्रणयसूत्रे ह्यवधन्, येषां च सविधे क्रीडां कुर्वतोः—“को जानीते निभृतमुभयोरावयोः स्नेहसारम् ।” संवत्सरा व्यत्यगुनाथ ! किन्तु तद्दिनमद्यैव व्यतिगतमिति प्रतीयते ! आद्याभ्यां कियत्यश्चन्द्रिकाचुञ्चवः सुशान्ता रजन्य सुरसरितोऽस्या रूप्यप्रतिकासु रेणुकासु अनीयन्त । अहो, कीदृश्यस्ता समभवन् मधुरा, अद्य पुनरपि समागता सा मधुमयी शारदी सुकौमुदी । हृदयवल्लभ, चलाव, किञ्चित् कालं भगवत्यास्तस्या भागीरथ्यास्तीरे ।

मन्ये, नैतद् वक्तव्यं यदुमा च चन्द्रमौलिश्चास्ता दम्पती । आसीदनयो परस्परम् अतिशयः प्रेमा । आनन्देनाचलदनयोः सुचारु गार्हस्थ्यम् । गोहेऽभूदाभ्यामतिरिक्ता केवलमर्भकद्वयी चन्द्रमौलेर्वृद्धा जननी च । सा हि निवृत्ततर्पा सती स्वकीये परिणते वयसि भगवन्तं यदुनन्दनमेवाराधयन्ती प्रायेण पूजागृह एव समयाकरोति स्म ! बालकावास्तां शिशू । चन्द्रमौलेर्वेश्म चाराणस्या एकस्या वीथिकायां विद्य-

मानमासीत् । सीभाम्यात् तस्य उवशुराल्योऽपि तस्यामेव नगर्यां ततो नातिदूर एवावर्तत ।

उभावचलता गङ्गाया दिशनुद्दिश्य । तयोर्गेहादासीद् गङ्गाप्रवाहः किञ्चिद्दूरे । ममवालोक्त्यत जाह्नव्या जगत्पात्रनी जलधारा । चन्द्रिकया चमत्कृताया धवलवमजालुकारामेती मुदूर चलन्तावास्ताम् । पादतलयो सिक्कनाया मृदुमृदुः स्पर्शोऽनीव सुसद इति कृत्वा उभया स्पर्शनीयौ चपलोपानही गृहीती स्वीये करे । मध्येमार्गं चन्द्रमौलिमुत्सुकमले स्निग्धा चलापाङ्गा च दृष्टिं निक्षिपन्ती जगाद उमा—मन्मानसमराल ! अस्या सुरसरित शर्कराया सुकोमल स्पर्शं क्विचान खल्वाह्लादकः !

उत्तरित चन्द्रमौलिना—चरणीं गुदूगुदयत्ययम् । हर्षातिरेको रोमाञ्चञ्चानेन सजायेते । जगत्पात्रयित्री श्रद्धास्पर्शमावयोरिय सुरसरित् । अस्यास्तटे समुपविष्टेनैकाग्निना असकृन्मयका विचारित प्रिये, यदावा सकलमपि वैवेशिक परित्यज्य मुदूरे कस्मिंश्चिदेकान्ते निवसाथ अस्यास्तटे, यत्रायोः प्रेम्णो न भवेत् कश्चिदोर्ष्यालु । यत्र भवती प्रेरणा प्रदद्यान्, अह गीतानि रचयेयम्, उपगीणयाव चावाम् । अत्र बालुकामये प्रदेशे रजन्यां मदीया मा मनोहारिणी वीणा नानेतुं शक्या । अन्यथा वीणावादनसुरा चिग्मनुभवाव । किन्तु तस्याः सुमधुरं स्वरमाकर्ण्य जना समापतेपुरित एवेति मन्ये । तेषु बहूनामक्षिणी ईर्ष्या भवेतां क्लुपिते । को लाभ ?

‘कान्त !’ मध्य एव वर्ताया रसभङ्गं विदधती समुद्राच उमा । “अनुचित न मन्तव्यम् । विचारयामि कदाचित् यद्यह स्मृतिशेषतां गच्छेयम् ?” चन्द्रमौलिना मुहृढमालिङ्गय मुचिर इदि प्रवेशितासी । प्रोक्तं च तत, ‘नहि नहि प्रिये, आवामेवमेव निवत्स्यात् ।’

अन्येनैवान्निप्रायेण निवेदयामि नाथ ! मन्यताम्—भयानेव कदाचित् कथाशेषतां प्रजेत् ? अहमेकाकिनी जातैव न खलु तदा ? प्रवीतु, नञ्वरेऽस्मिन् सप्तारे एव सम्भवति न वा ?

चन्द्रमौलिना शिरश्चालनपूर्वकमुररीकृतम् । उक्तं च अघटित-षटनास्यलीभूतायामस्यां धरिज्यां किं न संभवति प्रिये ।

अस्मिन् वारे सवप्ते नकुलस्थित ते न समजायत स्वामिन्, भवतः कथाशेषतायां शोकसागरनिमज्जन केवल मामकीनमेव । अथवा विपत्पर्वतस्तदा मन्येव निपतेदिति कृत्वा नु ?

नोमया सदृश्यो मिलन्ति सर्वत्र गुणवत्यः स्तुषा । कीदृशी भक्तिः ।
कीदृश सौजन्यम् । कीदृशो नुरागन्तस्या मयि । अहोऽह महाभाग्यवती
वत्स ! यस्येदृशी सुमङ्गली वधूः ।

वाक्यमसमाप्तमेवासीत् । मध्य एव किञ्चित् कासः समायातः
हिकके च द्वे । यशोदाया शरीर निश्चलमभवत् । माता मुयाता दिव
विहाय नइवर भुवम्, सुतस्य स्वान्त व्यदीर्यत इव । आसीत् स गृहे
एकल । रुदत एवैतस्य-आक्ष्णो प्रातरासीत् ।

प्रातरुमा यदा स्वगृहमायात् तदा श्वश्र्वाः पञ्चत्वप्राप्तेर्घृत्तां
ज्ञात्वाऽभवदधोरा, किन्तु चन्द्रमौलेस्तादृशी विह्वलतामवलोक्य धैर्येण
त बोधयन्ती सकलमप्यौर्द्ध्वदेहिकं सुचारु तेन न्यवर्तयत् । आसीत्
चन्द्रमौलिविमना अन्यम्भिन्नहृदि । उभया चिरमाश्वासित कथं
कथमपि शरीरकार्याणि व्यदधात् । श्रद्धया मातु श्राद्धादिकं च
सकलमकरोत् ।

व्यतिगत वत्सरम् । निवृत्त मातु वार्षिकं श्राद्धम् । शनैः शनैः
मातृवियोगदुःखं शैथिल्यं प्राप चन्द्रमौले । कस्य सलु मातापितरौ
सुचिरं तिष्ठन् । एतादृशो दिवसो जीवने समायात्येव यस्मिन् मातृ-
पितृवियोगजन्मा हृदयदाही शल्यतुल्य शोकविपाक सोढव्य एव ।
किन्तु को जानीते कस्य कीदृशः प्राक्तनसंस्कारः । मातृवियोगदुःखं
हृदयान्निःसृतमेव न हि ततः प्रागेव चन्द्रमौलेरपरमिव हृदयमुमा
रुणतामगात् । कारणान्मे किञ्चिदपि चासौ मा भूत् हृदयवल्लभस्येति
हेतोस्तथा सुचिर न किमपि प्रकटित तस्मिन् ।

हन्त ! किमिच्छित् सामाजिके कर्मणि तन्मयतया प्रवृत्तान् चन्द्र-
मौलिना सुचिर नैतत् किमपि ज्ञातम् । पुनरप्यागता शारदी राका,
गता च । जगतः सामान्योऽय क्रमः । 'शशिरवसन्ती पुनरायातः',
सम्यगेवोक्त भगवता शङ्कराचार्येण, 'कालः क्रीडति, गच्छत्यायुः' । न
दातस्ततः किमप्यवलोकयति कर्तव्यनिष्ठः । स वीरप्रेरितः शर इव
महता सरम्भेण स्वकाय-साधने एव भवति संलग्नः । येन केनापि
प्रकारेण सामाजिक साहित्यिकं च तत्कार्यं साफल्यमगात् तस्य । तेन
सुखस्य श्यासो गृहीतः । क्लेशः फलेन हि पुनर्नेषता विधत्ते । किन्तु
चन्द्रमौलेः शरीरं सततपरिश्रमेण जर्जरितमिवाभवत् । प्रतिदिनं
श्रीणता गच्छन्त्या उमायाः तन्मयलोक्य च सोऽधुना विशेषेण

चिन्तितोऽभूत् । जलघायुपरिवर्तनाय सा पितृगृहमानीता । तत्रापि तस्या स्वास्थ्यं न मार्गं समागतम् इति पुनः स्वगृहमानीता । त्रिचतुरदिवसानन्तरमेव देवदुर्विपाकात् चन्द्रमौलेः सा, बालापत्यानि विहाय तत्रैव स्वः प्रयाता । निर्वृत्त सकलमौद्गवदेहिक तस्याः । तस्मिन्नेवाहनि स उमायाः शयनकक्षे प्राविशत् । तत्र सर्वाणि वस्तूनि व्यवस्थया सन्ति रक्षितानि । एकं स्वीयं छायाचित्रमपि तत्रावालो-
कितम् । उमया चित्रमिदमेकेनागन्तुना चित्रकारेण निर्मापितम् । आसीत् भावपूर्णं तत् । तस्मिन् यूथिकासुमनसां विम्लानैका माला विराजते । तस्य चित्रस्य पार्श्वे उमाया मुद्रयाङ्कितम् एकं पत्रं सप्राप्तम् । चन्द्रमौलिना तदाश्चर्येण स्वकरे गृहीतम् । तदुपरि लिखितमासीत्—
श्रीमत्तश्चन्द्रमौलेः करकमलयोर्मिलिन्दायतामिदम् । चन्द्रमौलिना विचित्रेण भावावेशेन समुद्धाटितं तत् । उमाया सुन्दराक्षरैस्तत्रेदं लिखितमासीत्—

प्रियतम,

उमेयं भवतश्चिराय वियुज्यते । मामाह्वयन्ति देवदूता । नाहं चिर प्राणान् धारयिष्यामीति सुदृढो मे विश्वासः । गच्छामि नाथ, यादृशो मयि भवतोऽतिशयित प्रेमा तमहं सम्यग् जानामि । याव-
च्छक्यं निर्बोढव्य स । मत्समुपे कृता प्रतिज्ञा न त्वया विस्मर्तव्या । किमधिकं यच्चिम् । अहमुमायाश्चिरं तारुण्यं तभ्या सदैवरस सौन्दर्यं च भवते समर्प्यं गच्छामि । विश्वसिमि, भविष्यति भवदीये नेत्रे वलीपलितयुक्तं त्रुटितरदनं कान्तिहीनं च उमाया वदनं न कदापि विलोकयिष्यतः । ममायं प्रेमा, ममेदं शश्वत यौवनञ्च भवन्तं कर्तव्यपथे प्रेरयिष्यति, विनम्रं विनिवेदयामि नाथ त्वया एतस्याः प्रेरणाया न विधेयमवहेलनम् । न कदाचिन् मनसि समानेय यन्मध्येमार्गं मां परित्यज्य पलायितेयमुमा । ह्यमिन् ! भवतोऽ-
न्तिमं मे मानसिकगालिङ्गनं ममान्तिमोऽयं प्रणाम ।

भवदीयेव—उमा

असृष्ट्वा अश्रुणोरश्रुधाराः संप्रोच्छ्रय चन्द्रमौलिना पत्रं समा-
पितम् । ततस्तद्वस्तात् तत्सवलितम् । उपविष्ट म तस्यास्तस्मिन्नेव पर्यङ्के । तस्य स्वान्तं शून्यमिव समजायत । हृदयगतरेवरोधं स तन्मयतया प्रत्यैशत । स पापागमूर्तिरिव निर्निमेषाभ्यामश्रिभ्यां

पश्यन्नास्त । कियत्कालपर्यन्तं स तत्रैवमुपविष्ट इति कः कथयितुं शक्तः । सायमभवत्, रात्रिरागता किन्तु संभाव्यते स तथैव चिरं निश्चेष्टमुपविष्टः । तस्याश्रूणि शुष्काणि, हृदयं काष्ठनामाप । एकैकशकानिचिन्मित्राणि समागतानि, तस्यां विचित्रायां परिस्थितौ तमवलोक्य तूष्णीमेव तत परावृत्तानि । चिररात्राय स तथैवोपविष्टो न जाने कदा निद्रादेव्याः शरणमगात् । अपरेद्युः महामहान्तो गुरवः संप्राप्ताः । धैर्यधारणस्योपदेशं दत्तैव प्रतिनिवृत्ताः । समाचारपत्रेषु समवेदनां प्रकटयितुं शोकप्रकाशकानाम्—“नव एव वयसि बालापत्यानि विहाय चन्द्रमौलिः पत्नी दिवं गतेति दुःसास्पदम्” प्रकाशमागता टिप्पणी । सुदूरदूरत शोकं प्रकटयितुं प्राप्तान्यनेकानि पत्राणि तेष्वेकतमे इदमपि लिखितमामीद् यद्दधुना त्वया मातृत्वमपि निर्याहम् इति ।

अन्येद्यु प्रातरुमाया जननी समायाता ! तया विलोकितम् चन्द्रमौलिः किञ्चित् प्रकृतिस्थः किन्तु चिन्तामग्न इवास्ते । तया पृष्टं वत्स, कीदृशी खलु मानसिकी परिस्थितिः ।

मात. ! सर्वथा स्वस्थोऽस्मि । उमया यत्कार्यं मयि निहितं तदेवाहमधुना विधास्यामि । मया न कदापि चिन्तितं न चावबुद्धं यदीदृशः पटाक्षेप स्याज्जीवने मे । किन्तु अजानादुमा ! तया मम कर्तव्यं चिरपूर्वमेव निरधार्यत । उमया नात्महननम् अपि त्वात्मदान वितीर्णमस्मै जनाय । आम्, तदात्मदानमात्महत्यायां परिणमयितुं शक्यं किन्तु एव कृते विश्वासघात कृतघ्नता च मच्छिरसि समायाति । अतो नैवं करिष्यामीति मे विनिश्चयः ।

उमाया मात्रा चन्द्रमौलेरात्मभाव परिज्ञातः । सा किञ्चित् तूष्णीकातिष्ठत् । न जाने किम्, चन्द्रमौलिरकस्मादुत्थित. स्वस्थानात् । इवश्रुः शनैः पृष्टवती क्व गम्यते वत्स ! उमा विलोकयितुमित्युत्तरितं तेन । अहमपि त्वया सह चलिष्यामि चन्द्र । कदाचित् ममापि सा नयनपथगामिनी भवेत् । इति वदन्त्या एव तस्याः कण्ठावरोधः समजनि । नेत्राभ्यामश्रुधारा निरगलन् । चन्द्रमौलिर्गृह्णान्निःसर्तुमियेष परं माताऽग्रधीदुमायाः, वत्स न कुत्रापि दृष्टिपथे समायादुमा । मौले, वैकल्यं त्यज, धृतिं बधान । किं व्यसर्पां प्रतिज्ञामेकपद एव ।

‘विकारहेती सति विक्रियन्ते येषां न चेतासि त एव धीराः !’ किमियं कालिदासभणितिर्न स्मर्यते त्रया ।

जागरणमिव समजनि चन्द्रमौले । उपविष्टः स पुन स्वासने ।
निश्चिन्कालं स्थित्वा जननी उमाया. स्वगृहान् प्रति न्यवर्तत । चन्द्रः
स्वस्थमत् सकलानि करोति शरीरकार्याणि, किन्तु कान्तागृहीतमनस,
मनसोऽस्ति दैन्यम् । तद्दैन्यं कः कथं दूरीकुर्यात् ।

विमनाः स कदाचित् कलानिधिमवलोक्य चिन्तयति “श्रूयते
निल “मनश्चन्द्रे निलीयते ।” प्रियाया मे मनं सत्यमत्रैव निलीन
स्यात् । मन्ये, तद् गृहोत्खेदायं जगदाहादयति स्वयं च चन्दति ।
किन्तु हन्त, कथं मामयं न प्रसादयति ? आम् ज्ञातं, न मे कान्ताया
कान्तं स्वान्तमत्र कलङ्किनि कलितम्, अन्यथा कथमयं मा न कलयेत् ।
तत् किं श्रुतिरपि स्वप्रामाण्यं परित्यजति, कोयं व्यामोह ? न हि न
हि, अत्र महाकवे श्रीहर्षस्य दृष्टिकोणस्तध्यतामावहतीति मन्ये ।
“तस्या निल श्रुतिमाह तदर्थिना प्रियमुखेन्दुपरा विबुधः स्मर ।”
सत्यं तदेव ज्ञातम् । उमाया मनो मय्येव न्यलीयत । अन्यथा कथं
मे स्वस्थवृत्तं संभाव्येत । किन्तु रे कलङ्किन्, उत्सिदस्वान्तं, कर्तीना
पुन. सतीना चित्तमनुभूलयितुं त्वया न चेष्टितम् ? परं कथय रे कथय
कुत्र कुत्र माफलयमवाप्तं त्वयका ? “सतीव योषित् प्रकृति सुनिश्च-
ला पुमांसमध्येति भवान्तरेणवपि ।” किमिदं सिद्धान्तवाक्यं त्वया
विस्मृतम् ? मम मनो यातं, सुदूरे यातम् । न जाने क्व यातम्, यातु
नाम । निश्चितं पुनरायास्यनि, वृद्धिं गृहीत्वा आयास्यति । पर
पृच्छामि रे तव हस्तेऽनेन किमायातम् ? व्यथमेवायास्यते । अनेन
फल्गुश्रमेणा तव जडत्वमेव प्रत्यक्षं मयकानुभूतं दौरात्म्यं चेति—न
जाने स कतिधा कतिवारमुपालभत भगवन्तं जगदाहादक शशिनम् ।

कदाचिदेनान्ते सनुपविष्टः सोऽनुभवति यत्तस्य हृदयं स्फुटतीव ।
यिना हि भृगुशशास्त्र्यास्तमोभूतमिवेदं जगत् परिलक्ष्यते । अन्तरात्मा
तस्य घोरान्धकारे निमज्जतीव । किन्तु हन्त, मन्दभाग्यो वराकः स
किं त्रिदध्यात् । शोकसागरे मग्नस्य तस्य परिस्थितिमवलोक्य स्मृति-
पथमायान्ति महाकवेर्भवभूतेः शोकसन्दीपनान्यक्षराणि—

हा हा देवि, स्फुटति हृदयं ध्वसते देहबन्ध,
शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तज्वलामि ।

सोदर्यन्धे तमसि विधुरो मञ्जतीवान्तरात्मा,
विप्लव्मोह स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ।

किं बहुना, शून्ये स्थाने विकलकरणैस्तस्य तैस्तैश्चरितैः —मन्ये—

“अपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ।”

धन्यासि उमे, धन्यासि यया गुणैरुदारैरेव समाकृष्यत
चन्द्रमौलि ।

विधानभङ्गः

विद्याभूषणः श्रीगणेशरामशर्मा,

(साहित्यरत्नम्, राजस्थाने शालावाडवास्तव्य, मस्कृते विद्वाननसकेष्वयतन)

सायंतन समयः । पश्चिमाशाक्षितिजे सूर्यनारायणो भगवान्
अस्ताचलं प्रति मन्द मन्द गच्छन् वर्तते । मन्दशीतलसुगन्धयुक्तो
वायु समन्ततः प्रवहन्नास्ते । वनप्रान्तेभ्य समागच्छता गोमहिपाजा-
दीनां सुराघाते समुद्भूयमाना रजोरेणव कर्पुराकार तमन्तोम
विदधाना नभोमण्डल स्पृशन्त इव व्याप्नुवाना वर्तन्ते । गोचर-
भूमिभ्यो गोपालाः पशुश्वारयित्या वेणुवाद्यानि वादयन्तः ग्रामोपसीम्नि
हसन्तो नृत्यन्तो विनोदपरिहासाश्च कुर्याणा स्नगृहाभिमुत्प्रजन्तो
विद्यन्ते । सरस्सु, सरित्सु, वृक्षाग्रेषु, पर्वतशिखरेषु च सूर्यकिरणा-
क्रीडन्त इव कामप्यपूर्वामेवारुणाभां शोभां प्रसारयन्तो विराजन्ते ।
सर्वत्रापि धरणीतले सायंसन्ध्या प्रोज्ज्वलन्तमोपद्रुत्प्रकाशपुञ्ज प्रक्षि-
पन्तीव रमणीयतामाधिष्कुर्वाणास्ते । प्रमशः पश्चिमसमुद्रे निलीयमाने
सूर्यत्रिभवे नीले नभसि क्वचित् क्वचित् स्थूलस्थूलास्तारा अल्पाल्पा
स्वतेजोद्युतिं विकिरन्ति । यद्यप्यद्य पूर्णिमास्ति, तथापि नेटानीं याव-
श्चन्द्रोदयः सञ्जातस्ततो हि सर्वासु दिक्षु घनान्धकार प्रसरन् वर्तते ।
नदीतटारजलेषु नीलिमानमुद्बहन्तस्तरङ्गा एरमनुद्वितीयमुत्तिष्ठन्ति,
तटभूमौ विलीयन्ते च । पक्षिणो दूरदूरतो नीटान् प्रति समुड्डीयमाना
कलमधुरमालपन्तो मनोहर सङ्गीत गायन्ति । सर्वतः प्रशान्त वाता-
वरण भव्य दृश्यमुपस्थापयति ।

एवविधे हि समये केचन ग्रामीणा ब्राह्मणजना ग्रामोपगच्छन्
सकलकल प्रवहन्त्या नद्यास्तारे निपण्णा मिथो वार्तालापान् कुर्वन्तो
हासपरिहासत्रिनोर्दोर्भोमुद्यमाना दृश्यन्ते । तस्याः किल नद्या सकल-
पुलिने शिलायामेको युवा ब्राह्मणमदुरहिषेनगुटिकायाश्चूर्णं कृत्वा
ताम्रधातुविनिमित्ते एरर्मिल्लघुपात्रे वस्त्राञ्चले चूर्णं निक्षिप्य तदुपरि
क्रमशो जलत्रिन्दून् पातयन् तन्निर्गालयन्नास्ते, एरुतोऽन्यो ब्रह्मचारो

द्रोहपरायणानां जल्पाकानामाक्षेपवचनेषु ? ननु साध्विदमुक्तम्—
‘अनु हुङ्कुरुते घनध्वनिं, न तु गोमायुरुतानि केसरी ।’

दोक्षितः—‘भाम्यक्षेत्रीयास्तु सर्वेऽस्मासु समर्यादं व्यवहरन्ति,
परन्वेते राजाश्रिता नागरिकाः केचनात्मान सभ्यम्मन्या यदा कदा
नन्वौद्धत्वं प्रकटयन्ति, राज्याश्रयबलात्ते गर्वायन्ते चापि; यतस्ते राज-
धानीमधिवसन्ति, नृपसभासदस्यत्वात्तत्सम्पर्कं चासादयन्ति । पुनर्नव-
शिक्षाप्रचारात्ते ह्यांग्लविद्यासु व्युत्पन्ना अस्मन्नेतृत्वे प्रामीणतादोष-
माशङ्कन्ते !’

द्विवेदः—‘किं स्याद्देभिः षेपांचिन्मुष्टिमेयानां नगरवासिनां राजा-
श्रयमात्रबलादुद्धतानामाक्षेपैर्दोषोद्भावानाभिर्दुरुक्तैश्च ? सर्वमपि ज्ञाति-
मण्डलमस्मदधीनमेव चेष्टते । यदि चेमे कतिचन नागरा ज्ञातिविधान,
तन्मर्यादा, तन्नियमाश्च नो घट्टमन्यन्ते, तमाक्षिपन्ति, तिरस्कुर्वन्ति,
अवगणयन्ति चेत्तदा कृतापराधाः प्राप्तकालं नूनं दण्डनीया स्युः ।’

दोक्षितः—‘का दण्डस्य वार्ता ? ते तु सर्वमपि च ज्ञातिसमाज-
विधानं तृणाय मन्यन्ते । न दष्टं किं भवता, तदा, तेनोपाध्यायापसदेन
गतवर्षे सर्वजनसमक्षं यदास्मान् प्रति दुरुक्तम् ? यदि भवन्तोऽत्र
विषयेऽवधानं नार्पयेयुस्तदा श्रीमतामेतन्नेतृत्वं संकटग्रस्तमेव
मन्यताम् ।’

द्विवेदः—‘निश्चिन्तैर्भूयताम् ! अस्पृश्यप्रायाणाममीषामकुली-
नानामुपाध्यायवराकाणां प्रलापापजल्पनैः किं स्यादस्माकमहितम् ?
ते तु शृगालाः सिंहैरिवास्माभिरेकदा नूनं हन्तव्या एव ! अस्तु तावत्,
निपीयतामेष ससिद्धो हि भंगारस ! अहमपि चाहिफेनरसमापीय
चपकैः, शौचस्नानादिकं करोमि । अद्य तावन्नगरे ज्ञातिभोजनप्रसङ्गः ।
तदस्माभिस्त्वरितमेव तत्र गन्तव्यम् !’

दोक्षितः—‘गन्तव्यं तु वर्तत एव, परं यावद्वयं न गच्छामस्तावत्तत्र
न किमपि कृतं स्यात् । अस्मासु तत्र गतेष्वेव हि भोजनादिकं
प्रारप्स्यते ! वयं च पुनश्चन्द्रवशीयाः । ‘सोमोऽस्माकं प्राणानां
राजा’ इति वेदवचनम् । यावद्विभिन्नप्रामेभ्योऽन्येऽपि च सर्वे ज्ञाति-
सदस्या नगरं गच्छन्ति तावद्वयमपि तत्र प्राप्तयामः ।’

इत्येवविधानं वार्तालापान् कृत्वाहिफेनरसं, भंगारसं च पीत्वा ते
सर्वे शौचस्नानादिकं कृत्वा सायसन्ध्यामुपास्य मार्गमनुलग्नास्तावदेव

पूर्वस्या त्रिंश चन्द्रोदय समभूत् । चन्द्रज्योत्स्नावचलिते पथि ते
मिथो नानाविधान् वार्ताप्रसङ्गान् जुवन्त शनः शनैर्गन्तुमुपक्रान्ताः ।
यावत्ते स्तोकमध्वानमतिलङ्घन्ते, तावन्मध्येमार्गं क्वचित्तमालपत्रचूर्णं
भक्षन्ति, क्वचित्पूगोफलचर्वणं कुर्वन्ते, क्वचिज्जल पियन्ति, क्वचिदुपाश्रित्य
मार्गजनितखेदापनोदनाय विरमन्ते । यदा कदा मार्गं चलन्तोऽपि च
काव्यालापान् समालपन्ति । क्वचित् ज्ञातिसम्बन्धिना नव्याना पुरात-
नाना च विषयाणामालोक्य प्रत्यालोचनं च कुर्वन्तो मिथो मोदमाना
गच्छन्ति । इत्थं चेष्टमानास्ते क्रमशो मार्गमतिलङ्घन्ते ।

अथ नगरोपकण्ठं सरोवरस्य पश्चिमतटे सुविस्तृताया भूमावेकं
ब्राह्मणसमाजस्य सुविशालं भव्यं ज्ञातिभवनं सुप्रनिष्ठितमास्ते । तत्राद्य
कस्यचिद् गृहस्थस्य नागरिकब्राह्मणस्य पुत्रविवाहोत्सवनिमित्तं ज्ञाति-
भोजनस्य माङ्गलिकं प्रकरणं वर्धति । ब्राह्मणसमाजस्य तस्य सर्वेऽपि
पुरुषाः स्त्रियो बाला बालिकाश्चाबालवृद्ध समवेता विद्यन्ते । अधुना
स एष रात्र्या प्रथमप्रहरस्य समयो वर्तते । गृहपतिना सर्वेऽपि च
भोजनोपयुक्ताः पदार्थाः स्वगृहादानीयं भोजनशालाया अस्याः कोण्डे
सस्थापिता सन्ति । जलभरितानि महाभाण्डानि, पत्रावन्य, इन्ध-
नानि तथान्यान्यानि तानि तानि वस्तूनि यत्र तत्र प्रयत्नान् सरक्ष्य
स्थापितानि ध्रियन्ते । केचन ज्ञातिवृद्धा पुरुषा वलसक्षमा युवानश्च
कृतस्नानाः कौशेयवस्त्राणि परिदधाना अग्निमुत्पन्नं कृत्वा भोजनारम्भाय
सन्नद्धा इतस्तत् उपविष्टा सन्ति । केचन त्रिशोर्ग भोजनशालाया
अस्या सुविशाले प्राङ्गणे क्रीडावृद्धानि कुर्वन्तो धावन्ति, खेलन्ति,
हसन्ति च । महिला बालाः त्रिशोर्गश्च वस्त्रालङ्कारपुष्पप्रसाधनैः
शृङ्गारशोभा दधाना सतालस्वरं वृन्दनृत्यं कुर्वाणाः कस्यचिन्निर्वचनी-
यमानन्दमाह्लादं मुत्तं चानुभावन्त्यो गायन्त्य उत्मग्मेतमुद्यापयन्ति ।
कतिचन युवानः सरोवरे स्नानमाचरन्तो जलक्रीडां कुवाणा हासपरि-
हासवार्ताविनोदैः काव्यकथालापैश्च मोमुद्यमाना शोभन्ते । ररराजो
वधूश्च वस्त्राभरणैः पुष्पमालादिभिश्च शृङ्गारमञ्जां कृत्वा तत्रैव
शालाया षष्ठभागे स्थिता स्त । द्वारदेशे दुन्दुभयो ध्वजन्ति, नाना-
वाद्यै सह सङ्गीतस्वरलहरौ सर्वतः प्रसरन्ती कर्णपुटेषु सर्वेषाममृत-
मिवापूरयति । ज्ञातिभवनत्यात्य स्तम्भेषु तोरणेषु द्वारेषु भित्तिपु-
गवाक्षेषु च यत्र तत्र सर्वत्र जाञ्जल्यमाना दीपमाला भास्वर प्रकाश

विहिरन्त्यो विराजन्ते । सर्वत्राह्लादमयमानन्दपूर्णमिष चातावरणं
दरीदृश्यते ।

सत्यप्यानन्दमङ्गलमयेऽस्मिन् हर्षप्रसन्नमये समये वरकन्यापक्षयो
कुलवृद्धानां तत्सम्बन्धिना च मनसि काप्यन्तर्गूढा चिन्तेव परिलक्ष्यते ।
अर्माणां सर्वेषां हितचिन्तकानां मुखाकृतिषु किमपि वैषम्यं पारतन्त्र्य-
दुःखमिष घनीभूत विलाप्यते । सर्वेऽपि च ते कस्यचित् प्रतीक्षायां
कृतेक्षणा इव विषण्णा इव दृश्यन्ते । तदानीमेव दीनानाथो नाम
वरपक्षस्य बुलवृद्धो विवशतामात्मन प्रच्छादनेऽसमर्थ इव सर्वानपि
पञ्चपरमेश्वरान् प्रोचं सम्बोध्य निवेदयति—

अयि भो ! सम्माननीया पञ्चपरमेश्वराः ! इदानीं प्रहरप्राया
रात्रिव्यतीयाय, परन्तु नाधुनावधि द्विवेददीक्षितादयो ज्ञातिसम्मानिता
वरिष्ठा पञ्चमहाशया समाजग्मु ! तदधुना कियत्पर्यन्तमस्माभिः
सर्वैस्तत्प्रतीक्षणपरैर्भाव्यम् ? यावत्तो नायान्त तावत् भोजनसिद्धिः
कथं स्यात् ? इदानीमत्र सर्वे जनास्तानेव प्रतीक्षमाणाः काल
क्षपयन्तः सनिष्ठन्ते । बुभुक्षया पीड्यमाना धालास्तरुणा महिलाश्च
दुःखिताः सन्ति । आज्ञाप्यताम्, इदानीं किमस्माभि कर्तव्यम् ?
श्रुत्वैतत् पञ्चसमूहमध्यादेको वृद्धजनोऽब्रूत्—‘यद्यपि भवतोक्तं सर्वं
सत्यं तथ्यं च, परन्तु यावद्वरिष्ठाः पञ्चसदस्या नायान्त तावद्वयं किं
करवाम ? तेष्वगतेष्वेव भोजनपचनसमारम्भो भवितुमर्हति,
नान्यथा ! तत् कश्चित् कालः प्रतीक्ष्यताम् ! ते आयन्त एव भवेयु ।
क्षणादेवागमिष्यन्ति ।’

कश्चिदन्यो वृद्धोऽवदत्—‘अयं तु परम्पराप्राप्तो ज्ञातिविधानान्त-
र्भूतो नियमो यद्धि समागतेष्वेव द्विवेददीक्षितादिषु ज्ञातिमूर्द्धन्येषु
वरिष्ठपञ्चेषु ज्ञातिभोजनारम्भो भवेदिति । समागतेषु तेषु सर्वं
सौकर्येण सम्पत्स्यते । तद्भवद्भिर्नात्र विषयेऽधीरंश्चिन्ताकुलेर्भाव्यम् !’

अथान्यः कश्चिद् वभाषे—‘मान्याः किमर्थमेतावानाक्षेपोऽयं
कोलाहलश्च क्रियते ? यथा सर्वेषां ज्ञातिजनानां गृहेषूत्सवाः समुद्या-
प्यन्ते तथैवात्रापि चोत्सवोऽयं भवेत् । यावद् द्विवेददीक्षितादयो
नागच्छन्ति तावद्वरया कृतयापि किं फलं स्यात् ।’

कश्चिदपरो वभाषे—‘नायं क्रम शोभनः ! द्विवेददीक्षितादय
किमिति हृदित्येव यथासमयं नायान्त ? किमर्थं च ते दीर्घसूत्रितामा-

तन्वते ? तेषां विलम्बेनागमनाच्छतशो ज्ञातिममाजमदस्याः श्रुत्वा-
मकण्ठा नृशं पाठ्यन्ते ! यदि ते ममद्यान् पूर्वमेवात्राययुञ्चेत्तदा का
हानिस्तेषाम् ?'

अथ कश्चित्प्रौढवया गृहस्थांऽब्रुव—'अथ भो ! एते क्लिष्ट द्विवेदा
दक्षिणाश्च वरिष्ठाः पञ्चा अम्मज्जातिजनानां नेनारो नायकाश्च मूर्खा-
भिपिच्छा राजान इव प्रजानां पित्रो वर्तन्ते । ते सर्वेऽम्माभिः
मर्षैः सम्मान्या एव, यन्मेषां पूर्वपुनर्पर्महत् पुण्यमुपाजितम्,
महांस्वागो विद्वित्पत्तम, ज्ञानिष्ठिताय दानानि समुत्सृष्टानि,
सर्वस्वमपि ते ज्ञानिभ्यः नमर्पितवन्दन्त एव हि तेषामिह वरिष्ठता
परम्पराप्राप्ताद्यापि चाश्रुणा प्रचलति । न पुनरियं तद्वरेण्यतास्मा-
मिनांगरिक्तेरेव परिपाल्यते परच ज्ञानिममाजस्य नमन्नापि ममष्टि-
स्तेषामिदं सम्मान मदा नर्वत्र संरक्षति । ततोऽत्र विषये नाम्माभिः
किमपि वक्तव्यमापत्तिर्वा विवेया । नो चेद्वयमग्रेष्वप्य ज्ञानिममुदायस्य
कोपमाजो भविष्याम । विशेषतोऽग्निन् मङ्गलमये विवाहप्रसङ्गे
माभूत्कोऽपि कलहकपायोद्गोपः । स्वगृह एव यदा शुभरुमारम्भो
भवति तदा सर्वैरपि सहनशीलैर्मवितश्चम् । क्षणं प्रतीक्ष्यताम्, परि-
णामे मर्षं शोभनमेव स्यात् ।' ततः कश्चिदन्यो जनः प्राह—'त इने
द्विवेददक्षिणादयो वरिष्ठा ज्ञातिनेनारो न केवलमत्रैव विलम्बन्ते
प्रयुत प्रायः मर्षत्रैव कार्यकाले विलम्ब्यायान्ति, आयाता अपि निर्नि-
मित्त कालश्रेपं कुर्वन्ति, पुनर्यदा कदा दुर्घचनान्वपि च भवन्ति ।
नैतत्सर्वं दृष्टप्रतिष्ठानुरूपम्, नैप भो, कुलानानां क्रम, न चेषां महतां
मर्यादा ! दृश्यताम्, अद्यैव त एतेऽपुनापर्यन्तं नागताः । सर्वेऽपि
च ज्ञातिजनास्तानेव प्रतीक्षमाणा पाठ्यन्ते ! अप्येतदुचितम् ?

उवाचैवमवृद्ध—'सूर्यं मर्षे भारव कानरा मूर्खाश्च नागिका म्य !
नो चेन् कथमेवविधमनुचितमाचरणं तेषां नायकत्वं पूज्यत्वं वरिष्ठत्वं
च स्वाहुर्य ? अथ द्विवेददक्षिणादीनां पूर्वजज्ञातीनां सेवावश्यं कृता
म्यात्, परं तत्कलरुपा मन्मानता तु तेषां वंशजैः सप्रपुन्यपर्यन्तमिदा-
नो यावदुपनुष्ठा । अधुनापि ययं तान ज्ञानिनायकान् पूज्यतमात्रैव
मत्वा तेषामादरं मत्कारं च कुर्मः, परन्त्वेतेऽस्य मत्कारस्य कियन्वात्र-
त्यभावहन्ति, न मे मनो ययार्थतो वेत्तं प्रभवति । अन्यः कश्चिदुदाच
'अरे ! त इने ज्ञानिशोभणयः स्वपूर्वजानां पुण्योपचयैः ममाजे सर्व-
सदभ्यैः पूजिता अपि च गर्वायन्ते, दुर्भाषणां कुर्वते, स्वन्डाचारं च

तन्वते ! नन्वीदृशैर्ज्ञातिनायकै किं हितं साधितं स्यादस्माकं सर्वेषाम् ? एवंविधैरकर्मण्यैरलसैरशिक्षितैरसभ्यैरशिष्टै समाजस्य का गौरववृद्धिः स्यात् ? किमेतैर्प्राणीणैर्ज्ञातिसमष्टि स्वस्तिमती भवेत् ? कां सिद्धिमासादयन्ति नन्वीदृशैर्नेतृपदवाच्यैर्ज्ञातयो नाम ? अद्यव ननु मध्यरात्रप्रायः समयोऽत्यवर्तत परन्तु ते नायाताः ! कीदृशमसह्यमेतन्नायककृतं दुःखम् ? का वासौ रूढिवादविह्वलना ?

एको युवा—‘अयिभो ! दीक्षितद्विवेदादयो हीमे ज्ञातिप्रधाना अखर्षगर्वोद्धता सर्वानस्मान् स्वकीतदासानिव मन्यमाना यथेच्छमन्यायमाचरन्ति । बालिशत्वं त्वेतेषां नन्विद् यत्ते प्रायः सदा लोकान् पीडयन्त्यकारणम् । यदि ते यथासमयं ज्ञातिसम्मेलनोत्सवेषु न गच्छन्ति तदा कार्यनिर्वाहं कथं स्यात् ? कथं चेदमाद्यालवृद्धं ज्ञातिजनानां सर्वेषां भोजनावरोधदुःखं निवर्तेत नाम ? तस्य कोऽप्युपायश्चिन्त्यताम् । नो चेन्निखिलामपि रात्रिं यावत्तान् प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्तु भवन्तः ! स्वनायकानामागमनप्रतीक्षणमेव हि परिपालयन्तु, विचित्रमेतद्दासत्वम् ।’

उपाध्याय — ‘महाशयाः ! मध्यरात्रोऽपि च व्यतीयाय ! परं द्विवेददीक्षितादयो नायाता, नायाता, नैवायाताः ! तदधुना किं कर्तव्यमस्माभिः ? यदुचितं तदेवोच्यताम् ।’

एको वृद्धः—‘भोजनपचनायारम्भस्तु तावत् क्रियताम् । समागतेषु द्विवेददीक्षितादिषु तेभ्यः क्षमां याचिष्यामहे । अन्यो नास्त्येवाभ्युपायः । सर्वेऽपि च ज्ञातिजा बुभुक्षया पीड्यमानाः सन्ति, बालकबालिका निद्रावशमुपगताः, स्त्रियश्च सर्वे शिशवश्च कामपि दयनीयां कष्टां दशामनुभवन्त्यधुना । तत्कार्यारम्भस्तु क्रियतामेव ।’ एकः प्रौढवयाः पुरुषः—‘का हानि, यदि भोजनारम्भः क्रियेत् ?’

अन्यः कश्चित्—‘न ज्ञायते, ननु किं कारणम्, यदीक्षितादयोऽधुनापर्यन्तं नायाता ? कदाचिन्मध्येमार्गं कामप्यापत्तिं गताः स्युरथवा व्याघ्रभल्लूकादिभिर्हिंस्रपशुभिः प्रतिरुद्धा भवेयुरुताहोस्विच्चौरलुण्ठकादिभिः परिमुपिता स्युः, किं वाकस्माद्रोगाक्रान्ता कृच्छ्रप्राप्ताः स्युर्नोचेत्कथमेतावद्दीर्घं समयं विलम्बन्ते ? मन्ये, कस्माच्चिद्धेतोरिमे नूनं महतीं विपत्तिं गता । भगवानेव जानाति तत्त्वतो भूतार्थम् । तत् प्रारभ्यतां नावद्भोजनसिद्धये प्राथमिकमावश्यकं कार्यं जातम् । परम् ‘उपाध्यायस्य गृहादेवार्यं मानभद्गोऽजायत वरिष्ठपञ्चानाम्’ इति महान् वतापवादः । अस्माद् दुर्निमित्ताद्यदि रक्षन्ति ज्ञातयोऽस्मान्

तदा वयं तु भोजनकार्यारम्भे कृते न कमपि दोष वापदं वा सम्भाष-
यामः ।'

केचन युवानः प्रोचुः—वयं तु सर्वेऽस्मिन् भन्ये, सुविक्रमिते
विद्वाननुगे द्विवेदद्वीक्षितसदृशानां मूर्खाणां प्रामाणनामशिक्षितानाम
मभ्यानां तदेतन्नायकत्वं नन्वन्धपरम्परानुसरणमज्ञानविजृम्भितमेव
मन्यामहे । अयं हि प्रचण्डो वत रुढिवाद । गडुलिकाप्रवाहमात्र-
मेतत्सर्वम् । ज्ञातिसप्तश्री सर्वेऽपि सदस्याः समान सम्मानाधिकार-
मर्हन्ति । कस्याप्येकस्य वर्गविशेषस्यैकाधिकारो न न्याययुक्तो भवितु-
मर्हति । एकस्य द्वयोर्वा सदस्ययोरपराधान् सर्वेऽपि च ज्ञातिसभ्या
अकारणं क्लेशकिल्बिषाः सन्नो भूयो भूय पीड्यन्ते, नैतत्कथमप्यु-
चितम् । तदाज्ञापयन्तु, सर्वे भोजनं पचामः । यद्वि तावन्पर्यन्त-
मिने ज्ञानिपूज्यास्तथाकथिता वरिष्ठाः पश्चा आयान्ति चेत्तदा शोभन-
मेव, नो चेन् वयं सर्वं पक्त्वा नुक्त्वा च स्वगृहं प्रजाम । अन्यत्किम् ?

इत्थं विचरमानानां तेषां सर्वेषा बहुमतेन ते सर्वेभोजनं परि-
पक्वम् । भोजने समिद्धेऽपि ते वरिष्ठा पश्चा नाजग्मुस्तदा सर्वे ज्ञातयो
भोजनपदार्थान् पत्रावलीषु परिवेश्य सुखेनाहृति भुक्त्वा स्वगृहान्
प्रविशन्तु । सर्वेषु गतेष्वपि यदा ते द्विवेदद्वीक्षितादयो नैवायातास्तदो-
पाध्यायोऽपि च कञ्चित् कालं प्रतीक्ष्य ज्ञातिभवनान् स्वगृहं प्रतस्ये ।
अधुना रात्र्यान्तृतीयप्रहरस्य समयो व्यतीयमानोऽभून् ।

रात्र्यान्तुर्धप्रहरस्य समयः । रामनाथद्वीक्षितो भानुदत्तद्विवेस्तथा
तयोः महचराश्च केचन ब्राह्मणाः नगरं प्रविश्य धान्ताः कलान्ता
मरोपरस्य वीरभूमिं समाजग्मु । तत्रागत्य क्षण त्रिधन्य सुगमार्जन
गण्डूपादिक कृत्वा, हस्तपाद प्रक्षान्त्य, वस्त्रवेपादिक सुन्यवस्थितं
विधाय स्वजातीयानां ज्ञातिभवनस्य द्वारदेशमनुप्राप्ताः । तत्रागत्य
यावन् पश्यन्ति तावत्तस्या भोजनशालाया बृहद्विशालं च गोपुराकारं
द्वारमातृकपाटं दृष्ट्वा तेऽतीवाश्चर्यमन्वमयन । क्षणनेकं ते सर्वेऽपि
चक्रिन्चक्रिता विस्मिता आश्चर्यसन्देहाद्गद्गदितानामावमहर्षिरालोडि-
ताखिलचित्तवृत्तयो विभ्रान्ता उद्भ्रान्ता इव किङ्कर्तव्यविमूढाः
छान्दिशोक इजानिचञ्चन्तोऽपि प्रमह्य कमाप्यज्ञानशक्त्या प्रेरित इव
तत्रैव द्वारपादयोस्तस्यु ।

कचिन् कालं ते तत्र जहा स्तव्या निष्यन्दा विवशा इव न्यित्वा
परम्परं सुप्तालोकनं कुर्वाणास्पूर्णासुपाविशन् । ततो भानुदत्तो

दीक्षितो रामनाथं द्विवेदं मन्दगम्भीरेण नैराश्यपूर्णं स्वरेणावोचत्-
'किमिति भो ! सैषा भोजनशालास्माकमद्यावृत्तकपाटास्ते ? कदाचिद्भय
भोजनदिवसतिथिं विस्मृताः ! त्रिमेतद्भो. ! न कोऽप्यत्र सजातीयः
समधर्मा जनो दृष्टिपथमायाति ?'

रामनाथ — 'अयि, भो ! किं वयं बालका स्मो यद्भोजनतिथिमेव
विस्मृतवन्त । स्वशिरसि बद्धादुष्णीपात् पञ्चाङ्गं नीत्वा तिथिवा-
रादिकं तथाभन्त्रणपत्रं च दर्शयति, तिथिस्तु तावत् सैवास्तेऽद्य
पूर्णमा । न वयं तिथिं विस्मृता. स्म ।'

तावदेक शिष्यो ब्रवीति—'किं न पश्यन्ति भवन्ती यदत्र द्वार-
समीपे भोजनोच्छ्रिता पत्रावलयस्तथा च द्रोणानां राशिरुच्चाररूपो
निपतितोऽस्ति । तस्मादेवैते श्वानो गर्दभा अजाश्चात्र समवेता सन्तो
भुक्तशेषमन्नादिकं भोक्तुकामा निभाल्यन्ते !'

भानुदत्तः—'सत्यमेतत् । मन्ये ज्ञातिजनास्तु सर्वे भोजनं कृत्वा
स्वगृहान् प्रतिजग्मुः । निर्गतित तैर्भोजनमस्मदागमनात्पूर्वमेवेति मे
प्रतिभाति ॥'

रामनाथ — 'एतत्त्वतीव विचित्रम् ! अदृष्टमश्रुतपूर्वं चैतत् ।
कथमस्मास्वनागतेष्वेवैतद्भोजनं न्यवर्तन्तेमे ज्ञातयः ? अधुना क
पृच्छामः ? अत्र तु नैकोऽपि सजातीयो विलोक्यते । तदधुना किं
विधीयताम् ?'

भानुदत्त — 'वस्तुतोऽस्माकं गृहादत्रागच्छता मार्गे भूयान् हि
समयोऽतिक्रान्त । समस्ता रात्रिरेव व्यतीयाय । चन्द्रचन्द्रिकायां
मार्गमतिलङ्घमाना वयं कालातिव्रममेव नावादध्महि । तेन हि
महानेव विलम्बो बभूव । हा, हन्त ! महदनिष्टमेतद् बभूव ॥'

रामनाथः—'अहो ! नागरिकाणामस्मज्ज्ञातिजनानामेतावद्
दुस्साहसम् । अस्मद्विनैव ते भोजनं कृत्वा गृहान् गतवन्त । अहो,
भोजनभट्टत्वममीषाम् । अयं तु प्रत्यक्षमेवास्माकं ज्ञातिपूज्यानां
वरिष्ठपञ्चानामपमान । ननु मूर्खास्त एते नागरिका स्वेच्छा
चारिण । ये प्रायः सदैव ज्ञातिविधाननियमानामुल्लङ्घनं कुर्वते ।
नाय साधारणो विषयः इयमस्माकं प्रत्यक्षमेवोपेक्षावधोरणा तिर-
स्कारश्च । तदुच्यतामिदानीं किं कर्तव्यमस्माभिः ?' भानुदत्त.—
'महाशय ! अलमत्रातिमात्रचिन्तितेन ! सहसास्माभिर्ज्ञातिभ्यो न कुपि-
तव्यम् ! सम्भाव्यते, कदाचित् किमपि तादृशं किमप्यनिष्टं घटनान्तरं

जात भवेद्यद्वशात् ज्ञातिजना स्थित्यनुरोधादनिवार्यतानुरोधाद्वा भोजनादिक परिसमाप्य गृहान् गता स्यु । यद्वा तद्वा भवतु, तद्वय माझी नगर गच्छामः तत्र गत्वा यथार्थां स्थितिं जानीयाम ।'

रामनाथः—'साधूक्त भवता । धिवेकत्रद्वचनमेतद्भवताम् । तदेवानुसराम । तत्सर्वादावस्माक नगरगमनमेव सर्वथोचितम् । सम्भवति, बहुजनसमुदायेऽस्मिन् ज्ञानिना समाजे कश्चिद्राजो वास्मात् पिहितो वा जात स्यादथवान्यत्किमप्यत्याहितमकस्मादापतित स्यात् । देव-गत्या वा राजकारणाद्धान्यस्माद्वा कस्मादपि हेतो कोऽपि पिघ्ननाथा निरोधो वा सजात स्यात् । तदागम्यताम्, वयं नगर गच्छामः । अस्माक सहचरा श्मे शिष्यनालादयो युवान सर्वेऽत्रैव सरोवरतटे क्वचिदुपविश्यास्मान् प्रतीक्षन्ताम् । आवा द्वावेव प्रमुखौ घृद्धौ (द्विवेददीक्षितौ) नगर गच्छाव ।'

अथैव निश्चित्य तौ द्वावपि द्विवेददीक्षितौ नगर जन्मतु । मार्गे सर्वत्र घनान्धकारो निस्तब्धता चासीत् । तौ द्वावपि प्रार्माणवेशी लगुडहस्तौ ब्राह्मणौ मार्गे चलन्तौ दृष्ट्वा श्वानो भपन्ति स्म । नगर-रक्षणायादन्तो राजकीया रक्षाविभागीया' प्रहरिणस्तौ 'कोन्वा-गच्छति ? किंमर्थं रात्रौ नगरवीथीषु भ्रमथ ?' इत्यादीन् प्रश्नान् मुहुर्मुहु पृच्छन्ति स्म । तान् प्रति स्वागमनस्य प्रयोजन निषेदयन्तौ, समुचितमुत्तरं च प्रयच्छन्तौ, मार्गेऽज्ञाताया भूमौ पदे पदे प्रस्खलन्तौ यष्टिसाहाय्येन कथमपि कृच्छ्रेण शनैः शनैरुपाध्यायस्य गृहं प्रापतु । तत्र गत्वा तद्गृहाङ्गणमासाद्य द्वारदेशे तिष्ठन्तौ तौ-भो भो ! उपाध्याय ! अयि भो उपाध्यायमहाशया ! इति प्रोच्ये स्मरेण भूयो भूयः समाह्वयाताम् । परतु न कोऽपि तत्सम्बोधनं श्रुत्वा । बहुवार तौ दीर्घतरं स्मिन् सम्बोधनेस्त्वमुपाध्यायमामन्त्रयतां, मुहुर्मुहुः सखटख-टाघ्ननिमपि कपाटी जघ्नतुः परं गभीरनिद्रावशं गतेषु जनेषु नैकोऽपि प्रबुद्धो जागरितश्च । परन्तराश्य गतौ तौ यदा महन्त निम्त्माह गतौ तदान्ते गगनभेदि सम्बोधनं कृत्वा जगर्जतुर्वारवारं पाह्वयतां तदो-पाध्यायस्य प्रतिवेशिनो जना केचिज्जागर्तिमासाद्य तेऽपि चोपाध्यायं पुनः पुनः सम्बोधयन्तदाः महता काठिन्येनोपाध्यायस्य गृहान्तं प्रको-ष्ठान् कश्चिज्जागरितं सन्तुवाच--'कोऽस्ति भो !' तावाहतु 'आवां द्विवेददीक्षितौ स्व !' ध्रुत्वेतयोर्ध्वचनं तत्कण्ठध्वनिं परिचीय चोपाध्यायमहाशयः 'आगच्छामि भो !' इति नुवन् इति द्वारदेशं

समागत्य द्वारकपाटाबुद्ध्याद्योचे-“आगम्यताम्, महाभागा ! स्वागतम् ! स्वागतम् ! निद्रावश गतेन मया भवद्वचन नाकर्णित तत्क्षम्यताम् ।” तावूचतु —“अपि ज्ञातिभोजन परिसमाप्तम् ? अपि ज्ञातिजना सर्वे भुक्त्वा स्वगृहान् प्रति ययु ? उपाध्याय-भवदागमने ऽतीव विलम्बोऽजायत । अनागतौ भवन्तौ विचार्य सर्वेऽपि ज्ञातयो भवत्कृते महतीं चिन्तां चक्रु । पथि समाव्रजतां भवतां माभूत्किमप्यनिष्टमिति सर्वेऽपि चिन्तोद्विग्नमानसा व्याकुलाश्च बभूवु । परमेश्वरात् सर्वेऽपि भवत्कुशल कामयमाना मध्यरात्र यावत् भवन्तावेव प्रतीक्षणपरास्तस्थु यदा मध्यरात्रोत्तरमपि भवन्तौ ज्ञातिभवन न प्रापतुस्तदा सर्वेभोजनं परिपच्यन्ते येन केन प्रकारेण भुक्तम् । एव निर्वर्त्य कार्यजातं स्वगृहान् प्रति गत तै । अहमपि गतेषु सर्वेषु कियन्त काल भवन्तौ प्रतीक्षमाणोऽस्थाम् । पर्यन्ते नैराश्य गतोऽहमधुनैवात्रा यातोऽस्मि । अमखिन्नोऽहं गभीरनिद्रावशगत । अतोऽग्रे भवन्ता वैव प्रमाणम् ।”

दीक्षित —‘आम्, ज्ञातमेतत् सर्गं तु, परमुच्यताम्, अत्र प्रकरणे सम्मानसत्कारतिलकादिक केन सम्पादितम् ? अथाद्य सत्कारतिलकस्तावत्केन स्वीकृत ? ज्ञातिदक्षिणाद्रव्य च फ स्वीचकार ? केन वा जलपात्राणि व्यतीर्यन्त ?’

उपाध्याय —‘श्रीमत्त्वनागतेषु कथं स्यात्सम्मानसत्कार ?’ इति सर्गज्ञातिवृद्धैर्विचिन्त्य स्थगितोऽसौ सम्मानतिलकसत्कार ! अस्तु तावद्भवन्तौ गृहाभ्यन्तरमागच्छताम् । अन्तं प्रविश्य स्नानसन्ध्यादिकं कुरुताम्, तावन्मे गृहिणी भोजनं पचति । भोजनं कृत्वा क्षणं धामबुद्धिं विश्रम्य ततो यथेच्छं विदधाताम् ।”

आकर्ष्यैवोपाध्यायस्य तद्वचनं स दीक्षित क्रोधावेशवशाज्ज्वलन्निव भूताविष्ट इव प्रहमस्त इव सर्वानपि तत्रत्यां स्थितिमेकपदे विमृश्य प्रकम्पमानसर्वावयवो रौद्रभीषणं सिंहाक्रान्तचेष्टां कुर्वाणोऽप्रवीणः—

‘आ, पापात्मन् ! त्वद्गृहेऽस्माकमेतावदपमानं कृत्वा पुनर्भोजनाय कथयामि ? दुष्ट ! पाप ॥ अधम ॥ चाण्डाल ॥ नैथं साधारणी वार्ता । अपमस्माकं महानेपासहोऽपमानं । तथैव पापमनो दुर्विचेष्टितमेतत्सर्गम् । वर्षशतादप्यधिकसमयाज्जायमानमस्माकमेतत् ज्ञातिपरिष्ठतां निरोद्धुं किं नु तवैव दुस्साहसम् ? ज्ञातिषु का गणना

युष्माकमकुलीनाना वतोपाध्यायहतकानाम् । त्रिरमतावत् क्षणमेक
यावद्दृष्टेऽस्यापहारस्य तात्कालिनीं चिकित्सा कुर्वे । दुराचार ।
मुद्गूनादानीमेवास्य पापाचरणस्य प्रतिफलम् । हुँ, ला मेऽपमानमति-
दुर्विपल्य कृतवानसि ॥'

इति वदन्नेवासी दाक्षित स्वकटिगद्धान् परिक्रवस्त्रादयो निगू-
हिता तोत्रधारामेका दुरिना निष्नास्य ता चापगतमोगा वृत्त्या स्फूर्जद्-
बलवेगेन स्वगल चिच्छेद । क्षणादेवासी सद्य प्राणान् मुमाच ॥ मुहूर्त-
मात्रे उपाध्यायस्य गृहप्राङ्गणे मूलतश्छिन्नो महावृक्ष इय भूमौ
तन्मृतदेहो निपपात ।

'अरे । हा हन्त ॥ हतोऽस्मि मन्दभाग्य । किमिदं मे शिरसि ब्रह्म-
हत्यापापमापतितम् ॥ किं करोमि ॥ क्व गच्छामि ॥ किमिदं मे वञ्च-
लेपसदृशमत्याहितम् । अधुना किं मेऽनेन लाञ्छितेन हतजीव-
नेन प्रयोजनम् ? अरे रे । किमिति ममैते कृपणा प्राणा नो निर्ग-
च्छन्ति देहादस्मादधमाधमात् ।' इत्येवविधान् प्रलापान् कुर्वाणो
भूयोभूय शतशत किं कर्तव्यविमूढो ग्लानिं, लज्जा, घृणामपमान च
तीव्रतरमनुभवन्नसावुपाध्यायस्तत्रैव गृहप्राङ्गणस्यैकपादत्रये पतितमेक
प्रस्तरखण्डं गृहीत्वा स्वशिरसि तेन तथा वेगात्प्रजह्ये यथा सोऽपि
ताकालमेव प्राणैर्वियुक्तो भूमौ पपात ।

दृष्ट्वैतमवितर्कितसम्भ्रम विचित्रमतिभीषण व्यतिकर सह-
सारास्माञ्जातमतीवारन्तुद घटनान्तर सर्वेऽपि उपाध्यायस्य गृहस-
दस्या प्रतिवेशिनो जनाश्च युगपत्प्रागत्य महान्त कोलाहलमाक्रोश च
कर्तुमारंभिरे । 'हा, हन्त । महदेवानिष्टं समभूत्' इत्युच्चैर्वादन्त
करुणाकरुणोर्विलापकलापैश्चारुदन् । 'अहह, द्वायप्येती पुरपी प्राणान्त
चक्रतु । अधुना किं क्रियताम् ?' इति ब्रुवाणा यावत् स्वकर्तव्य निश्चि-
न्वन्ति ताप्रदेवास्या दुर्घटनाया प्रसारं सर्वतोदिक् क्षणादेव शीघ्रतर
समभूत् । यावत्ते सर्वे द्वयोरप्यनयोर्दाहसंस्कारविधिमुपपादयितुं प्रयतन्ते
तावदेव रानकाया रक्षाविभागीया पुरपास्तत्रात्तन्मुस्तथागत्यैव तत्का
लोचितमभियोगं समारोप्य न्यायपद्धतेर्नियमानुसारं कार्यं जातं कर्तुं मा-
रभन्त । तावता कालेन सर्वे ज्ञातिसभ्या परचिता व्यवहारकुशला
जनास्तत्र समाययु । महानेव हाहाकारं प्रावर्तत । रोरुद्यमानानां
जनानां गगनभेदिभिराक्रोशैरार्तनादैः कृष्णाविलापध्वनिभिश्च दशापि-

दिश स रोदसी च समवेदनया महदुखभाजः शोकमग्नाश्च
वभूवु ।

अथैवं महदनिष्टं करुणापूर्णं प्रसंगं यदृच्छयोपस्थितं विभाव्य
केचन समाजस्य शुभचिन्तकाः कुलघृद्धा सचेतसो बुद्धिमन्तश्च
सदस्या राजभवनं गत्वा राजानमुपस्थाय तदग्रे महान्तमनुनयं विनय
च कृत्वा वारं वारं सम्प्रार्थ्य तयोर्द्वयोर्मृतयोर्ब्राह्मणयोः शवपरीक्षणं
निवारयितुं निवेदयामासु । ब्राह्मणान् तान् सर्वान् राजाश्रितान्
राज्यस्य शुभचिन्तकाश्च मत्वा परमकृपालुना शासकेन तच्छवपरीक्षणं
निरुध्य तयोरन्त्येष्टिसंस्कारकरणं लिखितरूपमाज्ञापितम् । ततोऽपयातेषु
तद्गृहाद्राजकीयपुरुषेषु तयोर्द्वयोः शवौ श्मशानं नीत्वाग्नि-संस्कार-
पूर्वकं भस्मसात्कृतौ सर्वैर्जातिजनैः ।

‘परिवर्तनम्’

शिवदत्तशर्मा धनुर्वेद

(काशी-हिन्दू विश्वविद्यालयस्य संस्कृतमहाविद्यालये, साहित्यशास्त्राचार्य)

प्रभातवेलेयमागता, भगवान् अनुमालो प्राचीं सनार्याकर्तुमिच्छति । सम्प्रति तु लालिमा विलोक्यते तन्यां दिशि । परितो तन्कोट-रान्निर्गताः पश्रिणः प्रातःकालिकं ममीरं सैवितुमिच्छन्तो नभसि दर्शयन्ते । मर्वत. विद्युद्धं वातारणं प्रतीयते ।

सर्मापे एव पवित्रा सरिन् प्रवहति । तस्यास्तटे द्वी ब्राह्मणवट्टुसंध्यानुपासाते । यदा भगवान् नुवनभास्कर. स्वकीय प्रयमं किरणं प्राश्रिपन्, तदैव एताभ्यां तस्मै अन्यं दत्तम्, पुनश्च अन्योत्तरं कर्म आरब्धम् ।

पाठ्ये एव ब्रह्मनिष्ठस्य साक्षात्तपोमूर्तोः ऋषिवरस्य वशिष्ठस्य आश्रमो दृश्यते । एतौ तेजस्विनी वट्टु अस्मिन्नेव आश्रमे निवसतः । आश्रममिमं दृष्ट्वा स्वर्गस्य कल्पना मपद्येव हृदि जागर्ति । समन्तान्ना-नाविधानां कुमुमानां सौरमं समायाति । आश्रमनिकटे सर्वतस्तेजस्वि-नस्तपस्विन एव दृश्यन्ते । अहो तपः प्रभाव एतेषाम् । सर्वतोऽपि शान्ते माम्नाज्यं दरीदृश्यते । प्रकृतिपरिवर्तनं प्रत्यक्षमत्र दृश्यते यद् एकस्मिन्नेव जलाशये गजेन्द्रो मृगेन्द्रश्च जल पिवतः । अहो शान्तम् आश्रमपटम् ।

दपासिता मन्ध्या वटुभ्याम्, अधुना एतौ अग्निहोत्राय आश्रमं प्रमितौ । किञ्चिद्दूरे गत्वा ती साश्वयं पुलकितगात्रौ विविधानश्वान् मत्तगजेन्द्रान् मनुष्यसमूहांवापश्यताम् । कुत्रचित्सुनाः, कुत्रचिदु-त्थिताः, केचिद्वायानि वादयन्तः, अपरे यत्नसज्जिताः नानाविधवस्त्र-धारिणः पुन्पाः ताभ्यां दृष्टाः । अथ तत्सर्वं दृष्ट्वा श्रुतिश्रवाः सोमपी-थिनमुवाच ।

श्रुतिश्रवा —अहो सोमपीथिन्, पश्यसि एतत्सर्वम् ? कुत एते समायाताः ? के इमे सन्ति ? मन्ये राजपुरुषा सन्ति ।

सोमपीथी—पश्यामि मित्र ? ममापि चेतसि महत् कुतूहल-
मुत्पन्नम् । कश्चित् प्रष्टव्योस्मिन्विषये । यतो हि एते अस्मदाश्रमे
आयाता अतिथयोऽस्माकं संजाता । अतस्तत्र प्रातः स्मरणीय महर्षि
विनिवेदयिष्यामि ।

एवं चलति कौतूहलात्मके वार्तालापे पुरतः एको राजपुरुष आग-
च्छन् दृष्ट । एतावपि तदभिमुखं चलितौ ।

तेन आगत्य सादर प्रणम्य उक्तम् यद् भो ब्रह्मचारिणः चक्रवर्ती
सम्राट् विश्वामित्र भवन्तौ प्रणतिपुरस्सरमाह्वयति ।

एतावपि साशीर्वाद्—किं किं महाराजो विश्वामित्रः ? अपि महा-
राजविश्वामित्रस्य एतत्सर्वं सैन्यादिकं वर्तते ?

राजपुरुष —आम् । भगवन्तौ ।

श्रुतिश्रवाः—कस्मिन्समये समायातो महाराजः ? ह्य सायकाले
तु अत्र किमपि नासीत् । इदानीमेवास्माभिर्विलोकितमेतत्सर्वम् । वयं
तु चकिता सजाताः ।

राजपु०—भगवन् । राजराजेश्वर दिनत्रयात्पूर्वमेव राजधानीत
प्रस्थितो मृगयार्थम्, बहवः क्रूरजन्तवो व्यापादिता । ह्य सायम्
एको भयकरः सिंहः दृष्टो महाराजेन । पर सपद्येव स निबिडे वने
परोक्षोऽभवत् । आज्ञप्ता वयं सर्वे तस्यान्वेपणाय । सर्वमपि अरण्य-
मस्माभिरन्विष्टम् । मार्गं चान्ये बहवो हिंस्रजन्तव यमपथपथिका
कृता । परमस्माभिस्तस्याकृतिं परिचीयते, स तु न दृग्गीचरीभूत ।
अहो भयकरस्तस्य सटाबन्धः । ईदृशः सिंहस्तु नावलोकित कुत्राप्य-
स्माभिः ।

श्रुतिश्रवा —(सकुतूहलम्) ततः किं जातम् ? अग्रे कथय तावत् ।

राजपु०—अग्रे श्रूयताम् । तस्यैव सिंहस्य पदचिह्नान्यनुगच्छन्तो
वयं प्रगाढेऽस्मिन्नरण्ये इतस्ततः परिभ्रान्ता । किञ्चित्समयानन्तरमेव
च अश्रौष्म तस्यैव हृदयद्रावकं सिंहनादम् । यदा तस्य स्मरणं कुर्म,
तदा जायते हृदि कम्पः ।

सोमपीथी—ततस्ततः ।

राजपु०—ततस्तु भयभीता सर्वे स्वमनसि, अयमागत इति

कम्पमाना अत्रैव शिविरनिर्माणस्य महाराजाय सम्मतिं प्रददिम ।
नरेन्द्रोऽपि प्रस्तावमिदं स्वीचकार ।

तदाज्ञयात्रैव अस्माकं रात्रिनिवासः समजायत । सम्प्रत्येव स
शयनादुत्थितः, दृष्ट्वाश्च तेन भवन्तः । अतो मा श्रीमता सप्रहृमानमा-
ह्वानाय आज्ञापयन् ।

श्रुतिश्रवाः—अवश्यं लोककल्याणकारकस्य राहः दर्शनं
करिष्यामः । इत्युक्त्वा ते त्रयोऽपि राजाधिष्ठानं प्रति प्रस्थिताः ।

अथ कुत्रचित् स्वोन्मत्ततया उच्चैःश्रवसमपि तिरस्कुर्वन्तो हयाः,
कुत्रचिन्निर्झरद्दानवारयो मत्तदन्विनः, कुत्रचित्तेषां पादाघातेन शुण्ड-
क्रीडया वा उत्पादिताः तरयः, एतान् मृगयाहताः मयंकराकृतयो
जन्तव, अपरतो जीविता एव बद्धाः नानाविधाः पशवः, क्वचित्सु-
दोर्घाणा वृक्षाणामुपरि सुप्ता बहवः सैनिकाः, क्वचिन्नित्यक्रियानिर्वृत्यर्थं
प्रस्थिता जनाः तैः मार्गं दृष्टाः । सपद्येव प्रविविशुस्ते राजाधिष्ठानम् ।

अत्र एकस्मिन्नुच्चसिंहासने प्रजलप्रतापी महाराजविश्वामित्रः
उपविष्ट । नह्ययं राजा अपि तु शरीरबद्धा धीरतैवास्मिन् रूपे
समागता प्रतिभाति । एतयोः सुदृढबाहोः संरक्षकत्वे किं घतते
भयलेशोऽपि आसमुद्रश्रितिनिरासिनः प्रजाजनस्य ? परितश्च राज्ञः
उपविष्टाः मन्त्रिणो अङ्गरक्षकाश्च । यदा एतौ द्वावपि यद् नत्र प्रविवि-
शतुः तदा सर्वे स्यासनादुत्थिता, राज्ञा च उत्थाय प्रणामाञ्जलिर्ददुः ।
उभाभ्यामपि मङ्गलमयवेदवाक्यैराशोर्वादः कृत ।

अथ सम्राट् आश्रमवासिना कुशलं पप्रच्छ । “सर्वं कुशलं भवता
संरक्षकत्वे” ताभ्यामुत्तरितम् ।

‘अत्रागत्य तु चेत्सि एकं अलीलिकः आनन्दः उत्पन्नः । सेयं
शान्तिस्तु लोकोत्तरैव या मानसं सर्वभावेन पवित्रयति । कस्य
तावन्महर्षेराश्रमोऽयम् ?’ इति पृच्छति राजनि अत्रभवान् सत्तर्पिण्ये-
कनम स्वनपोदलेन समूलोन्मूलिताशेषमुवनत्तेशो महर्षिं वशिष्ठ
इममाश्रममघितिष्ठतीति-ती ऊचतु ।

‘अहो सौभाग्यमहो सौभाग्यम्-पूर्वोपाजितानां पुण्यकर्मणां विपा-
केनैव अवसरोयं प्राप्तं यत्तस्य तपोमूर्तेर्दर्शनेनात्मानं पवित्रयिष्यामि’
अपारानन्दप्रमत्नवदनं सम्राट् प्रोवाच ।

‘आवामपि गत्वा महर्षिं विनिवेदयाव’ इत्युक्त्वा तौ बट्ट आश्रमाय प्रस्थितौ ।

राज्ञा चाज्ञप्ताः सर्वे यन्नित्यया स्नानादिक्रियया सर्वे निर्वृत्ता भवन्त्विति । सर्वेऽपि नद्यां स्नात्वा नित्यक्रियां च निरवर्तयन् । साम्राडपि विहिताशेषधर्मकार्यं ऋषिदर्शनार्थं अमात्यादिभिः सह प्रस्थितः ।

नानापुष्पकदलीपत्रादिभिर्मण्डितम् आश्रमद्वारं प्रविश्य ते ऋषिसविधे चलिताः सर्वेऽपि ।

अथ कुत्र चिदाम्रपनसादिवृक्षेऽप्यविष्टानां कूजतां शुक्रसारिकाणां रवः तैरारुण्यं, कुत्रचिदितस्ततो भ्रमन्तो मृगाः तैरवलोकिताः । समस्तं आश्रमप्रदेशो यन्नकुण्डोद्भूतेन सुगन्धिना धूमेन पवित्रीक्रियते । एकतो ब्रह्मचारिणां वेदध्वनिः श्रूयते-अपरतो नानाविधानां पक्षिणां कूजितम् । गच्छद्भिः सर्वैरेव सम्मुखे एकोऽतीव रमणीयस्तडागः अवलोकितः । अवर्णनीया एतु सरस शोभा । अकस्मादेव निपपात तडागतटे स्थितस्य सिंहस्योपरि सर्वेषां दृष्टिः । तं दृष्ट्वा तु सर्वे स्तब्धा जाताः । सर्वैरपि ज्ञातं यद्यमेव स सिंहः, य अस्माभिः गतदिनेऽवलोकितः । नासीत्कस्यापि समीपे किमपि शस्त्रम् । सर्वेऽपि भयकम्पिता संजाताः ।

नरेन्द्रस्तु तं दृष्ट्वा किञ्चिद् ओजस्विवदनं सन् शस्त्रजिघृक्षया प्रधानसेनापतिमुखमवलोकयन् तस्थौ । ‘वीरा सदृशविक्रमं दृष्ट्वा चत्साहिनः एव भवन्ति नतु भीता’ इत्येषा भावना नृपतौ मूर्तिमती आसीत् । एतस्मिन्नेव क्षणे श्रुतिश्रवाः सम्मुख आयातः । सर्वानपि भयभीतान् सम्राजं च सिंहस्योपरि महर्षिमुद्यतं दृष्ट्वा श्रुतिश्रवा अवदत्यन्नायं वनराज कस्यापि किमपि कर्तुं शक्नोति । राजानमुद्दिश्य च उक्तवान् यत्—

राजन् ! अत्र तु एवमेव जन्तवस्तिष्ठन्ति । आश्रमे कोऽपि जीवो न व्यापाद्यते । निःशङ्कमागम्यतां भवद्भिः ।

अनेन वचनेन सर्वेऽपि किञ्चिन्निर्भीकतां प्रापुः ।

अग्रे तैरवलोकिताऽतीव मनोहरा पृष्ठावली । तत्रैव एकस्य सघन-शृङ्गस्थाधस्तात् द्विजितकामकोशधरिकः, निरस्तरागद्वेषः, मूर्तिरिष्य प्रसन्नतायाः पद्मासनेनोपविष्टो महर्षिर्विशिष्टतैरवलोकितः ।

सम्राड् विद्यामित्रः ऋषिं साक्षाद् प्रणम्य अर्घ्यादिकमददत् ।

एव सविधि पूजा कृत्वा सर्वैरपि ऋपेश्चरणामृतग्रहणेन आत्मा पवि-
त्रितः । यथास्थानं सर्वेषुपविष्टाः ।

अस्मिन्नेव समये स एव सिंह पुरस्तादागच्छन् सर्वैरवलोकितः ।
स तु शान्तमुखमुद्र आगत्य ऋपे वामभागे उपविष्ट — ऋषिश्च
स्वहस्तं तच्छिरसि निधाय स्वप्रेम प्राकटयत् ।

सर्वे आश्चर्येणालोकितम् एतत्सर्वम् । कुशलप्रश्नानन्तरम्
नैकानां धार्मिकाणां राजनैतिकानां च त्रिपयाणां प्रश्नोत्तराणि
जातानि ।

यदा वार्तालापेन राजा संतुष्टो बभूव, तदा महर्षितो गमनस्य
आज्ञां ययाचे ।

ऋषि — अद्य तु अस्मिन्नेव आश्रमे ग्रहीतव्या सपर्यां भवद्भि-
रातिथेयी ।

विश्वामित्र — भगवन् ! नाहमेकाकी । महान् जनसमूह, अनेके
दन्तिनः, बहवोऽऽवा मत्सहचरा सन्ति ।

ऋषि — अस्य काऽपि चिन्ता भवद्भिर्न करणीया । अत्र परमेश्व-
रस्य कृपया कस्यापि वस्तुन न्यूनता नास्ति ।

एतदाकर्ण्य तु विश्वामित्र स्वमनसि अतीव असूयां बभार ।
'किमस्माकमतिथिसत्कारं करिष्यत्येष वृद्धः' इति रजोगुणजनितो-
ऽहकारः तस्य चित्ते व्याप्तः । असूयतया तेन आज्ञप्ता सर्वे—यद्य
अस्मिन्नेवाश्रमे सर्वेऽपि भोजनादिकं कुर्युरिति ।

महर्षिणाऽपि सर्वे शिष्याः तेषां सत्काराय आज्ञप्ताः । सर्वेऽपि
शिष्या महर्षिवचनं श्रुत्वा झटिति तेषाम् आनिध्याय सत्रद्धा बभूवुः ।
यद् वस्तु यस्मै रोचते, तस्मै तदेव वस्तु दंयते स्म एभिः । 'किसर-
मुरमितम् एलामिश्रित घृताप्लुत संयात्रमहमभिलष्यामि' 'कोमल-
कोमला अपूपा महा' रोचन्ते, 'कवोष्णा कचोर्य इह दीयन्ताम्' 'तप्त-
तप्ताः शष्कुल्यो (जलबलिका.) मया प्राप्ता' अहं मोदकं भोक्ष्ये'
'महान्तु अमृततुल्यं प्रगाढ पायसं प्रदेयम्', इत्यश्रूयत फोलाहत् । अन्ये
सर्वेऽपि नानाविधानि व्यञ्जनानि याचन्ते । शिष्याश्च सर्वैरपि
याचितं पदार्थैस्तान् सत्कुरन्ति ।

अन्ये पत्राहारा विविधानि फलानि इच्छन्ति-नान्यपि ते प्राप्नु-
वन्ति ।

केचिद्भक्षयन्तो घर्णयन्ति यद् अहो स्वादिष्टा मोदकाः । सन्ति ससारे विविधानि मधुराण्यन्नानि पर मोदकस्यास्य समुखे तु न सन्ति तानि किमपि । एवमेव केचिदपूपान्, केचित् क्षीरौदन प्रशंसन्तः तत्तद्र-समनुभवन्ति ।

केचिदश्वानां कृते सस्यादिकं केचिदन्तिनामुपयुक्तं रोटिकादिकं गृह्णन्ति । येन यदिप्यते तदेव तेन प्राप्यते । निषेधवाचकशब्दस्तु तत्रत्ये कोश एव न लिखित । राज्ञो मन्त्रिणा च यदुत्तमोत्तम वस्तु अपेक्षितमसीत् तत्सर्वं यथास्थानं यथासमयं यथापरिमाणम् तैः प्राप्यत । सर्वे चकितचकिताः समतिष्ठन्त तस्मिन्नाश्रमे एतादृशं विचित्रं सत्कारं दृष्ट्वा । नासीदेतादृशं किमपि वस्तु, यद् याचित्वा तैर्न प्राप्तम् ।

निर्वृत्ता सर्वाप्यातिथेयी । सर्वे भृशमप्रीयन्त । राजाऽपि नितरां सन्तुष्टो जिगमिपुरासीत् । परमेका जिज्ञासा तद्दृग्दये शूलभूता आसीत् ।

आज्ञाप्राप्त्यै सम्राट् ऋषिसमीपेऽगमत् । प्रणम्य ऋषिं स उप-बिष्ट —तं दृष्ट्वा प्रेमवर्षां कुर्वन् ऋषिं प्रोवाच “अपि निर्वृत्त भोज-नादिकं भवद्भिः ।”

विश्वा०—आम् भगवन् । सर्वमपि यथावज्जातम् । साम्प्रतं जिग-मिपुरस्मि । परमेका जिज्ञासा वर्तते । यदि आज्ञा स्यात्तर्हि पृच्छेयम् ।

ऋषि —राजन् ! अत्र तु कापि गोपनस्य वार्ता नास्ति । या भवता जिज्ञासा सा सानन्दं प्रकाशनीया ।

विश्वा०—ब्रह्मर्षे ! फेवलमिदमेव कुतूहलं वर्तते यद् न दृश्यते कोऽपि महान् अन्नभाण्डागारः अत्र कुत्रापि । महती च मे सेना । एतादृशं आश्चर्यजनकोऽतिथिसरकारः भवद्भिः कथं कृतः । कुन एतत्स-र्वमायातम् । इयमेवैका जिज्ञासा मां मुखरीकरोति ।

ऋषि —मया पूर्वमेव ज्ञातो भवतां प्रश्नः । नात्र किमप्याश्चर्यम् । कामचेनुसुता अस्मिन्नेव आश्रमे तिष्ठति, तत्सकाशाद् विश्वस्मिन् यत् किमपि वस्तु याञ्छितम्, तत्सर्वं प्राप्तुं शक्यते ।

विश्वा०—(सहर्षम्) एवम् ? साक्षात्कामचेनुसुता वर्तते भवतामाश्रममे ? तर्हि भगवन् ! तस्या अत्र का आवश्यकता ? सा तु अस्मद्भाजप्रासादेषु उचिता । यत् किमपि आश्रमवासिनां आवश्यक

भविष्यति, तत्सर्वं राज्यत आयास्यति । कामधेनुरस्मत्सहगमनाया-
ज्ञाप्यताम् । किमपि कष्टं तस्या न भविष्यत्यस्मद्राज्ये ।

वशिष्ठः—राजन् ! भवन्तः सानन्दः तां गृह्णन्तु । नान्ति मे लेश-
तोऽपि विप्रतिपत्तिरस्मिन्निपये । परं तद्वैव सा भवद्भिर्नैतुं शक्यते
यदा सा भवता सह गमनं वाञ्छेत् ।

विश्वामित्रः स्वीचकार मतमिदम् ।

राजा कामधेनुमुताम् नेतुमैच्छन् । सा तु एतस्मै श्रुत्वा महर्षेः
समीपे आगत्य तस्य पादयोरुपविष्टा—“महर्षे ! कथमहं विस्मृष्टा
भवता” इत्यभिव्यञ्चितं च तथा आर्तस्वरेण ।

‘नैव विस्मृष्टासि । नरेन्द्रस्त्वामिच्छति । यदि त्वदिच्छा स्यात्तद्दि-
गच्छ । अन्यथा न त्वां कोऽपि घलाद् ग्रहीतुं शक्नोति ।’ इति महर्षि-
स्तामुवाच ।

“अहं तु श्रीमत्पादपद्मयोरेव निवत्स्यामि ।” इति सा दृढतया
व्यनक्ति स्म ।

एतज्ज्ञात्वा महर्षीं राजानमुवाच यदियं नन्दिनी अत्रैव निवस्तु-
मभिलषति । अतो वयमस्मिन्निपये अशक्ताः ।

श्रुत्वा रजोगुणाभिभूतः सम्राट् क्रोधेन रत्नेत्रः समस्तसै-
निकान् वशिष्ठसहितां कामधेनुमुतां वदधुमादिदेश । आज्ञां प्राप्य सर्वेऽपि
सैनिकाः स्वस्वशस्त्रैः सज्जीभूय कामधेनुमुतां गलाद् वदधु गताः ।

सपद्येव पुनरागत्य सेनापतिना निवेदितः सम्राट् यत् यदा वयं
तयोर्बन्धनार्थं तत्र गता तदा ऋषिः शरीरतः दृढभूत् एका महान् तेजो-
राशिः, तत्र वयं द्रष्टुमेव न अशक्नुमः यत्कुत्र महर्षिः कुत्र च नन्दिनी ।
तेन तु तेजसाऽपि वयमन्धीकृताः ।

महान् क्रोधः समजायत एतच्छ्रुत्वा राज्ञः । “धनुर्धनुः” इति
वदन् धनुर्गृहीत्वा “अहं पश्यामि तस्य वृद्धस्य अस्ति” इति क्रोयो-
त्तोलितनेत्रः स महर्षेः सम्मुखं जगाम ।

महता क्रोधेन निश्चितानि तेन अनेकानि भयकराण्यस्त्राणि महर्षे-
रुपरि, परमहो आश्चर्यम् ? महर्षिणा उत्यापितः केवलः स्वकीयो ब्रह्म-
दण्डः । यानि अस्त्राणि राज्ञा निश्चितानि, सर्वाण्यपि तेजः पुञ्जेऽस्मिन्
ब्रह्मदण्डे व्यलीयन्तः । सर्वाण्यपि तेन ब्रह्मदण्डेन भक्षितानि । उपेरुपरि
न दृष्टः कोऽपि प्रभावस्तेषाम् । पुनः पुनः प्रवृष्य अग्निप्राय्यादिवि-

विधास्त्राणा प्रयोगः राज्ञाकृत, पर सर्वमपि तद् महर्षे. ब्रह्मदण्डे अन्तर्हितम् ।

राजा समस्तमपि बलप्रयोगं कृत्वा यदा न शशाक किमपि कर्तुं महर्षे, तदा महता वैलक्ष्येण तेन धनुर्भङ्गं कृत्वा निक्षिप्त भूमौ । मन्त्रिण आहूय प्रोवाच राजा-यद् "गम्यताम्, राज्यं परिपाल्यतां भवद्भि । अहं तु अनेन वृद्धेन या शक्तिं प्राप्ता ता लब्ध्वैव निवर्तिष्ये ।" एतावदुक्त्वाऽरण्ये तपस्तप्तुं प्रस्थितो राजर्षि ।

शत्रू, मित्रे वा ?

श्री कल्याणशशास्त्री

(साहित्य-आचार्यः, एम. ए., रावम्याननवाविभागे जलपुरमध्ये सनातननिदेशकः.)

औपघालयान्महेन्द्रो यथैव गेहं परावर्त्तिष्ट, तथैव म संवादमिमम-
श्रीपाद् यन् राभेऽग्नमिभ्रेव विद्यालये प्राध्यापकः संवृत्तो यस्मिन्
सुरेन्द्रोऽर्थाते । सहसैवासूयाविवदन्त्य नस्य हस्ताद् हृदयगतिश्रवण-
यन्त्रं (स्टेथोस्कोप) त्रिपादि दायाम् (टिबल) अन्नमत । भृशमुत्तेजितोऽस्मी
ममग्रेऽपि प्रकोष्ठे कोणात्कोण कतिवारं ब्रभ्राम । अर्थातस्य मर्मसृष्टो
घटना प्रान्फुरस्तस्य स्मृता । किं कदापि अन्व्यो राक्षसस्याऽपराधः ?
समाजस्य समक्ष नरहत्याया कलङ्कः । सोऽपि चिकित्सकस्य कृते !!
मीपणोऽपराधः !! अन्नम्यभाग ॥ तस्य चक्षुषो मङ्गलस्फुलिङ्गा-
नुदबभताम् ।

×

×

×

तद्दिनं—यस्मिन् हि महेन्द्रस्य पिता प्रापन् प्राड्विवाकपदम् ।
प्रीतिभोजस्याऽऽयोजनमासीदस्य गृहे । घोषमहाशयः, मिश्रपादाः,
नरालनकुमारः, मुंशी चतुर्पदी, अन्ये चाऽऽगणिताः सुहृदः समवायन्त
सममिनन्दितुमस्य पितरम् । परं स क्षुद्रो वाक्कीर्ण, अभिभाषकः—
राक्षसस्य पिता । माऽऽस्मी स्ववदनमप्यदर्शयन् । सोऽपि तु प्रति-
वेष्ट्यासीन् ! आसीन्महेन्द्रः स्वयं लघीयांस्तदा । वयस्यकन्या राक्षे-
सस्य । राक्षसेन पृष्टोऽभन् 'राक्षस, त्वमागमिष्यसि प्रीतिभोजेऽय ?'
कथमपि विरूपां मुद्रां प्रदर्शयन्—प्राह "न वयं लालायिताः प्रीति-
भोजेभ्य । नैवारपस्य गेहाङ्गणे प्रवेशलाघवं लिप्सामहे ।"

राक्षसस्य पितुश्चिच्छृत्तिर्न जाने किंमतिक्रमादाराऽऽमां ?
आरम्भादेव स परोन्नतिमसूयते स्म । प्रीतिभोजे दिवसे स नगरादेव
बहिर्जगाम । किमन्यन्, महेन्द्रस्य पितुरीर्ध्वर्देहिकेऽपि स न
समाजगाम ।

किन्त्वेतद्विपरोतम् ; यदा राक्षसस्य पिता विपूचिकाप्रस्तोऽभूत्,
तदा सर्वानपि पापापराधान् विस्मृत्य राक्षसस्य प्रार्थनोपरि त्वरितमेव

महेन्द्रस्तत् पितर समुपचचार । कियती करुणाजनिकाऽऽसीन्मुखमुद्रा
 राकेशस्य तदा । निर्निमेष महेन्द्रो राकेशस्य पितुः पार्श्वेऽस्थात् समप्रा
 मपि रात्रिम् । किन्तु चरमाया स्थितौ जीर्णे तस्मिन्नरकङ्काले किमासीत्
 काऽप्याशा जीवितस्य ? समग्रामपि रात्रिं समग्र च दिनमय
 जीवितोऽस्थात् किं नासीदिदमेव भूयस्तरम् ? किन्तु राकेश ? ईर्ष्या
 कपायितोऽसौ पितुर्मृत्योरनन्तर निजगाद सर्वेषां समक्षम्—‘हन्त,
 नून सम्यक् चिकित्सित भवता । नासीदाशङ्कित मया यदेव विश्वास
 घात करिष्यति भवान् ।’ कोदशोऽय मर्माघातोऽभूत् । किमेतस्यैव
 कृते राकेशो महेन्द्र चिकित्सायै प्रार्थितवान् ? “किं कठोरतमेनाऽपि
 यत्नेन भवत्पिताऽऽसीञ्जीवयितुं शक्यो राकेश !”

“भैव, चिकित्सकशिरोमणे ! सम्पादित भवता सर्वमपि । श्रीमत
 पिता यत्राऽशक्त् कर्तुं, भवता सम्पादित तत् ।”

भयङ्करमवमाननमिदमासीत् । मर्माहतो महेन्द्रस्मदैव परावर्त्तत
 गृहम् । एतावानपमान ? प्रतिशोध ! प्रतिहिंसा ! महेन्द्रस्य दन्ता,
 फटकटा शब्दमकुर्वन् ।

सर्वा अपि जीवनस्य घटना प्रस्फुरन्त्य इवाऽऽसन् ।

तद्दिन यदा तत्पत्नी अरुणा मृत्युशय्यायामासीत् । नगरस्य
 वरिष्ठचिकित्सकस्य पत्नी । कियदासीद्वराक्यास्तस्या आयुरेव ?
 पेरल सप्तविंशति । सुरेन्द्र शिशुरासीद् दुग्धमुत्त । सूचीवेधैस्तस्या
 सर्वमपि गात्र विररपूर्णमभूत् । परन्तु सा-सौम्यमूर्ति सुरेन्द्र विहाय
 सर्वदार्थं नेत्रे निमिमील । सर्वेऽपि भृत्या मुक्तरुण्ठ रुरुदु । सर्वेऽपि
 प्रतिवेशनो विपण्णा । किं कर्तव्यविमूढोऽभून् महेन्द्र । परन्तु हा,
 राकेशस्तस्य पत्नी च । मन्ये प्रमोददिनमिदमासीत्तयो । घेनचनोक्त-
 मासीदनयोर्मध्ये—‘यदि द्राक्षराणां पत्न्योऽप्युपचारैर्जीवियुस्तदा को
 वा देयादेभ्य स्वकर्मणां फलम् ?”

महेन्द्रस्य चक्षुषो रत्नमिवाऽवर्पताम् । किं कदाऽपि स प्रतिशोधे
 क्षमो भविष्यति ?

×

×

×

तदैव सुरेन्द्रो विद्यालयान् परावृत्त ।

‘किं सुरेन्द्र ! राकेश प्राध्यापक सजात ?”

‘अयं किम्, अस्मत्क्षामपि सोऽयमध्यापयिष्यति च ।”

“त्वत्कक्षामप्यध्यापयिष्यति ? राकेश. ?” क्रोधान्धोऽय निर-
सरद्वहि ।

×

×

×

ममयस्त्वरितया गत्या निःसरति ।

तद्दिने बालातपस्यारुणिम्ना सदैव सुरेन्द्र समुदतिष्ठन् । अय
महेन्द्र प्रभातादेव श्रान्त इवाऽदृश्यत । नायमजानात् क्रिमित्येतावान्
श्रमोऽय । यदा सुरेन्द्रो बहिर्गन्तुं वस्त्राणि परिधातुमारभत्, तदाऽ
प्राक्षीन्महेन्द्रः—

“अद्य त्वद्यकाशदिन सुरेन्द्र ! क्रिमित्ययं गमनोद्योग प्रातरेव ?”

“अद्य सरित्तटेऽस्मत्कक्षायाः सग्निः समायोजिता । सर्वमपि
दिन तस्यामेव व्यत्येप्यति ।”

“सरित्तटे ? के के गमिष्यन्ति तत्र ? प्राध्यापका अपि ?”

“नैव, केवलं विद्यार्थिन एव ।”

“शच्छ । पर प्रावृषो दिनानि सन्ति । सरितः प्रवाहो वेगवान्
स्यात् । सतर्क. स्नायाः ।”

सर्वा सामग्रीं सहाशय निरगात्सुरेन्द्र, तस्यैक एव सुतः किशोर,
किन्त्वतीथ मेघावी । सर्वप्रायम्य कक्षायामस्य विशेषः स्वभावः ।
हन्त ! यद्येतस्याद्य माताऽभविष्यत् । महेन्द्रोऽद्यापि स्मरति तत् दिन यदा
सा दुग्धमुत्तमिमं शिशु तस्मै समर्प्य सर्वदार्थं सुप्राप । तद्दिनादारभ्य
महेन्द्र एवाऽस्य माताऽस्ति । मित्रैर्वत्सं द्वितीयविवाहप्रस्तावमेतदर्थ-
मेवाऽसौ नानुमेने । क्रियता रुठिन्येनाऽसौ पालित शिशुरद्य कैशोर्य
व्यतिगमप्य यौवने पद् निदधाति । व्यतिगतः सोऽपि समथः ।

दोषमुष्ण च निःश्वस्य महेन्द्रश्चिक्त्सायन्त्रमुत्थाप्य बहिरायात् ।
मरुत्तरयन्त्रमागतम् । निरगान्महेन्द्रः ।

×

×

×

समग्रमपि दिन नित्यनवीनाना, पासुलाना, दुर्गन्धमुद्भमता ककाल-
शेषाणां रोगिणां दुःखगाथां निशम्य मध्याह्ने त्रिवादनसमये पुनः
परारतत गेह महेन्द्रः । अद्यैकाकिनाऽनेन मुक्तम् । केवल सुरेन्द्रो
यदाऽत्र भोजनसमये उपस्थितो भवति । अन्यथा एकाक्येवासौ
मुहूर्ते । अरुणायाश्चित्र समुखे एव लम्बमानम् । अद्येदमति विषण्ण-
मिवाऽवलोक्यते ।

साय पुननिरगान्महेन्द्र । मार्गे राकेशो दृष्ट । एतस्य स्वास्थ्यमद्य सुन्दरतरमिवाऽऽसीत् । सरभस वायुशकल (वाइसिकल) मारु-
ढोऽसौ मरुत्तरशकटिसमीपान्निर्जगाम । महेन्द्र दृष्ट्वा घृणा-क्रोध-
तिरस्कारादिभावश्रवणा सभ्रुकुचनां फूत्कृतिमिव विसृज्याऽय मुख
परावर्त्तितवान् । महेन्द्रस्य विद्रोहि हृदय चीत्कारमकरोत् । क्रोधा-
विष्टोऽसौ न शशाक गन्तुमौपधालयम् । गृहमय परावर्त्तत । शकटि
शकटकोष्ठे (गैरेज) विसृज्याऽय कतिपयक्षणपर्यन्त चिन्तयन्नस्थात् ।
गृहस्यालिन्दे भृत्यः शयानोऽभूत् । साश्चर्यमय समपश्यत्क्रोपकलुप
महेन्द्रस्थाननम्—गद्गद्गिराऽयमपृच्छत्—“अद्य न गमिष्यति
भवानीपधालयम् ?”

“नैव ।”

दीर्घदीर्घं, पदन्यासेरय गृहाद् बहिर्निरगात् ।—

मार्गे राकेशस्य गृहमपत्तत् । गृहकोणाद्राकेशस्य पत्न्या अव्यक्त-
नादः समागच्छन्नासीत् । क्रोधान्धो महेन्द्रो गृहस्यास्योपरि जुगुप्सितो
दृशमेकामवपात्य धूमवत्तिकामज्वालयत् ।

भ्रमणेऽप्यय नाऽधिक समय प्रदातुमशकत् । शीघ्रमेव गृह परा-
धृत्य प्राचीनानि पत्राणि द्रष्टुमारेभे ।

×

×

×

प्रकाम परिश्रान्तो राकेशः सायं गृह परावर्त्तमानोऽभूत् । यस्या-
ऽऽननोपरि विलक्षणता मूर्त्तिमतीव नृत्यति स्म । परीक्षाभवनान्नि-
सारित परीक्षार्थीव स शनैः शनैर्मन्दया गत्या गृह प्रति रिङ्गमाणो-
ऽभूत् । अस्ताचल चुम्बतो मरीचिमालिनोऽरुणिमेव तस्य मुखमुद्रा
ऽपि मन्दमन्द मालिन्यमस्पृशत् । सेऽयमभूत्पूर्वा विलक्षणता कञ्चन
गृहं पश्चात्ताप पिशुनयति स्म । अद्य रथ्यायां स फोलाहलमिवाऽ-
धीपीत् । पश्चिम ज्योम प्रगाढ़ लोहितमिवाऽऽलोक्यत । इतस्ततो
लोका धावन्त इयाऽऽप्यन्त । नवीना काचन घटना जातेत्यनुमान-
मफरोदसौ । तस्यैव प्रतिवेशात्बल्पः कलङ्गल इवाभूयत् । सहसा तस्य
हृदयमातङ्कित समजायत । काचने महती दुर्घटना जातेति तस्यान्तर
चीत्कारमकरोदत्क्रितमेव । दीर्घदीर्घतरेण पादन्यासेनायं गृहं प्रति-
मुत्तमावर्जयत् । तस्य नयने अवेगभराद् विस्फरिते पथातिष्ठताम् ।
स स्वात्मनि विश्वासमपि कर्त्तुं नाशकत् । धूधू-भृत्य तस्यैव गृहं
प्रण्वलदासीत् ॥ दूरादेवाऽऽसौ गात्रस्तम्भमन्वभयत् ।

सकृत्सातङ्कोऽसौ दीनां विहङ्गमदृशं भवनोपर्यपातयत् । वह्नि-
शिखाश्चन्द्रशालामस्पृशन् । उपरितण्डे रथ्याभिमुखस्थ प्रकोष्ठस्य
वातायनं भक् भगिति धूममुद्धमदासीत् । भित्तीनां भेदस्य कदुशब्देन
सह कपाटानां प्रञ्चलनस्य हृदयविदारको रवोऽपि श्रूयमाणोऽभूत् ।
रथ्यायां संभूता वहवः प्रतिवेशिनो राकेशं प्रति हस्तावुत्तानीकृत्या-
ऽस्पृष्ट्या गिरा यत् किञ्चिन् प्रजल्पन्तः समदृश्यन्त । तेषामस्पृष्ट
शब्दो राकेशस्य श्रुतिगोचरो नाऽभूत् । सोऽयमद्भुतस्यास्यानुभवस्य
प्रत्यक्षीकरणं कुर्वन्नासीत् । तस्य गृहं तत्समक्षमेव दह्यमानमासीत् ।
अद्य-न्यावत्स नाद्राक्षीत्कस्याऽपि भवन दह्यमानम् । गृहाणां दहनसमये
किं वा कर्त्तव्यमिति नाऽपारयद्य निर्धारयितुम् । चक्षुषां विस्फारिते;
श्वासोच्छ्वासौ वेगितौ, वह्निशिखानां शोणिमा तद्ददने, वस्त्रेषु च
प्रतिविम्बितः । स्तम्भत इवाऽसौ स्थितोऽभूत् । मस्तिष्के कस्यचन
तीव्रविषयेव प्रभावोऽभूत् । किङ्कर्त्तव्यविमूढोऽसौ स्तिमितं स्थितो
वातायनात्सरभसं निर्गच्छन्तं धूमं वीक्षमाणोऽभूत् ।

सहसाऽस्य स्मृतिपथमुपारोहत्—यद् वातायनस्याध एव सर्वा-
रायस्य पुस्तकानि निहितानि सन्ति । सवेगमसौ तानि सरक्षयितुम-
धावत् । कतिपयपदानि पुरः प्राचलत्स । पर तस्य पादावकम्पताम् ।
पुनरस्थादसौ तत्रैव । वहिर्द्वारम्य तोरण चटात्कृत्य भूमावपतत् ।
धूमेन सर्वमपि द्वारमाच्छाद्यत । तस्य सुहृद् राजेन्द्रः स्वभवनस्योपरि
सवेगमारुह्य राकेश प्रति किञ्चिद्व्यक्तमक्रन्दत् । पर राकेशः श्रुत्वाऽ
पि नागृणोत् । सहसैव स स्वपत्न्या अस्मरत् । सहसाऽस्य वदनात्ती-
व्रश्चीत्कारो निरसरत् । स क्रन्दितुमैच्छत्—“हन्त ! रक्षत मत्पत्नीम्”
पर स निर्णेतुं नाऽपारयद्यत् कं वा शब्द समुच्चारयेत्स प्रथमम् । सोऽ-
यमन्वभवद्यन्नाधुनाऽह स्यातु शक्नुयाम् । व्यतिकरप्रस्तोऽसौ
निर्भरमुपाऽविशत्तत्रैव रथ्यायाम् । तस्य संमुखमेव स्फुलिङ्ग एकः
सशब्दं घर्णावपतत् । तमिममुत्थापयितुमवाञ्छदसौ । अयम-
पश्यद्यत् पृष्ठतो भूयांसः प्रतिवेशिनः संभूतास्तारस्वरेण राकेशं संबोध्य
किञ्चिदुदीरयन्ति । राकेशो न किमप्याकर्णयत् । मन्ये श्रवणशक्तिरेव
बिलीना तस्य । जनसन्मर्देऽस्मिन् पृष्ठतः सातङ्कमेक मुखमयमपश्यत् ।
विदारितनेत्रेणाऽनेन बहुकालाऽनन्तरं स्मृत यन्महेन्द्रस्यासीदिदं
मुपमम् । कतिपये जना महेन्द्रं पर्यवारयन् । स नितान्तं शोकाकुलः

किमपि समवोचत् । सर्वे दह्यमानस्य तस्य गृहादवधानं विकृष्य महेन्द्रेण सह वार्त्तालापमारभन्त ।

तारघण्टारव प्रकुर्वन्त मरुत्तर शकटमेकमयमपश्यत्तत्र । लोकान् कर्णयोर्नेत्रयोश्च यन्त्राणि परिधाय तस्य गृहोपर्यारोहणाय प्रयतमानानपश्यदयम् । सकरुण करमुत्थाप्य तेभ्यः प्रावोचदसौ मनस्येव—
“उपरि पत्नी मे शयानाऽस्ति । कृपया संरक्षत ताम् ।” पर सोऽनुवभूव यत्कोऽपि नाऽशृणोत्तस्य वाणीम् । उद्विग्नतर तस्य चेत सम्प्रत्यपरस्मिन् कस्मिंश्चन भुवने प्रस्थितम् । स व्यस्मरदात्मनो भवने दह्यमानम् । अतीतस्य घटनाः स्मृतिपथमुपारोहन्ति स्म । आत्मनो विवाहमसावस्मरत्, पत्नीम्, पितरम् । विवाहानन्तर प्रायो घत्सरद्वय व्यतीतमासीत् । एकदाऽस्य पत्न्या उक्तमभूत्—“रावेश, अन्विष्ट भया नामधेय धुभूपो. शिक्षोः । यद्य धालकस्तिर्हि नामधेय 'रजनीकान्त.', यदि मालिका तर्हि 'रजनी' ।” तदैव तस्याः कपोलतले प्रेम्णा प्रहृतवानयम् । किन्तु साम्प्रत नासौ निर्णेतुमपारयत्—को वा समुत्पत्स्यते, बालो वा बाला वा ।

पृष्ठतो दीर्घमेकस्य स्वर श्रुत्वा भावजगतः प्रत्यावर्त्ततायम् । आसीत्कश्चित् पृच्छन्—“किं सुरेन्द्रो नद्या निममञ्ज ?” “कीदृशं दुर्भाग्यपूर्णमिदं दिनम् ?” राशेशो मुख प्रत्यावर्त्तयत्पृष्ठतः । महेन्द्रो दूरं स्थितोऽभूत्, निस्पन्दो, विषण्ण । सर्वेऽपि प्रतिवेशिन एकत्र समूता समालपन् ।—लोकानां भगनशेषां वाचमयमशृणोत्—

“सगधये गतः । सरित्तटे । नद्या प्रवाहो वेगवान् । तरणाय यहव-
श्छात्रा—वेगेन पदम् अस्तलत्—न जाने कथम् ?—तरणं नाऽ-
जानान्—कश्चन प्रत्यभिघातम् अदात्—प्रयत्ना असफला अभूवन् ।
न्यमञ्जत् ।”

सुरेन्द्रस्याऽऽशृतिस्तस्य चक्षुषोरनृत्यत् । कांचन घटना पुनर-
स्मरदयम् । अतीवोत्पाती सुरेन्द्र । कक्षायां वह्निं धमद्भ्यां नयना-
भ्यामय तं पश्यति । स तस्याज्ञां सर्वदाऽवहेलयति ।

दह्यमानस्य भयनस्योपरि प्रवोष्टात्तत्पत्नीमानयन्त पेषन् जना
दृष्टा अनेन । किन्तु सा मृतेष प्रतीयते । किमियं जीविष्यति ?
'कालिन्दी जीविताऽस्ति किम् ?' अयमप्रच्छत् । सर्वे जन्मस्तां द्रष्टुं
गता । न कोऽपि शृणोति ।

×

×

×

पृष्ठतः कस्यचन पदध्वनिरुत्तिष्ठति । “कोऽयम् ? राकेशः ?”
मन्दया विषण्णया च वाचा कश्चन पृच्छति ।

“त्वम् ? महेन्द्र !”

अपरा छाया शनैरुपसृत्य महेन्द्रस्य निकटे निपीदति । द्वयोरेव
हृदये शान्ते स्तः । प्रतिहिंसायाः कृशानुरधुना भस्मशेषः ।

“सुरेन्द्रोऽस्यामेव नद्यां निममज्ज, राकेश ! त्वं जानासि, स एव
मम एकमात्रम् ” कण्ठो गद्गदो भवति ।

“सर्वमपि मद्गृहं वह्निसादभूत् । महेन्द्र, कालिन्दी तस्मिन्नेव
गृहे । तामहं जीवयितुं नाऽपारयम् । तथा सहैव मदीय शिशु-
रपिदग्धः । किन्तु स न तदानीं जन्मापि लब्धवानासीत् ।”

विषण्णा छाया किञ्चिद्विचारयति । शब्दा न निःसरन्ति । कति-
पयक्षणानन्तर श्रूयते—

“तव गृहं मयैव दग्धमासीत् राकेश । आर्सात्स प्रतिशोधवह्नि ।
मां दृष्ट्वा त्वया पृच्छतमासीत् । तदाऽहमौपघालयमपि गन्तुं नाऽपार-
यम् । भ्रमणाय निर्गतेन मया त्वद्गृहस्य पृष्ठतो घहूनि वस्त्राणि
लम्बमानानि दृष्टानि । नाऽऽमीत्तत्र कश्चन । मया धूमवर्त्तिव्या
सहैव तेष्वप्यग्निसयोजनमकारि ।”

हन्त ! प्रतिहिंसाया वैशसम् । त्वदीय सुरेन्द्रो महान् घूर्त्तोऽवलि-
प्तश्चाऽभूत् । उद्धृतस्त्वमेवावान् ।”

राकेशः सर्वा अपि घटना स्मरति । कथं सुरेन्द्रस्तत्र कक्षाया प्रति-
दिनं मौद्धत्यमनुष्ठितवान् । कथं तेन सर्वेऽपि छात्रा राकेशस्य विरोधिना
विहिता । कथं तेन राकेशस्य विरोधे लिखितं स्मृतिपत्रमध्यक्षाय
प्रेषितम् । कथं च बहुधा तेन सकटाक्षमुदीरितम्—“अहं मत्पितुः
कलङ्कस्य पूर्णं प्रतिशोधं प्रहीष्यामि । एतस्य नरपिशाचस्य सेवातो
निष्कासनं दृष्ट्वैव मम शान्तिर्भवेत् ।” कथं राकेशस्य निकटसम्यन्धो
एकदृष्टात्रोऽपि तस्यामेव कक्षायामधीयानोऽभूत् । कथं तस्य सुरेन्द्रेण
सह कलह संजात । तमेव प्रतिबोध्य सग्धिदिवसे सुरेन्द्र नद्यां
पातयितुं योजना कथं राकेशेन विहिता । कथं तेन सुरेन्द्र पातितो
नद्याम् । कथं च तं संपात्य स स्वयमपि संभ्रमविमूढः समभवत् ।
किन्तु सुरेन्द्रो निममज्जैव ।

“मम सुरेन्द्रो नास्ति साम्प्रतं संसारे । तस्य भविष्यत्—उज्ज्वल-
मासीत्, राकेश ।”

“अहमपि जानामि । किन्तु, आसीन्मे क्रूरो व्यामोह अपराधस्य दण्डो ऽत्रैव मिलति । शौघम्, अवप्यमेव मिलति । मया विस्मृत-मासीत् ।”

निशीथिन्या अवदाते चन्द्रिकाचये द्वावपि शत्रू मित्रत्वमापन्नौ स्त । अतीतस्य घटना सजीवा भूत्वा सस्फुरन्ति । शैशवस्य सख्यं पुनः स्थापितमस्ति । दुःसगाथामन्योन्यं श्रावयित्वा हृदयं शान्ति-मनुभवति ।

“सम्प्रति सर्वथैवाऽऽवा विपण्णौ द्वावपि ।”—महेन्द्रो ब्रूते । राकेशः शुष्कं मन्दहास्यं हसति । हास्येऽस्मिन् सर्वनाशस्य करुणकन्दनमिव निलीनम् ।

“अधुना द्वावपि निश्चिन्तौ, निर्भयौ,” . . . राकेशो बाहू प्रसारयति ।

सूदूरं तरुतलादुलूकस्य गंभीरो ध्वनिरुत्तिष्ठति । मन्दिरस्य दीपकं साम्प्रतमपि प्रज्वलितमस्ति । सरित्तथैव सशब्दं वहति । नद्या नीरे प्रतिफलन् विशदवदनः कलानाथः शनैः शनैः कम्पते ।

आदर्शकन्या सुकन्या

श्रीनवलकिशोरशर्मा काङ्करः

(जयपुरीये पारोककोलेजे संस्कृतविभागाध्यक्षः)

पुरा धैवस्वतमनो. सुपुत्रः शर्यातिर्नाम निरवद्यरूपो भूपो बभूव ।
सत्यपि तस्य अनल्पे अन्तःपुरपरिजने केवलमेकां कन्यामतिरिच्य
नाजायत काचिदन्या सन्ततिः । अतः सा सर्वेषां जनानां मनांस्यधि-
चकार । आसौदपि सा सर्वाङ्गसुन्दरी मधुरभाषिणी च । विप्राणां
परामर्शेन राजा तस्याः “सुकन्या” इति नाम विदधे ।

राज्ञ राजधान्याः समीपमासीदेकमरण्यम् । तत्र हस-चक्रवाक-
चातक-सारसादि-खगकुलैः सेव्यमानो व्यराजतैकः स्वच्छजलः
सरोवरः । एकदा राज्ञोऽपि मनसि तत्रत्यां प्राकृतिकच्छटां द्रष्टुमुत्क-
टेच्छा समुदियाय । सपरिवारश्चासौ स्वकन्यां सुकन्यामादाय तत्रस्थान
प्रतस्थे ।

इतश्च तद् वनमेकान्तस्थानं ज्ञात्वाऽत्र भृगुमुनेरात्मजो महात्मा
च्यवनः कृतिपय-वर्षेभ्यः कठिनं तपश्चरति स्म । अस्य सांसारिक-
पदार्थेभ्यो दृष्टिः सर्वथा दूरं गतैवाऽभूत् । प्राणवायुं निजित्य,
इन्द्रियाणि निगृह्य, मौनं समालम्ब्य चैकाग्रचित्तेन जगन्नियन्तारं
परमात्मानं ध्यायति स्म । बहुकालमेकत्रैवोपवेशनेन लतास्तमाच्छा-
दयन्, फीटिकाश्च तस्मिन् बल्मीकं विदधिरे । इत्थमभित आवृतो
महात्मा सर्वथा मृत्पिण्ड इव जनैरभ्यङ्गायत ।

वन-शोभाऽऽकृष्ट-चित्ते पितरि कुसुम-सुकुमारी राजकुमारी
तत्सार्धमपहाय स्वसखीभिः खेलन्ती हसन्ती च तद्वल्मीकामिमुख-
मागत्य सहसाऽतिष्ठत् । तत्र हि अन्तःस्थ-च्यवनस्य नयने सुकन्यां
विस्मय-सागरे न्यमज्जयताम् । “किमेतद् दीव्यन् विचित्रं वस्तु ?”
इति जिज्ञासमाना राजकुमारी कण्ठकेन तद् वस्तु बहिर् नि सारयितुं
प्रायतिष्ठत् । एतद् दृष्ट्वा मुनिरब्रवीत्—“अयि सुन्दरि ! किमेतत्त्व-
ङ्करोपि ? अयन्त्वहं च्यवन । इयं ते चेष्टा नितरां पीडयति माम् ।”
परन्तु तस्या ध्यानं तत्र गतमेव न । तच्चेष्टया ऋषि-नेत्रे प्रस्फुटिते

अभूताम् । नेत्राभ्यां रक्तधारा प्रावहत् । महात्मा असह्य वेदनया भृशं चमन्द चुक्रोध च ।

“अथ तपस्वी न्यवनः क्रुद्ध” इति श्रवणकालोपरमे राजा शर्यातिः सर्वाननुचरानाहूय महर्षेः क्रोधकारण पप्रच्छ । परन्तु सर्वेषां “वय वस्तुस्थिते सर्वथा अपरिचिताः स्म” इत्येवोत्तरमासीत् । अत्रान्तरे समागतया राजकुमारी तत्र सर्वं स्पष्टीकृतम् ।

राजा सत्वरमुत्थाय मुनेरन्तिक जगाम, मुनिवर च चल्मीकाद् बहिर्नि सार्य साष्टाङ्ग प्रणमन्नुवाच—“भो जगद्वन्द्य तपस्विन् । मम पुत्र्या आज्ञानवशादित्य महदपराद्ध भवत, तस्या वय सुलभ चापल्य चालोच्य क्षन्तुमर्हति भवास्ताम् । क्षमैव खलु महात्मना-मलङ्कार ।” राज्ञो दीनवचन निशम्य मुनिरब्रवीत्—“हे राजन् । युक्तमुक्त त्वया । मया शापस्याक्षरमेकमपि नोक्तम् । अह वृद्धोऽस्मि, पुनश्च नेत्रविहीनो जात । को मामन्ध सेविष्यते ? कथमह भगवद्-भजनं निर्विघ्न करिष्ये ?” राजोवाच—“मुनिवर्य्य । मे सहस्रश सेवका श्रीमतां सेवाङ्करिष्यन्ति, अत अनुगृह्णातु तत्र दयानिधिभवान् माम् न महात्मनां क्रोधोऽधिककाल तिष्ठति ।”

राजान तत्पुत्रीं च दण्डयितुमिच्छन् ऋषिरब्रवीत्—“नहि नहि, य परपीडामात्मवत् प्रत्येति, स एव शुद्धहृदयेन सेवितु शक्नोति । वेतन-भोगिनां ते सेवकानां को विश्वासः ? अन्धसेवनमपि तपस्यैका । यदि सत्य ते पश्चात्ताप क्षमायाचनञ्च, तर्हि स्वकन्यां मया सह विवाह्य मा सन्तोषय । आत्मकृत्ये पश्चात्तपन्तो विवाहवधने च पतिता सा यथा मां सेवितु शक्यति तथा नान्यः । न त्वया वशपरम्पराभङ्ग शङ्कनीयः । अहमस्मि सदभिजातो ब्राह्मण । ब्राह्मणाय क्षत्रिये कन्या प्रदेया इति शास्त्रसम्मतम् । सन्त्यत्र अनेकश इतिहासे उदाहरणानि” इति ।

मुनेरतर्कितवच श्रुत्वा नृपती वज्र पपात एव खलु । न स्वीकर्तुं न च निपेद्धुमेव शशाक सः । दीर्घं निश्चस्यासौ व्यचिन्तयत्—“वृद्धेनान्धेन पत्या कथमात्मन एकाकिनी प्रियपुत्री विवाहयेयम् ? यौवनमधिगता कथमिय स्वसतीत्व सुरक्षिष्यति ? रूपयौवनसम्पन्ना गौतमपत्नी अहल्यैव यदाऽऽत्मनः पातिव्रत्य रक्षितु न शशाक—इन्द्रजाले पतितैव, का कथा पुनर्मम पुत्र्याः ? मुनिर्यत्कुर्यात् तत्कुर्या-न्नाम, नाहं जानन् द्रुध्यमानोऽपि माराभिरामवर-वरणीयां स्व तनयां

स्थविराय प्रदास्यामि" इति निश्चित्य राजधानीमागतो राजा मन्त्रिभिरेतद्विषये परामर्शञ्चकार । मन्त्रिभिश्चापि स्वस्वामिनः कथनमेव समर्थितम् । परन्तु कस्मादित् कारणात् तत्रायाता राजतनया पितरमित्यमशोधयत्—“भो पितः ! साम्प्रतं महर्षेराज्ञापालने एव सर्वेषामस्माकं श्रेयः, अन्यथाऽसौ महात्मा शप्त्वा सर्वेषु महासङ्कटं पातयितुं शक्नोति । ध्येयम्, न भवान् मर्गैकाकिन्याः पिता, अपितु प्रजानामपि, तासु विपत्त्यां सत्या प्रजाकष्टञ्च च भवान् घोरपातकी भविता । न मत्कृते प्रजाः विनश्यन्तु । अहं ससन्तोषमनन्यभक्त्या त वृद्धपतिं सेविष्ये । यस्य चरणयोर्महामहान्त सन्नाजोऽपि शिरो नमयन्ति—तस्य धर्मपत्नी भूत्वा आत्मानं सौभाग्यवतीं मस्ये ।”

इत्थं पुत्रीवचनैः समन्त्रिगणः सन्तुष्टो राजा यथाकालं सुकन्यां महर्षिं च्यवनं व्यवहयत् ।

सुकन्या मनसा वाचा कर्मणा वृद्धमन्थं पतिं सेवमाना जीवनस्य कतिपय-वर्षाणि ससुखं यापयामास ।

एकदा सरोवरे स्नात्वा आश्रमं प्रत्यागच्छन्त्यां सुकन्यायां स्मराभिरामयोरश्विनीकुमारयोर्दृष्टिर्निपतिता । तस्या अनुपमेन लावण्येन मुग्धौ तौ तामुपेत्य कतिचन प्रश्नान् पप्रच्छतुः—“को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ?” इत्यादि । परं सातु तयोर्हार्दिकमजानन्ती सर्वमपि निष्कपटमुदतरत् । तावूचतुः—“आद्यां देवकुमारौ स्वः, अन्वेन वृद्धपत्तिना किं ते प्रयोजनम् ?” इति । साम्प्रतं सुकन्या तयोरभिप्रायं बुबुधे, तिरस्कुर्वती च तावन्नवीत्—“भोः भवन्तौ किं न लज्जेते ? भावत्कः पिता भगवान् नारायणः सर्वमपि भवदाचरणमुपरि विलोकयति, न शोभन्ते ईदृशानि वचनानि भवन्मुखात् । देवत्वस्य दुरुपयोगं क्रियते भवद्भ्याम् । यदि स्वीयं कल्याणमिष्यते तर्हि दूरं गन्तव्यं भवद्भ्यामितः । न कदाचिद् शापभाजौ भवेताम् भवन्तौ ।”

चराकौ भीतावश्विनीकुमारौ प्रसङ्गपरिवर्तनं कृत्वा ऊचतुः—“अयि राजकुमारि ! त्वद्वचोभिः सन्तुष्टावाद्यां देववैद्यौ ते वृद्धपतिमात्मसदृशमेव अनुपमं युवानं चिकीर्षाव । पश्चादस्मासु त्रिषु कर्मण्येकं वृणोष्व ।” आसीदत्रापि स्वार्थमात्रा । परमस्तु तावत् । सुकन्या पतिमुपेत्य सर्वं तस्मै न्यवेदयत् । सोऽब्रवीत्—“देवकुमाराव-

ज्ञानय, सम्प्रति तद्वचोऽनुसरणमेव वरम्, पश्चाज्जगदम्बा त्वत्सा-
 हाय्यमवश्यङ्करिष्यति।” गूढविचारौ देवकुमारी च प्रतिज्ञानुसार
 महर्षिमपि स्वसदृशं शरीरिणं कृत्वा त्रिपु कस्याप्येकस्य वरणाय
 सुकन्यामूचतुः। सुकन्या तु त्रयाणामेकरूपं दृष्ट्वा किङ्कर्त्तव्यविमूढा-
 जाता, “कथमहमात्मन पतिदेवं परिचिनोमीति निरवलम्बा सती
 जगदम्बां स्वपतिदेवप्रदानाय प्रार्थयामास। भगवतीतु तस्या
 पातिव्रत्येन सन्तुष्टान्तःकरणा सती तस्यामीदृशीं दैवीं शक्तिं जनयामास
 —यया सा आत्मनः पतिदेव नूर्णं परिचिकाय, उवाच च—“देव-
 कुमारी ! अयमस्ति मे पतिः, अहमेन वृणोमि, न भवन्ती।” वराकौ
 देवभिपज्ञौ निराशौ भूत्वा आत्मनो मार्गं जगृहतु।

श्रीमान् शास्त्री महोदयः

श्री नारायणशास्त्री काङ्कर एम० ए०

(प्राध्यापक आयुर्वेदिककालेज—जयपुरम्)

मम गृहोपकरणम् एव एक ब्राह्मण परिवार निवसति । तत्रत्य गृहस्वामी 'शास्त्री' इति नाम्ना आगाल वृद्ध विख्यात अस्ति । सन्ति तस्य महाराज दशरथवत् चत्वार तनया । सर्व अपि वयस्का वर्तन्ते । तेषु प्रथम द्वात्तर, द्वितीय वाक्कील, तृतीय वैद्य, चतुर्थ च अधीयान अस्ति । एका कन्यका अपि विद्यते—या साम्प्रत पुत्तलिकाभि एव क्रोडति । यद्यपि गृहस्वामी पञ्चसु विषयेषु प्राप्ताचार्योपाधि एम० ए०—पदवीधर च वर्तन्ते, तथापि असौ आत्मन 'शास्त्री' इति सम्बोधनेन एव सन्तुष्यति ।

एकदा सायम् अवकाशकाले तद् गृह गत अह वार्त्ताप्रसङ्गे तम् अप्राक्षम्—“महाशय ! आचार्योत्तीर्ण अपि भवान् एम० ए०—परीक्षाम् उत्तरितुं कथम् आवश्यकताम् अनुभूतवान् ?” इति । असौ तु उष्ण निश्वास्य गभीरया दृष्ट्या मां पित्रन् इव अबोचत्—“हन्त ! पापि जठर किं किं न कारयति ? यदि वर्तन्ते सत्यम् एव कुतूहल तर्हि श्रूयताम् । कथा इय यद्यपि विस्तृता, तथापि संक्षेपत एव सूचयामि” इति । “अनुग्रहीत अस्मि” इति उक्त्वा सञ्जाते भयि सोत्कण्ठ श्रवण परे शास्त्री महोदय अवादीत्—

“महाशय ! यदा प्रथम श्रेण्या पञ्चसु विषयेषु आचार्यपरीक्षोत्तीर्ण अपि कृतं नहु प्रयत्न अपि न क्वचित् सर्वकारीया वृत्तिम् अलपत्ति, परिवारपोषण च दुभर जात, तदा मित्राणां प्रेरणया युग गतिं च वाश्य एम० ए०—परीक्षाम् उत्तु कृत निश्चय अह सर्वप्रथम मैट्रिक परीक्षा दातुं समुद्यत अभवम् । अस्या परीक्षाया आङ्गल भाषा विषय परित्यज्य सर्वेषु विषया मद्यं स्वतः अधि गम्या सरलाश्च अवर्तन्त । आङ्गल भाषा तु मह्यम् अतीव दुर्बोधा आसीत् । कृत प्रयत्न अपि अह तां हृदयङ्गमा कर्तुं न अपारयम् । तद् भाषाया प्रत्येकशब्द वर्तनीं दृष्ट्वा रदनीय आसीत् ।

वर्त्तनी-प्रकार अपि आङ्गल-भाषायाः अतिविचित्र अनुभूतः मया । यतो हि तत्र अनेकेन एवविधा वर्णा विद्यन्ते—ये लिख्यन्ते अन्य-प्रकारका—उच्चार्यन्ते च अन्य प्रकारकाः । यथा But = बट, Put = पुट इत्यत्र एव विलोक्यताम् । क्वचित् तु शब्देषु वर्त्तन्यां लिख्यमाना अपि वर्णाः नैव उच्चार्यन्ते—यथा Walk = वाक इत्यत्र । वर्णस्य उच्चारण न भवति । क इह हेतु ? इति वारं वार चिन्तयता अपि मया न समाधानम् उपलब्धम् । अस्मिन् विषये प्राप्त- D. Litt. पदवीका महामहान्तः प्राध्यापका अपि पृष्टा—किन्तु तत्र अपि मौनम् एव आलम्बितम् अयालोक्यत । किं कथयानि ? अद्य यथास्थञ्चिन् एम० ए०—परीक्षाम् उच्चार्य अपि आङ्गल-भाषा-शब्दानां पूर्वोक्तस्य वैचित्र्यस्य विषये आङ्गलप्राध्यापकेभ्यः अनधिगत-समाधान एव वर्त्तते । आङ्गल भाषा विषयक व्याकरणम् अपि अत्र न किञ्चित् निर्दिशति । अपि नाम मम कथनम् असत्यम् ?” इति असौ मां साभिप्रायम् अप्राश्नीत् ।

मया तु “सर्वथा सत्य भाषते भवान्, इदं शब्द-वर्त्तनी-वैचित्र्यम् अनेक-वारं बोद्धिज्ञानाम अपि बुद्धिं जडो करोति” इत्येवम् अनुमोदितो असौ माम् अग्रे अगवात्—‘महाशय ! एम० ए०-परीक्षोत्तीर्णत्वात् अवश्यम् एकस्मिन् महाविद्यालये संस्कृत-प्राध्यापकता हस्तगता । ततः एव आर्थिक—दुःस्थितायाः दुःस्थितिं समजति । पुत्रेषु षटः द्राक्तरांशु द्वितीयः वाक्फीलनाम्, तृताय येनविद्यां याम् अशिक्षत—तत्सर्वम् आर्थिक स्वस्थतायाः एव फलम् । सम्प्रति तु तद्—विभ्रान्तिं घृत्त्या तनयानां च आयेन गार्हस्थ्यं शक्यम् । समयानुरूपं सम्यक् प्रचलति’ इति ।

अहं तु मध्ये एव अप्राक्षम्—महोदय ! विद्वान्म वदन्ति यत् ‘मस्कृतं सर्वानां भाषाणां जननी’ इति । अत आङ्गल भाषया अपि तत्पुत्र्या भवितव्यम् । कथयतु भवान् । अत्र भवति किम् अभिमतम् ? इति । ‘अत्र कः सन्देहः ? वर्त्तते एव तथा’ इति स मपि उदतरत् । मया तु पुनः पृष्टम्—‘महाशय ! यदि एतम्, तर्हि संस्कृत-व्याकरणेन अवश्यं भवेत् आङ्गल-भाषया सम्यग्धः ।’ इति । ‘कथं न ? तेन व्याकरणेन तु पूर्वोक्तस्य आङ्गल भाषा शब्दानां वर्त्तन्या वैचित्र्यस्य विषये अपि सयुक्तिं समाधानं कर्तुं शक्यते । संस्कृत-शब्दानाम् इव आङ्गल-शब्दानामपि प्रकृति-प्रत्यय निर्देशपूर्विकां मार्थकं व्युत्पत्तिम् अहं दर्शयितुं शक्नोमि’ इति शास्त्रिण-महोदयस्य उत्तरम् आसीत् ।

मम तु कुतूहल वृद्धिं गतम् । पुनरहं प्रश्नम् अकार्षम्—
‘महोदय ! यदि एव तर्हि किं भवान् वर्णिता न्ये कानिचन
उदाहरणानि दातु कृपयिष्यति ?’ इति । असी तु मन्द विहस्य
लवोचत—

‘श्रूयता यदि जागतिं सौतुम् । पूर्वाक्तः आङ्गलभाषायाः
But = षट् इति शब्दः सम्यक्ते विद्यमानः एव ‘वत’ इति अत्रय शब्द
अस्मि । सस्युते ‘वत’ इति एव उच्चार्यते अतः आङ्गल भाषायाम्
अपि But इत्यस्य उच्चारणं ‘षट्’ इत्येव भवति,—ननु Put पुट्’ वत्
‘पुट्’ इति । ‘त’कारः आङ्गल भाषाया ‘T’ वर्णन सूचन एव । अत
सस्युतस्य ‘षट्’ इति शब्दस्य उच्चारणम् आङ्गल-भाषाया ‘षट्’ इति
जायते । Put=पुट् इत्यस्य उच्चारण But=‘वट्’ वत् न भवति, ‘पुट्’
इत्येव भवति । तत्र कारणम् इदम् एव उच्यते यत् अयम् आङ्गल-
भाषाया Put पुट् धातुः सम्युतभाषाया विद्यमान एव सस्युतगणा-
र्थक ससर्गार्थक वा ‘पुट्’ धातुः—न तु भिन्न कश्चिन्, अर्थ अपि
द्वयो समानः एव । तस्मान् आङ्गलभाषाया Put इत्यस्य उच्चारण
सस्युतभाषायाः ‘पुट्’ धातो इव क्रियते—न तु But=षट् इति
गत्या” इति ।

शास्त्रि-महाशयान् But-Put अनया आङ्गलभाषा-शब्दयोः
उच्चारण मन्वन्धे तर्कसङ्गत स्पष्टीकरणमाकर्ष्य अहं तु विन्मितः
एव अभवम्, पुनरग्रे च निवेदिनवान्—‘महाशय ! अहम् अतीव
प्रसन्नः अस्मि भवतः समाधानेन—किन्तु इदं तु उदाहरणम्
उच्चारण-मन्वन्धे एव जातम् । कृपया व्युत्पात्त-मन्वन्धे अपि द्वित्राणि
उदाहरणानि प्रदर्शनीयानि’ इति ।

मः अब्रवीन्—“श्रूयताम् आङ्गल भाषाया Cycle इति शब्दस्य
व्युत्पत्ति । अस्य उच्चारणं ‘साइकिल’ इत्येव कुर्यान्ति जना । किन्तु
एतद्-गृहस्य किम् ? भवान् अपि न जानाति । दृश्यता तान्,
‘साइकिल’—नामा पदार्थः अत्र कौले महं भवति तस्माद् अय
‘साय कौल’ इत्येवं कथ्यते । ‘साइकिल’ इति तु अशुद्धम् एव
उच्चारणम् । शुद्धं तु उच्चारणम् अस्य Cycle शब्दस्य ‘सायकौल’
इति एव वर्त्तते । अत्रि च Barrister इति शब्दस्य अपि व्युत्पत्ति
मर्यादा श्रोतुम् अर्हा एव । दृश्यताम्—वैरिभ्यः इष्टम् = अभिलषित
रात्रि = ददाति इति वैरि + इष्ट + रः = ‘वैरोष्टर.’ । कथ्यता, किम्

एवं प्रकृति-प्रत्यय-निर्देश-पूर्विका सार्थिका व्युत्पत्तिः आङ्गलकोशेषु द्रष्टुं मिलिष्यति ? आङ्गलभाषायाः व्याकरणं वा एतत् साधयितुं शक्नोति ? अधिकं किं वच्मि ? आङ्गलभाषायाः Walk शब्द. अपि संस्कृतस्य एव चलनार्थकः 'वल्क' धातुः वर्त्तते । संस्कृते लकारः भवति अतः. आङ्गलभाषायाः उक्ते Walk शब्दे अपि वर्णस्य वर्त्तन्यां लेखनं क्रियते । यदि अत्र आङ्गलभाषायां वर्णस्य उच्चारणं न क्रियते तर्हि दोषः एव । अनुच्चार्यमाणः अपि लिख्यमानः वर्णः संस्कृतस्य एव आत्मानं सूचयति । अकार. आकारः वा आङ्गलभाषायाम् 'a' वर्णेन एव सङ्केत्यते—अतः Walk इत्यत्र 'a' वर्णेन अकारस्य एव उच्चारणं कृत्वा 'वल्क' इत्येव पठनीयम् । आङ्गलानां 'वाक' इति उच्चारणं तु असङ्गतम् एव अस्ति । महानुभाव ! संस्कृत-व्याकरणं तथा वैज्ञानिकं स्वतः समृद्धं च वरीवर्त्ति यथा तेन समस्ता अपि आङ्गलभाषा—एकाकिनी आङ्गलभाषा एव किमु-सकला अपि देशीया-विदेशीया भाषा अनायासं संस्कृतीकृतुं शक्यते । अत्र अस्माकं संस्कृत-व्याकरणं गौरव-स्थानम् । वृथैव जनाः तद् इदं निन्दन्ति । "अशक्ता. तत्पदं गन्तुं ततः निन्दां प्रकुर्वते" इति सत्यम् एव अभिभाष्यते विपश्चिद्भिः." इति ।

अहं तु शास्त्रि-महोदयस्य संस्कृत-व्याकरण-द्वारा निर्दिष्टाम् आङ्गलभाषा-शब्दानां वर्त्तन्याः सार्थकतां संस्कृतोक्ति-करणस्य अप्रतिमां प्रतिमां च अनुभूय अतीव आश्चर्यचकितः अभूवम्, ससाधुवाद-दानं च तम् अहम् अवादिषम्—“विद्वद्भ्यः ! सत्यं भवतः पद्धतिः इयं सर्वथा सपादेया । अनया यस्तुत आङ्गलभाषा-शब्दानां वर्त्तन्याः अव्यवस्थायाः च सम्बन्धे जनैः विधीयमानाः आक्षेपाः सहजं निराकृतुं शक्यन्ते, विश्वव्यापिनी च सा भाषा नूनम् एव संस्कृतभाषया आत्मसात्कर्तुं अपि प्रभूयते । अद्वितीया भवतः प्रतिभा-चमत्कृतिः । श्रोतुं तु अत्र विषये बहु अभिलषामि । परं साम्प्रतं समयः अधिकः सञ्जातः । अतः अग्रे दर्शनं भवतः पुनः करिष्ये । इदानीम् अनुजानातु भवान्” इति आपृच्छ्य गृहं सोल्लासं परावर्त्तिषि ।

सहयात्री

श्री श्रीधरप्रसादपन्तः 'सुधांशुः' पृष्ठ ० ५०

५

(संसृते उदीयमान लेलक पीलीभीत वास्तव्य)

अन्तर्द्यूहस्य (इण्टरन्यू) प्रवेशपत्रमादाय श्रीनिवासः यावद्दिनं
स्य मित्राणां गृहेष्वेव इतरक्त. परिभ्रमति । केनापि न दत्तानिपञ्च-
विंशति रूप्यकाणि । रात्रौ दशवादनवेलायां आपणिवेदेकेनोक्तम्—
'महोदया, इवः प्रातरेव दस्यामि रूप्यकाणि' इति ।

लज्जामिश्रितेन सङ्कोचेन अपरस्मिन् दिने प्रातरेव तत्र गत्वा
गृहोत्तानि तेन रूप्यकाणि । पुनस्त्रिचक्रिकामारुह्य धूम्रयानशकटविश्रा-
मस्थले अगच्छत् । तत्र पूर्वादेव स्थितमासीच्छकटम् । श्रीनिवास-
त्रिकटमादाय यदा तत्र गतस्तदा शनैः शनैः धूम्रयानं चलितमासीत् ।
येन केनापि प्रकारेण कूर्दनं विधाय तेन शकटे सलग्ना लौह शलाका
गृहीता । शलाकामादाय दोलायमानं तं विलोक्य सर्वे अकथयन्—
'गत ! गतः ! मृत !'

किन्तु न जाने केनाकर्षितः स्वकीयेन सम्पूर्णं वलेन कक्षे स ।
धूम्रयानस्य गतिस्तीव्रा भवत् । स्वेदबिन्दुभिराप्लावित भयेन
चम्पमानः श्रीनिवास—तमासनमुपविश्य स्वकीयेन धौतवस्त्रेण पुनः
पुन—स्वेदस्य प्रोच्छन्नमकरोत् । यदा वायो सुशीतलेन संस्पर्शेण
विच्छिन्नकालानन्तरं प्रकृतिस्थोऽभूत्तदा पुरत उपविष्टां तमेव विलोक्य-
यन्तामैकाकिनीमनन्यसुन्दरीमपूर्वपरिचिता नवयौवनामपश्यत् ।
परुदा चैष्टिनं तेन सङ्कचितेन मनसा कथयितुं यत्—'महानुपकारं कृतं
भवत्या । मम जीवनसंरक्षणं कृतम् अन्यथा तु मम जीवनस्य सन्ध्या-
काल एवागत' इति । किन्तु तस्य वाणी न निःसृता । अकारणमेव पुनः
पुन स्वकीयं मुखमेव प्रोच्छतिस्म स । तस्य विचित्रामवस्थां विलोक्य
समक्षे उपविष्टा नवयुवती सहजेन स्वरेणाकथयत्—

'अत्र व्यजनस्याद्य आगत्योपविशन्तु भवन्त' इति । तत्रोपविश्य
महत्प्रयासेन कथितं तेन 'अयन्तु महिलाकृमो विद्यते ?'

‘आम्’ अग्रिमविश्रामस्थले कक्षपरिवर्तनं कर्तुं प्रभवन्ति भवन्तः । चलन्त धूम्रयानं विलोक्यापि आरोहणस्य प्रयासं विधाय महतीं त्रुटिं कृता भवता । कदापि ईदृशं कार्यं न करणीयम् । शान्तेन स्वरेणाकथयत्सा ।

‘किं कथयामि, विद्यशोऽस्मि । अन्तर्व्यूहस्य प्रवेशप्रमाणतम्, तत्रैव गन्तुमिच्छामि । प्रयागस्य कृते अन्तिम एवासीत् शकटोऽयम् । संकचितो भूत्वाऽभोचत् श्रीनिवास,

‘किं लोकसेवाआयोगेन समाहूतास्सन्ति भवन्तः ?’

‘अधिकम्’

‘अहमप्याहूताऽस्मि । तत्रैव गच्छामि । कस्माद् विश्वविद्यालयात् एम० ए० इत्युपाधिं लब्धवन्तो भवन्तः ?’ ईपद्विहस्य कथितं तथा ।

‘काशीहिन्दूविश्वविद्यालयात् । भवत्या च कुत ?’

‘लक्ष्मणपुरविश्वविद्यालयात् ।’

‘कस्यां श्रेण्याम् ?’

‘प्रथम श्रेण्यां द्वितीय स्थानम् । भवता ?’

‘प्रथम श्रेण्यां प्रथम स्थानम् ।’ किञ्चिद्विहस्याभोचत् श्रीनिवास ।

‘इदानीं किं कुर्वन्ति भवन्तः ?’

‘अनुसन्धानं करोमि । पुनर्भवत्यः ।’

‘अहमपि ।’

‘वाराणसी नगरस्यैव निवासिनः सन्ति भवन्तः किम् ?’

‘एवम्,’

‘सम्भवतः मया वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सरस्वती-भवनारूढे पुस्तकालये श्रीमन्तो विलोकिता ।’

‘अहमपि विचारयामि यन्मयापि तत्रैव भवत्या दर्शनानि विहितानि । गृहं तु मम वाराणसीत अविदूर एव प्रामे-विद्यते । गृहे वृद्धा जननीं विहाय नास्ति कोऽपि आत्मीयः । पाल्यादेव च्छात्रान् पाठयित्वा अहमपठम् । इदानीमपि तमेव कार्यं विधाय स्वकीयं कार्यं मग्नादयामि । पुनर्भवती ?’

‘उदरपूरणार्थं पितृचरणा राजकीयवृत्तिं लभन्ते । येन पेनापि प्रकारेण भोजन-नानस्य व्यवस्था भवति । पितृचरणाः सर्वदा रुग्णा एव भवन्ति इदं सविशेषम् । माता तु मम पाल्यावस्थायामेव लोषान्तरे गता ।’ निश्चयस्य प्रत्युवाच नवयुवती ।

‘अस्मिन् अन्तर्व्यूहे भवत्या निर्धारणं अघश्यमेव भविष्यति । मम विधवा भगिनी आसीन् । गतमासे एव तस्याः निधनमभूत् । उदानो तस्याः चालकद्वयस्यापि संरक्षणभारः ममोपरि आपतितः ।’

‘तर्हि अहन्तु भाग्यशालिन्येवास्मि । किन्तु भवन्त सर्वाधिकरूपेण । अन्तर्व्यूहस्य कः विश्वासः ? अनेके प्रथमश्रेण्यामुत्तीर्णवन्तो महानुभावास्तत्र आगमिष्यन्ति । अहं तु भवतां कृते जगदीशं विश्वनाथं प्रार्थयामि । जाने, पिपासिता सन्ति भवन्तः । जलमस्ति मम पार्श्वे ।’ उक्तं तया स्वामाविकेन स्वरेण ।

आसीद् वस्तुतः श्रीनिवासः पिपासाकुलः, गतदिवसादेव किमपि न खादितं तेन । रूप्यकाणां प्रवन्द्ये एव यावद्दिनं व्यस्तोऽमूत्सः । वर्गाजपृष्ठे किञ्चिन्मिष्टान्नमेवं जलपात्रे जलञ्च तस्य पुरत उपस्थाप्य स्नेहेन पृष्टं तया—

‘इयान् वार्तालापोऽभूत् किन्तु किं नामधेया भवन्त, इति न ज्ञातं मया ।’

‘जनाः श्रीनिवास इति कथयन्ति माम् । भवत्याः शुभनामधेयम् ?’

तदा नवयुवतिश्चरणेषु निहितान् उपानहान् निष्कास्य किञ्चिद्विरम्य नारीजनसुलभलज्जयाऽवोचत्—‘विमला’ इति कथयन्ति माम् ।’

मध्ये न कापि महिला तस्मिन् कक्षे समागता, नैव त्रिकटनिरिक्षकः समागतः, महिलाकक्षे उपविष्टोऽस्मीति ज्ञानमपि नाभूत् श्रीनिवासस्य । यदा गन्तव्यस्थानमागतं तदा किञ्चिद्विचार्य अवोचत् विमला—

‘अत्र कुत्र स्थास्यन्ति भवन्तः ?’

‘कुत्र स्थास्यामीति न विचारितं मया । अत्र कोऽपि परिचितो नास्ति । यात्रिणां कृते धर्मशाला तु अत्रापि भविष्यत्येव । अतः कस्यामपि धर्मशालायां स्थास्यामि ।’ प्रत्यवादीत्सः ।

‘मया सह आगम्यताम् । अत्र मम पितुः सम्बन्धि जनाः निवसन्ति । तत्रैव गत्वा निवसावः । सुविस्तृतमस्ति तेषां भवनम् ।’

‘प्रस्तुतोऽस्म्यहं, किन्तु मम परिचयं कया रीत्या दास्यति भवती ?’ विद्वस्यावोचत् सः ।

‘दास्याम्येव किमपि ।’ कथितं तया ।

‘नहि, इदानीमेव विचार्यताम्, अन्यथा न समुचित भविष्यति ।’
किञ्चित्सकुचिता भूत्वाऽनवीत् सा—‘शिक्षका आसन् मम पितृ-
पादा । भवन्तस्तेषां बालशिक्ष्याः सन्तीति परिचय दास्यामि ।’

‘युक्तम्, इदमेव देयम् । किमासीत् पितृचरणानां शुभाभिधेयम् ?
सम्भवत कदाचिद् आवश्यकता भविष्यति ।’

‘उमाकान्तमिश्र इत्यस्ति मम पितुरभिधेयम् ।’ पुनः कुत्रकुत्र ते
शिक्षका आसन्, कीदृश स्वभाव, इति तेषां सर्वं विद्याप्य अपृ-
च्छत्—‘अवगता भवन्तः ? सर्वं स्मरणपथमवतरिष्यति न वा ?’

विहसन्नवोचत् श्रीनिवास—‘सुदीर्घं वर्तते पाठ, पुनरपि स्मृतुं
प्रयतिष्ये ।’

अन्तर्व्यूहाधिभ्य जनेभ्य प्रतीक्षालयमापूरीमासीत् । तत्र परीक्षा-
धिकारिमहाभागा अकारादि क्रमणे तानाह्वयन्ति स्म । यदा श्री-
निवासस्याह्वानमभूत्तदा प्रश्नानां समुचितमुत्तरं प्रदत्त तेन ।
पश्चात् बहिरागत्य सकेतेन विमलाभाह्वय एकान्ते अन्तर्व्यूहस्य
सर्वापि प्रणाली वर्णिता । पुनः पुनः कथितं तेन यत् तत्र गत्वा
धैर्यपूर्वकं सर्वं कथनीयं, न कश्चिदपि सम्भ्रमो विधातव्यः भवत्या
इति ।

यद्यपि सम्भ्रमेण समाकूलितमासीत्तस्याश्चित्तम् किन्तु भूयोऽपि
कथितं तथा—‘नाहं सम्भ्रमं करिष्यामि, धैर्येण सर्वं सम्पादयिष्या-
मीति ।’ पुनः किञ्चिद्विचार्य उक्तं तथा—‘कीदृशोऽभवत् श्रीमतामन्त-
र्व्यूहः ?’ ‘युक्तमेवामभवत् । अयि, स्वस्था भव । तवानुक्रम आग-
च्छत्येव ।’

अन्तर्व्यूहं परिसमाप्य यदा तौ गृहमागतौ तदा—गृहपति स्वाग-
तार्थं बहिरेव सन्नद्ध आसीत् । तत्रत्यं सर्वं—वृत्तं विज्ञाय
तनोक्तम्—‘लोकसेवा-आयोगस्य मुख्य—लिपिक अस्यामेव प्रतो-
लिकायां निवसति । अतः तेन अद्यैव अन्तर्व्यूहस्य परिणामः विदितो
भविष्यति ।’

पुनः विमलामुद्दिश्यावोचत्—‘भगिनि ! गृहस्वामिनी तु इदानीं-
मपि नागता । तत्र विवाहोऽस्ति तस्या भ्रातुः । अवश्यमेव क्षुधा
वाधते युवाम् । अत्रकक्षे काष्ठपेटे अल्पभोजनार्थं सामग्री निहित्वा
विद्यते । अल्पभोजनं कृत्वा स्वयमेव कष्टं करणीयं त्वया । भाण्डार-
कक्षे भोजनस्य सर्वा सामग्री विद्यते । यथारुचि भोजनं पाचयित्वा

करणीयम् । मया तु पूर्वमेव भोजनं कृतम्, अतोऽहं स्वकीये कार्यालये गच्छामि । भोजनस्य रन्धनादिक्रियां सम्पादयिष्यसि किम् ?'

'कथं न सम्पादयिष्यामि ? अत्र तु मदगृहमेव ।' प्रसन्नेन मनसा श्लोचत् विमला ।

'तर्हि आदिश मां, गन्तुकामोऽस्मि ।'

लज्जया किञ्चिदधोमुखीभूय उक्तं तया—'गच्छन्तु भवन्तः चिन्तारहितेन मनसा । अहं सर्वं सम्पादयिष्यामि', तद्दिने मध्याह्नस्य भोजनं यथासमयं न जातम् । कक्षे—गत्वा काष्ठपांठे निहितं मिष्टान्नं विलोक्यात्रवीन् श्रोनिवाम—'आह्ला चेत् सर्वं मिष्टान्नमहमेव खादयामि सम्भवत न रोचते भवत्यै मिष्टान्नम् ।'

'कथं न रोचते ? भवन्तस्तु स्वकीयमेव भागं स्वीकुर्वन्तु, अस्ति आज्ञा । अहं तावत् भाण्डारकक्षे गत्वा विलोकयामि यत् शाकमस्ति न वा ? अन्यथा भवन्त—आपणपर्यन्ते घ्रायिष्यामि ।' इत्युक्त्वा सा कक्षे प्रविष्टा ।

पुनस्तल्लक्षणमेव परावर्त्य विज्ञापित तया—'अस्ति सर्वा सामग्री । घृतं, शर्करा, गोघूमस्य चूर्णम्, शाकप्रभृतीनि सर्वाणि वस्तूनि सन्ति ।' पुनस्तस्य पार्श्वे एव वेत्रासने उपविश्य स्नेहेनावोचत्—'इदानीं भाण्डागारे ममैवाधिपत्यं वर्तते । अतः-नि सङ्कोचेन मनसा आदिश मां किं पचामि ? पूरिका, ओदनं, मल्लपूप. (मालपुवा) दधिवटकः (दही बड़ा) पक्वटिका (पकौड़ी) पर्यटः (पापड़) अपूप्यः (कचौड़ी) शष्कुलिः (समोसा) संवायः, (हलुवा) किं वाच्छान्ति भवन्तः ?'

श्रोनिवासः विहस्यावोचत्—'परान्त दुर्लभ लोके शरीरं तु पुनः पुनः ।' अत्र तु अद्य स्वकीयमेव साम्राज्यमस्ति । तर्हि विशिष्टमेव भोजनं भवेत् । पूरिका, मल्लपूपाः, दधिवटकाः, अपूप्यः शाकञ्च पाचयतु भवती । सुष्ठु नास्ति किम् ?'

'सुष्ठु एवास्ति सर्वम् । किन्तु परिधानपरिवर्तनं विधाय पाचनकार्ये सहायता विधेया भविष्यति । येन सम्पूर्णं कार्यं शीघ्रमेव भवेत् । आह्ला चेन् अवशिष्ट मिष्टान्नं खादितुमिच्छामि ।' विहस्यावोचत् विमला ।

'आह्ला विद्यते । किन्तु शीघ्रतापूर्वकं हस्तसञ्चालनं कुरु, अन्यथा न किमप्यवशिष्टं भविष्यति ।' उक्तं तेन । तस्य कथनप्रकार-

मभिलक्ष्योच्चैर्हासमकरोत्सा येन अर्धभक्षितं गोलाभयामुनं
(गुलाव जामुन) तस्याः शाटिकायामापतितम् ।

अन्यस्मिन् दिने गृहपतिना लोकसेवाआयोगस्य मुख्यलिपिक-
महोदया अन्तर्व्यूहस्य परिणामज्ञानार्थंसादरमनुरुद्धा । परिस्थिति
विज्ञाय लिपिकमहोदयेनोक्तम्—‘अद्य साय यावद् अवश्यमेव
परिणामस्य आधिकारिकीं सूचनां दास्यामीति ।’ फलतस्तौ परिणाम-
स्य प्रतीक्षया तथा गृहपतेराग्रहेण तत्रैव अवसताम्

तस्मिन्नेव दिने गृहस्वामिनी एव तन्या अष्टादशवर्षीया पुत्री
शान्ता च आगता । स्नानादिकं विधाय श्रीनिवास अतिनिकशे
उपविष्ट आसीत् । किमपि अन्वेपयन्ती विमला समागता । तां विलो-
क्यान्नवीत् सः—‘चायपानाय आपण गच्छामि । सम्भवतस्तत्रैव
भोजनमपि करिष्यामि । अतः भोजने प्रतीक्षा न विधेया ।’

कृत्रिमेण क्रोधेन प्रत्युवाच विमला—‘विचित्रा एव सन्ति
भवन्तः । भवतां कृते गृहे प्रातराशस्य प्रबन्धो जातः । दुग्धमानेतु
गृहपतिमहोदया आपण गताः । किञ्चिद्द्वैर्यं विधेयं भवता ।’

‘अयि, धैर्यम् । अष्टवादनवेला सञ्जाता, नास्तिधैर्यम्, अधुना
क्षुधा वाधते माम् । किमपि देहि क्षुधानिवृत्त्यर्थं । सयावोऽस्ति
किम् ?’

‘वस्तुतः बालकमिवाचरति भवान् । कुत्रवर्तते संयाव ? सया-
वस्तु रात्रावेव समाप्तो जात । द्वि-त्रि सख्याका अपूप्य मया निहि-
ताः सन्ति, तान्येवानेतु शक्नोमि ।’ हास्यमवरुध्यान्नवीत्सा ।

‘अयि, आनय किमपि शीघ्रम् । जलमस्त्येव ।’ विमला अपर-
कक्षतः शीघ्रमेव तानादाय आगता । किन्तु तावन् गृहपतिस्तत्र
फले समागतः । चक्षुसरेतेनैव तामतर्जयन् श्रीनिवासः ।

तदनन्तरं गृहपते पुत्री शान्ता प्रातराश चायञ्चादाय तत्रागता ।
एवं मध्याह्नेऽपि सैव भोजनमादाय आगता । साय समये मुख्य-
लिपिक महोदयास्तत्रागत्य अवोचन्—‘भवन्तावेव प्रथम द्वितीयौ
स्त । इदानीं एरस्यैव म्यानस्य पूर्निर्भविष्यति । यदि प्रथम अस्वी-
ष्टं कुर्याच्छाहिं द्वितीयः स्थान प्राप्स्यतीति ।’

‘प्रथम कः ?’ महदौत्सुक्येन पृष्टं श्रीनिवासेन, ‘अस्मिन् । विप-
येतु नाहं वक्तुं समर्थः ।’ अथोचत् सुनिपुणो मुख्यलिपिक ।

पुनर्यदा स्वस्थानस्य कृते गन्तुमुद्यतौ अभूतां तौ तदा पुनः पुनः नमस्कारमकरोन् आन्तिः । गृहपतिरपि घृन्नशकटविधामस्थान-पर्यन्तमागतः । मार्गे विमलाममिलक्ष्यात्रवीन् श्रीनिवास — 'जाने, गृहान् शुभमूर्हते एवागतोऽहम् । सर्वत्र दृष्टिसिद्धिरेव दृष्टिपथमुपयाति । किञ्चित्संकोचेनात्रवीन् विमला—स्पष्टमभिधायताम् । कीदृशी इष्ट-सिद्धिर्दोदृश्यते भवताम् ?'

स्पष्टमेव कथयामि—'अन्तर्व्यूहेऽपि मफलतायाः आग्रा वर्तते । गृहपतिः शान्त्या सह विवाहस्य प्रस्तावं करोति ।' प्रसन्नेन स्वरे-पाकथयत्सः ।

विमलाया-दृश्ये आघातोऽभूत् । चकिना भूत्वा अपृच्छन्—'शान्त्या सह विवाहस्य प्रस्तावः कृतः तेन ?'

'तर्हि किं सन्यासस्य कृते ? सुशीला, सुशिक्षिता, गृहकार्येषु दक्षा अस्त्येवशान्ते । कीदृशं अमृतोपमं भोजनं पाचयति सा ।'

'मिथ्या । भोजनं तु मया पाचितमासीत् । किमपि न कृतं तथा । यावद्दिनं स्वकीयप्रसाधने एव निरताऽभूत् ।'

'भवतु, शिक्षिता तु आस्ते । वी० ए० परीक्षां ददाति ।'

'मिथ्या वर्तते सर्वम् । इण्टरमीटियेट परीक्षाऽपि नोत्तीर्णा तथा ।'

'भवतु नाम शिल्पकलायां तु मुनिपुणाऽस्ति । विनिर्मितानि विलोक्य तु.....'

'आम्, प्रदर्शनीतः समानोतानि । सर्वं ब्रातं मया ।' विहस्यात्रवीन् श्रीनिवासः—'अयि, सुन्दरी तु अस्त्येव ।'

इदानीं मीनमामादितं तथा । वस्तुन अनिन्द्या सुन्दरी आसीन् सा ।

गृहं गत्वा तथा-गृहपतिना प्रदत्तपत्रं पितु ममश्रे उपस्थापितम् । पत्रं वाचयित्वा, अबोचन् ते—'विमले, त्वया सह मन्दिष्टप्यः कः अन्तर्व्यूहे गतः नाद्यावधि त्वया तस्य चर्चा कृता ।'

'वाप्सयानादेव, जानामि तम् । वार्तालापे भवदीयं नामधेयं श्रुत्वा तेनोक्तं यद् 'बाल्यकाले भवत्समीपे पठितं तेनेति ।' किञ्चि-द्विचार्य अबोचत् सा ।

'पुत्रि, कुत्र निवसति सः ? एकदा तमाहूय भोजनं कारय । प्रयागान् मधुसूदनेन लिखितमस्ति यद् यदि विमला प्रयत्नं कुर्यात् तर्हि शन्तेरुद्धाह अवश्यमेव भवितुमर्हति । अहं तेन सह वार्तालापं

कर्तुमिच्छामि । भवतु, अहमेव गत्वा आनयिष्यामि तम् । किन्तु रुग्णता बाधते माम् इतस्तत गन्तुम् ।'

‘अलमायासेन । अहमेव गत्वा विज्ञापयिष्यामि येन स्वत एव आगमिष्यति स ।’ क्षीणे स्वरे प्रत्युवाच विमला ।

अपरस्मिन् दिने श्रीनिवासस्तत्रागत्य श्रीशर्ममहोदय प्रणाममकरोत् । पुन बद्धाञ्जलिं विधाय अबोचत्—‘गुरुवर्या । यदा भवन्तो बरेलीनगरे अध्यापका आसन्, तदाहमास—तत्र अष्टमकक्षायाम् । संस्कृत पाठ्यन्तिस्म अस्मान् भवन्त । तत्र एकदा रुग्णा अप्यभवन् भवन्त ।’

‘युक्त भणति भवान् । सर्वं स्मरणपथमवतरति इदानीम् । यदा ऽहं रुग्णोऽभव तदा तत्र एकश्छात्र यावद्दिन परिचर्यां करोतिस्म । मन्ये भवानेव स । इदानीन्तु भवान् नवयुवक सञ्जात ।’ स्नेहेना बोचन् श्रीशर्ममहोदया

‘अहमेवास्मि श्रीमतां पुरातनशिष्यः ।’ विनयेन अबोचत् स ।

‘इदानीं किं करोति भवान् ?’

‘अनुसन्धानकार्यं करोमि ।’

‘अत्रोपविश मम पाश्वे ।’ स्नेहगद्गदया गिरा अबोचन् श्रीशर्ममहोदया । सोऽपि आज्ञानुसारेण पाश्वे एव उपाविशत् । हस्तेनैकेन तस्य स्कन्ध शनैः परामृशन्त स्नेहेनावोचन् शर्ममहोदया—‘यशस्वी भव । देशस्य, विशेषत अध्यापकसमाजस्य गौरवाभिवर्धन-कुह । त्वां विलोक्य अद्याह हर्षनिर्भरो जात यत् मच्छिष्य

’ श्रीनिवासस्यापि हृदय गद्गदमभूत्तस्मिन्क्षणे । तेदेव गृहादागत्य विमला अबोचत्—‘सिद्ध—भोजनम् । गृहमागत्य भोजनं क्रियताम् ।’ ससम्भ्रमेणोत्थाय प्रत्युत्तरमदात् श्रीनिवास—

‘अयि भोजनं तु भोजनं तु मया ।’ किन्तु नाश्रणोत्सा । पुन शान्तेन स्वरेणाकथयत्—‘आगम्यतां, जलमस्त्यत्र । हस्तौ प्रक्षाल्य आसनमलङ्कृत्यताम् ।’

यदा भोजनमकरोत् श्रीनिवासस्तदा ईषद्विहस्य शनैरबोचत् सा—‘यदि शान्ता आगत्य भोजनस्य कृते आप्रहमकरिष्यत् तदा सम्भवत भवन्त. ननुनचमकृत्यैव प्रसन्नेन मनसा भोजनमकरिष्यन् मन्ये । किन्तु नाहमस्मि शान्ता । अत एव पर्याप्तं ननुनच विधाय भोजनमभूत् ।’

‘सत्यमेव भणति भवती । तस्या विनिर्मिते भोजने तथा भोजन-
विषयके आप्रहे अपूर्वः रसोऽस्ति ।’

‘स्वाद्योपि अपूर्व आसीन् किम् ?’

‘आम्, स्वाद्योऽपि अपूर्व आसीन् । भवतु, करपट्टिका देहि ।’

‘न दास्यामि करपट्टिकाम् । कथं स्वादरहिता करपट्टिका-
स्वादयन्ति भवन्त ? शान्तया विनिर्मिता अमृतोपमा करपट्टिका
एव स्वादनीया भवता ।’ उर्ध्वविहस्यात्रवोन् श्रीनिवास — ‘जानाति
भवती, अग्निरूपो भवत्यतिथि । आनय, करपट्टिका देहि, पुनरीदृज-
मुपाय विधेहि येन यावज्जीवनं अमृतोपमा करपट्टिका भोक्तुं पारयेयम् ।’

करपट्टिका दत्त्वाऽवोचत् विमला—‘तमेव प्रयत्न कर्तुं प्रयतिष्ये,
शान्तया सह विवाहकरणार्थमेवाहूता श्रीमन्त । तस्या मन्मन्वे
इदानीमेव पूज्या पितृपादा कथयिष्यन्ति भवन्तम् । अहमपि प्रयत्न-
करणार्थं प्रेरिता गृहपतिना । अत कथयन्तु भवन्तः के के प्रतिवन्धाः
मन्ति विवाहे ?’

‘प्रतिवन्धा ? शृणोतु भवती, प्रथमःप्रतिवन्धोऽस्ति चद् विवाहे
दक्षमहस्त्रमिता मुद्रा प्रहोप्यामि । द्वितीयः प्रतिवन्ध टङ्कणयन्त्र प्रहो-
प्यामि । यनो हि म्वकीयप्रवन्धस्य (धांसिस) टङ्कणकार्यं घनाभावेन
अवजिष्टमस्ति । एतदतिरिक्तं रेडियो-सोफासेट-प्रभृतानि वस्तूनि च ।
पुनः कन्यायाः कृते आभूषणादिकं सर्वं तस्या पिता एव दास्यति ।’
प्रत्युवाच श्रीनिवासः ।

‘अन्यत् किमपि ?’

‘नान्यत् किमपि । किन्तु मम गुरुपादेभ्य दक्षिणा एवं गुरुकन्या-
या कृते वरप्राभूषणादिकं स एव दास्यति । अलं, प्रस्तुतोऽस्म्यह
विवाहार्थम् ।’

‘सत्यं कथयन्ति भवन्तः ?’

‘परिहाममवगच्छति भवती किम् ? अयि, विवाहन्तु करिष्या-
म्येव । कन्याऽपि दृष्टा मया । शान्ता सदृशी सुशीला, सुशिक्षिता,
रूपवती कन्या मम सहचरो भविष्यति, तथा कन्यापश्रतं धनं धान्य-
मपि मिलिष्यति । कन्यायाः पितु प्रदत्तं धनं प्राप्य किञ्चिन् काल
यावत् मानवोचितं जीवनं यापयिष्यामि । मुदोर्धं जीवनमतीतं किन्तु
नादावधि मया भयङ्करे शीतकालेऽपि उर्ध्वपरिधानं परिषत्तम् ।’

न किमप्यवोचत् विमला । निनिमेपैर्नयने तस्यैव मुखमण्डलं पश्यन्ती मनोवैज्ञानिकमध्ययनमकरोत् । यदा तस्याः दृष्टिः मिलिता तदा लज्जिताऽभूत् । पुनस्तेन पृष्टम्—‘कथयतु भवती, युक्तं भणामि न वा ?’

‘कथमयुक्तं कथयिष्यन्ति भवन्त ? हृदयेनाहं वाञ्छामि यद् ऐश्वर्यसम्पन्नाः समाजे ऊच्चप्रतिष्ठिताश्च भवन्तु भवन्त इति । किन्तु ज्ञान्ताया स्वभावस्तु विचित्र एवास्ति । यथा धनिकवर्गाणां विलासिजनानाञ्च भवति ।’

मध्ये एवावोचत् सः—‘नास्ति चिन्ता स्वभावस्य । अह—सर्वं सम्पादयिष्यामि ।’

‘गृहे अवोचत् सा किमपि श्रीमता समक्षम् ?’ किञ्चिद्विहस्याब्रवीत् विमला ।

‘नहि, नावोचत् किमपि ।’

‘स्पष्टतया नोच्चारणं करोति सा । मध्ये-मध्ये किञ्चिद् विश्रम्य (हकलाकर) वदति । ‘श’ कारस्योच्चारणं नैव भवति तथा कथमपि ।’

‘अयि, परित्यजेतां वार्ताम् । किं भवति उच्चारणेन, गृहे व्याख्यान-दानं तु नैव करणीयं भविष्यति । शकारोच्चारणं विनापि कार्यं प्रचलिष्यत्येव । भवतु, गुरुचरणा अपि आदिशान्ति, भवत्या अनुमोदनमपि अस्त्येव । अतः स्वीकरोमि सम्बन्धम् । युक्तमस्ति न वा ?’ प्रत्युवाच श्रीनिवासः ।

‘युक्तमेवास्ति ।’

तदा प्रभृति प्रतिदिनं श्रीनिवास श्रीगुरुचरणानां दर्शनन्याजेन तत्रागच्छतिस्म । किञ्चित् कालं यावत् श्रीशर्म महोदयेन सह वार्तां विधाय विमलायाः कक्षे गत्वा तस्या अनुसन्धानस्य कृते लिखितं प्रबन्धं मनोयोगेन पठति स्म । स्वकीयप्रबन्धस्य कृतेऽपि यदा-कदा वार्तां करोति स्म । एकस्मिन् दिने स्वकीयप्रबन्धमानीय विमलां प्रत्यवोचत् । ‘पूर्णेऽभवत् प्रबन्ध । इदानीं टङ्कणस्य समस्या समागता । चतुश्शतमितानां रूप्यकाणामावश्यकता विद्यते टङ्कणस्य कृते । यावद् रूप्यकाणां प्रबन्धो न भवति, तावत्प्रबन्धस्य पाण्डुलिपिरपि नोटङ्किता भविष्यति, कृपया पठित्वा त्रुटीनां कृते ज्ञापयतु मां भवती । पठिष्यति भवती ?’

प्रसन्नेन स्वरेणाकथयत् विमला—‘अवश्यमेव पठिंश्यामि ।
श्रुटीरपि ज्ञापयिष्यामि । किं दास्यन्ति भवन्तः मह्यम् ?’

‘विमले, किं दास्यामि ? किमस्ति मम दरिद्रनारायणस्य पार्श्वे ?
केवलं हृदयमस्ति, शरीरमास्ते । स्नेहदान करिष्यामि यावज्जीवनम् ।
शारीरिकसेवामपि कर्तुं शक्तोऽस्म्यहम् । एतदतिरिक्तं नास्ति किमपि
मम पार्श्वे संसारेऽस्मिन् ।’ इत्युक्त्वा उत्थाय निर्गतः ।

विवाहस्य चर्चा प्राचीना जाता । इदानीं न कोऽपि तस्य विषये
चर्चा करोति । एकदा मधुसूदनस्य स्मरणपत्रं पुनरागतम् । अतः
शर्ममहोदया पत्रोत्तरस्य विषये चिन्तिताऽभूवन् । बहिर्गच्छन्तं
श्रीनिवासमाहूय बहुकालं यावन्नजाने कस्मिन् विषये वार्तालापम-
कुर्वन् । तस्मिन् समये नागता तत्र विमला ।

रात्रौ शयनात्पूर्वं स्वयमेवाकथयन् शर्ममहोदया यत्—‘इव पत्रं
प्रेषयिष्यामि यत्तो स्वयमागत्य तस्य जनन्याः सह वार्तालापं कुर्वन्तु ।
अस्माकं कार्यं तु पूर्णमेव जातम् । श्रीनिवासस्तु पूर्णतत्पर एव
दृश्यते ।’

तदा दूरादेव सङ्कोचेनावदत् विमला—‘पित, अहमवगच्छामि
यत् सम्बन्धोऽयं न समीचीनः भविष्यति’

‘कथं पुत्रि ! कथं न समीचीनं भविष्यति ?’ आश्चर्यमिश्रितेन
कौतूहलेनावोचन् श्रीशर्ममहोदयाः । पुनः शनैरवादीत् विमला—
श्रीनिवासमहोदयास्तु अतीव सज्जनाः मृदुलहृदयारच सन्ति ।
दारिद्र्ये एव तेषां जन्माभूत् । न कदापि सन्त्यक्तया भोजनं कृतम्
नापि परिधानान्येव परिधृतानि । शान्तायाः पोषणं समृद्धे गृहे अम-
वत् । अहङ्कारस्तु पैतृकसम्पत्तिप्राप्तोऽस्ति । सदैव तथा कौशेय-
वसनानि चीनाम्बराणि च परिधृतानि सन्ति । गार्हस्थ्यस्य किमपि
कार्यं कर्तुं न प्रभवति सा । यतोहि जीवनेऽद्यावधि कदापि कार्यं न
कृतं तथा । विद्याव्यसनमपि नास्ति । श्रीनिवासमहोदयस्तु विद्वन्मौ-
लिमणिः वर्तते । स्वकीये समये देशस्य विद्वद्वरेषु तेषां प्रमुखगणना
भविष्यति ।’ इति कथयन्त्या यदा मौनमासादितं तथा, अकस्मात्तदा
शर्ममहोदया अवोचन् ‘त्व किं वाञ्छसि पुत्रि ! शान्तया सह
श्रीनिवासस्योद्वाहो न भवेत् ?’

विमलया मौनमासादितम् ।

तदा शर्ममहोदया पुनरवोचन्—‘पुत्रि ! अहन्तुभाग्यवादी अस्मि । ‘विवाह सम्बन्धोऽपि एकप्रकारेण भवितव्यता एवास्ति । शान्तया सह यदि श्रीनिवासस्य जीवन सुखमय न भवेत्तदापि भवितव्यता एव । भवितव्यता वारयितु क’शक्नोति ?’

इदानीमपि प्रत्युत्तरे न किमप्युक्तं तथा । फलतः शर्ममहोदया शोभमेव निद्रामुपागता । किन्तु सा नोपागता निद्राम् । निद्रिङ्गेऽन्धकारे चक्षुषी उद्घाट्यविचारसागरे निमग्नाऽभूत् । भित्तौ दोलायमानेन सुविशालेन घटिकायन्त्रेण द्वादशवादनवेलाया सूचना घण्टानिनादेन प्रदत्ता । तस्या बुद्धिरवोचत् ‘विमले, शयनं कुरु, अर्द्धरात्रि सञ्जाता !’

‘कथं, केन हेतुना अद्य नागच्छति निद्रा ? कियमभवत्’ अवोचत् बुद्धिः ।

‘अद्य हृदये एका वेदना भवति । श्रीनिवासः शान्तया सह विवाहं करिष्यति, इति विज्ञाय महत्कष्टं भवति ।’ निःश्वस्य प्रत्युवाच चित्तः ।

‘तव किं प्रयोजनमस्ति तेन सह ? किं भवति तव सः ? अल्पदिनानां परिचय एवास्ति केवलम् ।’ उवाच बुद्धिः ।

अञ्जलिं विधायवोचन्मन—‘मा एव’ वादीः । सः ममैवास्ति, केवलं ममैव । किन्तु इदानीं काऽप्यपरा तं स्वाधिकारे कर्तुमिच्छति, तर्हि कथं कष्टं न भवेत् ?

निष्पक्षरीत्या प्रत्युवाच बुद्धिः—‘तर्हि स्पष्टं कथय, यत् किं तेन सहोद्वाहं कर्तुमिच्छति भवती ? तस्यैव हस्ते स्वकीयसर्वस्वसमर्पण-कामना वर्तते किम् ?’

तत्क्षणमेव प्रत्युत्तरमदान्मनः—‘एवमस्ति । समयपूर्वकं पञ्चविंशतिवर्षाणां सुदीर्घं जीवनमतीतम् । न कदापि मया कापि कामना कृता । निष्ठापूर्वकं पितृचरणानां सेवां विधाय अल्पतर विद्योपार्जनं कृतम् । सुदीर्घेऽस्मिन् जीवने अनेकानेकाः नवयुवका मम दृष्टिपथमुपगताः, किन्तु नाद्यावधि कमपि सुन्दरतमं नवयुवकं विलोक्याभूद्वाञ्छल्यन्वितं मम चित्तम् । परमिदानीमस्मात् श्रीनिवासेन मम सर्वमपहतमिति मन्ये । अत्यन्तानुरक्ताऽस्मि तस्योपरि । अस्माकं परिचयः जन्मजन्मान्तराणामस्ति न, स्वल्पदिनानाम् । न जाने कैनाभिशापेन वियुक्तावाधाम् । इदानीं पुनः पुन इच्छा

भवति यत् स्वकीय सर्वस्य तस्य चरणारविन्दयोः निक्षिप्य, स्वकीयै-
रश्रुभिस्तस्य चरणकमलानभिषिष्य कथयामि—‘परिचिनोतु भवान्
स्वकीया विमलाम् । प्रियतम ! मम जीवन सार्थकं विवेहि । त्वा विना
जीवनस्य सुदीर्घं मार्गं कथं चलिष्यामि ? प्रियवर, निष्कलुषा मा
वेदनायाः भीषणविभीषिकाया कथं निक्षिपसि ? जीवनधन ! त्वा
विनाह जीवित धारयितुं न शक्ताः । दया विधाय शीघ्रमेव ममोद्धार
शुरु ।’ इति ।

किञ्चिद्विशरणा भूत्वा अवोचद् बुद्धिः—‘किमिदमाचरितं त्वया
विमले ? यदि कदाचित् शान्तया सह तस्योद्वाहो भविष्यति तर्हि तव
का दशा सम्पत्स्यते ?’

चीत्कारमिव विधाय प्रत्युत्तरमदान्मनः—‘तर्हि अहं समाप्तं
करिष्यामि स्वोयं जीवनं हालाहल पानेन ।’ शान्तेन स्वरेणाकथयद्
बुद्धिः—‘विक्षिप्ता मा भू । हालाहलपानेन जीवनसमाप्तकरणात्मक
कार्यं न सरलम् । तर्हि स्वयं कथं न निवेदयसि पितृचरणेषु स्वकीया-
मवस्थाम् ? अथवा येन विना ईदृशी व्याकुलता समागता, तमेव भण
यजीवनं सङ्गिनोरूपेण स्वीकरोतु स त्वामिति ।’

सलज्जेअमूताम् तस्या नेत्र । सुदीर्घं विनिःश्वस्य अत्रवीत्
मनः—‘सं तु जानात्येव सम्यक्तया । स्वयमेव कथं कथमान्यहम् ?
नारीजनसुलभलज्जायाः शीलस्य च मर्यादामुच्छेत्तु कथमपि नाहं
समर्था ।’

आर्द्रमभवत् हसतूल (तक्रिया) तस्याश्रुमौक्तिकं । चित्त-
स्येदृशोमवस्था विलोक्य बुद्ध्या मौनमासादितम् ।

सप्ताह एको जातः, किन्तु श्रीनिवास पुनर्नागत । अतएवोद्विग्ना-
ऽभूत्सा । किञ्चिद्विश्रानन्तरं कथं कथमपि आत्मानं प्रबोध्य अध्यवने
सलज्जाऽभूत् विमला । एतन्मध्ये एत्र लोकसेवाऽऽयोगकार्पाळयात्
तस्याः नियुक्तिपरमागतम् । प्रसन्नाऽभूत् सा । एकदा पितृचरणेषु
सुखदसम्बादस्यास्य सूचना निवेदयितुमिच्छा जाता, किन्तु न कदापि
कृता चर्चा तथा स्वनियुक्तिप्रसङ्गे । अपरस्मिन् दिने श्रीनिवासस्य
गृहे गता, परन्तु नासीत्तत्र स । तस्या प्रवेशमवासिना छात्रेणोक्तं
यत्—रुणास्ति तस्य जननी । अतस्ता द्रष्टुं ग्रामं गत । खिन्नेन

मनसा अबोचत् सा—‘यदा आगमिष्यन्ति ते तदा सूचनीया यद् गुरुवर्या स्मरणकुर्वन्तीति ।’

‘अवश्यमेव ससूचयामि भगिनि ! न विस्मरिष्यामि ।’ तेनोक्तम् ।

पश्चात् शिथिल शरीरमादाय गृहमागता विमला । तस्मिन्नेव दिने स्वकीयमस्वीकृति पत्र लोकसेवाकार्यालय प्रति प्रेषित तथा । पुन सप्ताह एको जातः । नागत श्रीनिवास । तस्य निवासगृह गता विमला, किन्तु नासीत्तत्र स । दिवसा अतीता । नागत श्रीनिवास, नैव कुशलपत्र प्रेषित तेन । विमलाया जीवने शैथिल्यमागत, विनष्टोऽभूत् उत्साहः उल्लासश्च । फलत पूर्वं तु यावद्दिन लिखति स्म पुनस्तदा निश्चेष्टाभूत्वा निरभ्रमाकाश विलोकयति स्म ।

तदा प्रभृति प्रयागत विवाहविषये न किमपि पत्रमागतम् । अतः सन्तोष आसीत्तस्याश्चेतसि । श्रीशर्ममहोदयानां मित्रमहोदयेन अल्मोढानगरे आगमनार्थं निमन्त्रणपत्र प्रेषितमासीत् । पत्र वाचयित्वा विमला स्नेहेनावोचत्—‘पित, तत्र गत्वा मम पठनकार्ये बाधा भविष्यति । परिश्रम विधाय मईमास यावत् निबन्धलेखनकार्यं अवश्यमेव पूर्णं करिष्यामि । जूनमासे तत्र गमिष्याव ।’

अत पर प्रतिदिन विचारयतिस्म सा यद्य अवश्यमेव समाग मिष्यति श्रीनिवास । यतो हि अद्य काक वदति, अद्य मम बाहु स्फुरति, रात्री मया सुखस्वप्न दृष्टम् । किन्तु नागत स । एकदा विविधरङ्गरञ्जित विवाहस्य निमन्त्रणपत्रमागतम् । तस्मिन् पत्रे सुवर्णवर्णेषु शान्तायाः श्रीनिवासस्य च नामाङ्कनमासीत् । बहुवारं पत्र पठित तथा । तदैव श्रीशर्ममहोदया अपृच्छन्—‘पुत्रि ! कस्यास्ति पत्रम् ?’ पित । मम सख्या विवाहा भविष्यति । तस्या एव निमन्त्रण पत्रमस्ति ।’ उक्त तथा । पुनस्तस्मिन्नेव दिने तथा अल्मोढागमनार्थं स्वपितृचरणाः प्रेरिताः । ते तु पूर्वमेव सन्नद्धा आमन् । अल्मोढा नगर गत्वा तत्रत्य सौन्दर्यं नैसर्गिक माधुर्यश्चावलोक्य किञ्चित्कव- स्थमभूत्तस्याश्चेत् । तत्र शर्ममहोदयानां मित्रस्य कन्या आसीद् रमा । तथा सह मैत्री अभूत् विमलाया । विधवाऽऽसीत् सा । एकदा माय द्वे अपि भ्रमणार्थमगच्छताम् । किञ्चिद्दूर गत्वा नन्दादेवाति- प्रसिद्धस्य मन्दिरस्य प्राङ्गणे प्रस्तरनिर्मिते उपविश्य स्वाभा- विषेण स्वरेणाकथयत् रमा—

‘भगिनि ! विधवा नाम्यहम् ।’

आश्चर्येण तस्या मुखमपश्यत् विमला । किञ्चित्क्षणानन्तर
पुनरवोचत् रमा—‘किं गोपायामि, विद्यार्थिजीवने एव प्रेमाभूत्नव-
युक्केनैकेन सह ।’ पुनः विनि श्वस्य कियत् कष्ट, दुःख, वेदना, प्रता-
रणाचानुभूता, इति सर्वं विद्वापित तया । मन्त्रमुग्धा इवाष्टपोत्
विमला ।

‘किन्तु तेन महोदयेनाहं मध्ये एव परित्यक्ता ।’ प्रकम्पितेन कण्ठ-
स्वरेण कथयित्वा स्वकीयं कथानक समाप्तमकरोत् रमा ।

दुःखेनाभिभूतमभूत् विमलाया इत्यम् । किञ्चिद्विचार्य शनैरवोचत्
‘दुःखप्रपूरिते कण्ठकाकोर्णे ससारेऽस्मिन् सर्वत्र वेदना, सर्वत्र प्रता-
रणा, सर्वत्र उपेक्षा विद्यते । न कोऽपि करोति साहाय्यम् । न किमप्य-
स्ति सम्पलम् । हार्दिकी वेदना हृदये एव निगूहनानिरिक्त नास्ति
कोऽपि मार्ग । मम कथानकं श्रोष्यसि ?’

तावत् स्वस्याऽभूद् रमा । विषण्णेन स्वरेणाकथयत् विमला—
‘मम मोहन एतदा धूम्रपाने समागतं । तत्रैव परिचयोऽभूत् ।
मगिनि ! यद्यपि तस्य कृते न किमपि कष्ट कृत, नैव त्याग वलिदानञ्च
विहित मया । न जाने कथमभूत्तस्योपरि ममत्वम् । अनेकज्ञः प्रनाधित
मया चित्तम्, किन्तु नैवावगच्छति केनापि प्रकारेण । प्रतिक्षण
तस्यैव विषये विचारयामि, तस्यैव ध्यान करोमि इदानीं तस्योद्वाह
जात इति श्रुत मया, किन्तु पुनरपि तस्यैव चरणरमलेषु आत्मसमर्पण
कर्तुमिच्छति मम मनः । अवगच्छसि किमहं वाञ्छामि ? अहं
वाञ्छामि यद् दूरादेव तमर्चयामि एव सदैव तस्य हितसम्पादने
स्वकीय सर्वस्वमर्पयामांति । यद्यपि सेवायास्त्यागस्य, वलिदानस्य च
कृते अनेके उपायाः सन्ति, किन्त्वहं मूकसेवाकर्तुमिच्छामि । कथय
मगिनि, पराकाष्ठा वर्तते न किं मम मूर्खतायाः ?’

‘न न, इयमेव नारीजीवनस्य सफलतायाश्चरमावस्था विद्यते ।
यदि नारी स्वकार्येषु सफला भवति, तर्हि सफल भवति तस्या जीव-
नम् । व्यष्टेरुपासना समष्टिरूपेण परिणता भूत्वा अमन्दमानन्द
ददाति । ये चना प्रेम्ण निन्दा कुर्वन्ति, ते वस्तुतः ईश्वरमेव निन्दन्ति ।
नाहमुपदिशामि त्वा प्रत्युत स्वानुभूतिं कथयामि । यत्र समर्पण विधाय
प्रतिदानस्य न कोऽपि वाञ्छा वर्तते, तत्रैव मानवीयमहत्तायाः परि-
चय मिलति । तेन निष्ठुरेण प्रियतमेन मा परित्यज्य प्रेम्ण परिहासः
कथं कृतः ? इत्येव विचिन्त्याह दुःखिता भवामि ।’ पुनस्तस्या

नेत्रे सजले अभूताम् । अश्रुपरिमार्जनमकृत्वैव गृहम्प्रति प्रस्थिताऽभूत् सा । तथा सह खिन्नमना विमलाऽपि समागता ।

अपरस्मिन् दिनेऽपि सायं समये ते तत्रैव समागतवत्यौ, किञ्चित्कालं यावत् इतस्ततः भ्रमणं विधाय नन्दादेव्याः सायङ्कालिकं शृङ्गारश्चावलोक्य तत्र एव प्राङ्गणे उपविश्य अबोधत स्नेहेन रमा—
'भगिनि ! अनुसन्धानकार्ये न लगति मम चित्तम् । विचारयामि स्वकीयं निरर्थकं भारभूतं सन्तप्तप्रायश्च जीवनं सन्तप्तमानवानां कृते समर्पयिष्ये । अतः एकं औषधालयं निर्माय स्वयमेव तेषां सेवां करिष्यामि । गृहे-गृहे, ग्रामे-ग्रामे च गत्वा जनान् मानवजीवनस्य ममत्वं ज्ञापयिष्यामि । स्वकीयां सम्पत्तिश्च वितरिष्यामि दरिद्रजनानां सुखसौविध्यस्य कृते । सम्भवतः अनेन कार्येण कदाचिच्छान्तिं प्राप्नुयाम् : कार्येऽस्मिन् त्वमपि सहयोगं देहि । अस्य जीवनस्योपादेयता ईदृशेषु कार्येषु विद्यते । त्वं महिलाशिक्षाप्रचारं कुरु । कथय, दास्यसि सहयोगम् ?' स्नेहेन विलोक्यापृच्छत् सा ।

'अयि भगिनी, हृदयेनाहं सहयोगं दास्यामि ।' प्रसन्ना भूत्वाऽब्रवीत् विमला । किञ्चिद्विचार्य प्रत्युवाच रमा—

'अयि, कदाचित् तव प्रियतमस्त्वां नेतुं समागमिष्यति तर्हि किं करिष्यसि त्वम् ?'

लज्जयाऽवनत शिरः विधाय उवाच विमला— कथमागमिष्यन्ति ते मां नेतुम् ?

एकदा काष्ठपीठे निहितां मञ्जूपां विलोक्याबोधत् विमला—
'भगिनि, ग्रामोफोनयन्त्रमस्ति किम् ?'

विहस्याबोधत् रमा—'नहि-नहि, मम पितुः टङ्कणयन्त्रमस्ति । टङ्कणविधिं जानासि किम् ?'

'आम्, सम्यक्तया जानामि ।' इत्युक्त्वा उद्घाटिता तया मञ्जूपा । यन्त्रस्य सम्यक् परीक्षणं विधाय तां प्रत्युवाच—

'अनेनाहं स्वकीयं कार्यं कर्तुमिच्छामि । मृष्टास्तु न भविष्यन्ति ते पितृचरणाः ?'

'अयि, कथं मृष्टा भविष्यन्ति ? इच्छानुसारं टङ्कणं कुरु ।'

तद्दिनादेव 'खट-खट' इति शब्दे कुर्वती टङ्कणमकरोत् विमला । दैनिकजीवनस्य आवश्यकानि कार्याणि कृत्वा सायं यावत् प्रतिदिनं

टङ्कणं करोति स्म । तस्याः व्यस्ततां विलोक्य एकदा कुतूहलेनापृच्छत् रमा—

‘यावद्दिनं किमुट्टङ्कयसि ?’

ता विलोक्यात्रवीत् विमला—‘प्रबन्ध (थीसिस) मुट्टङ्कयामि ।’
‘तद्य प्रबन्ध समाप्त जातं किम् ? त्वया तु प्रथमवर्षमेवाभिहित पूर्वम् ।’

शनैरवोचत् विमला—‘तेषामेव प्रबन्धमस्ति । अर्थाभावेन नाद्या-
वधि उट्टङ्कितमभूत् ।

दीर्घं निःश्वस्य प्रत्युवाच रमा—‘न जाने ते महोदयाः—कुत्र
स्वपत्न्या शान्तया सह सुखोपभोगं कुर्वन्ति, किन्तु त्वमत्र ’

तत्क्षणमेव अञ्जलिं विधाय कातरेण स्वरेण अवोचत् विमला—
‘भागिनि, मैव वादो इति प्रार्थये ।

अपरस्मिन् दिने रमाया पितृचरणा आवश्यककार्यवशात्
लक्ष्मणपुरं गताः । तस्मिन्नेव दिने रात्रौ अर्कस्मात् अस्वस्था अभूवन् ।
श्रीशर्ममहोदयाः । स्वयमेव द्राक्तरमानीय चिकित्साया समुचिता
व्यवस्था कृता तया । अपरस्मिन् दिने, अपराह्नसमये यदा ते निद्रामुपा-
गता तदा सा शनैरुत्थाय स्नातुं गता । मध्ये एव गृहस्य भृत्येनोक्तम्—
‘स्वामिनि, कोऽपि समागतः । भवतीं द्रष्टुकामोऽस्तीति ।’ ‘मां द्रष्टु-
कामोऽस्ति ? कुत्र वर्तते ?’

‘द्वारभूमौ तिष्ठति ।’

को भविष्यति यो मा द्रष्टुमिच्छति अत्र अल्मोड़ा नगरे इति
विचार्य गवाक्षादवलोकित तया । क्षणमात्रं निस्पन्दमभूत्तस्या हृदयम् ।
पुरत द्वारभूमौ श्रीनिवासः कपाटोद्घाटनप्रतीक्षायां तिष्ठति स्म ।
गवाक्षादवलोकयन्तीं विमलां विलोक्य विहस्य अभिवादनं कृतं
तेन । विमला जवेन रमाया समक्षमागत्यावोचत्—‘भागिनि, ते
समागता सन्ति ।’

‘अयि, के समागताः सन्ति. ?’

लज्जिताऽभूत् विमला । तस्याः प्रसन्नेन मुखमण्डलेन तया अन्व-
मायि, पुन प्रसन्ना भूत्वाऽवोचत्—‘किं तव श्रीनिवासमहोदयाः
समागता ?’

‘आम्’ इत्युक्त्वा वेगेन निरगात् विमला ।

रमा एव श्रीनिवासस्यातिथ्यमकरोत् । तस्य कृते भोजन-पानस्य सुव्यवस्थां विधाय सा विमलायाः कक्षे गता । तदा हृष्टं तथा यत् विमला प्रस्तरमूर्तिरिव निश्चला भूत्वा निर्निमेषैर्नयनैः गवाक्षात् सुदूरवर्तिनो हिमधवलां पर्वतमालां विलोकयति । विमलाया-श्चिद्युक्तं गृहीत्वा अबोचत् सा यत्—‘सखि, अनेकान् साधुवादान् वितरामि । तव प्रियतमः श्रीनिवासस्तु वस्तुतः कोटिशः मनुष्येष्वेकः । त महानुभावं विलोक्य हृदयेनाहं प्रसन्ना जाता । यं प्रति आकर्षिताऽसि वस्तुतोऽसाधारण एवास्ति सः । इमं देवस्वरूप पुरुषं का नारी विस्मृतुं शक्नुयात् ? श्रीनिवासोऽपि त्वामेव वाञ्छति । तव प्रेम, त्यागश्च सार्थकौ स्तः ।’

उत्तरे विमला शब्दमेकमपि नाबोचत् । अधोगुप्तोभूय केवलं मीत्तिकसदृशैरश्रुभि धरामभिपिञ्चति । तस्याः विचित्रा अवस्था विलोक्य स्नेहेनाबोचत् रमा—‘सखि, हर्षस्यावसरे किमर्थं रोदिषि ? गच्छ, तव निष्ठुर प्रियतमस्त्वया सह वार्तालाप कर्तुमिच्छति ।’

किन्तु यदा विमला तत्र गता तदैव भग्नाऽभूत् श्रीशर्ममहोद-यानां निद्रा । श्रीनिवासः विमला च तत्रैव गतो यत्र ते रुग्णशय्याया-मासन् । अकस्मान् वररघुद्विरभूरोपाम् । द्राक्तरमहोदयस्य सङ्केत विमलाया विज्ञाय शीघ्रमेव गत श्रीनिवासः द्राक्तरमानेतुम् । द्राक्तरमहोदया आगत्य परीक्षणं कृत्वा सूचिकाप्रवेशेन औषधि-सञ्चारं विधायाबोचन् यत् सावधानतया परिषर्यां विधेया । रुग्णस्यावस्था शोचनीया विशते ।

श्रीनिवासः स्वयमेव शर्ममहोदयानां परिषर्यामकरोत्, तस्य आगमनेन निश्चिन्ताऽभूत् विमला । द्वि-त्रिदिवमानामनवरतेन परिश्रमेण स्वस्थाऽभूवन् ते । एकदा श्रीनिवासमाहूय स्नेहेनाबोचन्—‘पुत्र, स्वगृहमेव गन्तुमिच्छामि । अत्र न रोषते मायम् । अतः गृहगमनविषये विमलाया सह परामर्शं विधाय यथोचितं प्रयत्नं कुरु’, इति ।

‘तत्रभवन्तं नेतुमेव ममागतोऽहम् । शीघ्रमेव नेष्यामि ।’ इति विनम्रतया अबोचन् श्रीनिवास । तस्मिन्नेव ममये दुग्धमादाय विमला तत्र समागता । ता विलोक्याबोचन् श्रीशर्ममहोदया ‘पुत्रि, अस्मान् नेतुं समागतोऽस्ति श्रीनिवास ।’

पितर दुग्धं पापयित्वा अबोचत्मा चन्द्रनिवासमहोदयस्य कृतिनेन परिश्रमेणैव भवन्तः स्वस्याऽभूवन् । भोजनं, पानं शयनञ्च विहाय अहर्निश भवता समक्षे उपविष्टाऽऽसन् श्रीनिराममहाभागाः ।

तदाक्य श्रुत्वा हर्षविह्वलेन मनसाऽरोचन् श्रीगर्भमहोदया — 'पुत्रि, श्रीनिवास एव बृद्धम्य मम सरक्षकः सहायकश्च वर्तते । यद्यं मम कृते न कठिनं श्रमं करिष्यति तर्हि कं करिष्यति ? अयमेव मम तपस्विभूत । पुत्रि ! त्वया एव अस्यान्वेपणं विधाय मह्यमयं दत्तं । अनेनैव कारणेण तव अनुसन्धानात्मिका परीक्षा साफल्येन समाप्ता जाता ।'

सद्यः समये आहूय अबोचन् ते—'परिश्रमणाय गच्छतम् । किन्तु ग्रीष्मेव आगन्तव्यम् । अन्यथा एकाकी अहं खिन्ना मविष्यामि ।'

मौनमाश्रयती गतं शनैस्त्वत्रैवागच्छता यत्र पूर्वं रमया महं विमला गच्छति स्म । तत्रैव प्राङ्गणे तस्मिन्नेव चत्वरं उपविष्ट्य दगानन्ममप्रेन स्वरेणाक्ययन् श्रीनिवासः । 'अत्रागमनस्य सूचनाऽपि न प्रेषिता भवत्या । किंत्कष्टमभूत् माम्, जानासि ? परमेष्ठमपि न प्रेषितम् ।'

स्नेहकावरेण स्वरेणाबोचत् विमला—'केन संकेतेन प्रेषयामि परम् ? स्वसंकेतमपि दत्तं भवता ? प्रतिदिनं भवता निवासस्थाने गत्वा निराशाभूय प्रतिनिवृत्ताऽभवम् । अहं जीयिता मृता वा इति अन्वेपणमपि न कृतं भवता ।'

'गृहे अस्वस्याऽसीञ्जननी । यदा स्वस्याऽभूत् सा तदा प्रतिनिवृत्त्य तव गृहेऽगच्छम् । किन्तु त्वं तु 'तव कृते-अनेकवारमितस्तवः परिश्रमणं कृतम् । वस्तुतः विशिष्ट इवाभव तव विरहे ।' सस्नेहम-त्रवान् श्रीनिवास । व्याकुलीभूय प्रत्युवाच विमला—'तदा कथं ज्ञातो मम संकेतः ?'

'तव प्रतिवेशिन्या श्रीमिश्रमहोदयस्य पत्न्या ज्ञातम् । अत्रा-गन्तव्यं तस्या कृते परं दत्तमासीत्त्वया । तथा संकेतं विज्ञाय सर्वं विहाय अत्रागच्छ तव कृते ।'

'किन्तु भवता सह शान्ता नागता ? कुत्र वर्तते सा ?'

'शान्ता ? का शान्ता ? तव पितु मित्रमहोदयस्य मूका पुत्री ? मया सह कथमागच्छेत् सा ? तथा सह मम कं सम्बन्धः ?'

आनतं शिरो विधाय शनैरवदत् विमला—‘भैव वादो । इदानीं तु सा जीवनसहचरी जाता । भवतः ईदृश व्यवहारः न शोभन ।’

साश्चर्यं प्रत्युवाच श्रीनिवासः—‘अयि किं कथयसि ? शान्ता मम सहचरी जाता ?’

‘तर्हि का विद्यते ? यया सह प्रन्थिवन्धनमभूत्, सप्तपदिका क्रिया सम्पन्ना, तामेव एव कथयन्ति भवन्तः ?’ आनत शिरो विधायैव-अवोचत सा ।

‘मौना भव । एवं विधेन व्यंग्येन मा खेदय माम् । मम दरिद्रस्येदृश-परिहास न करणीयो भवत्या ।’

श्रीनिवासस्य क्लान्त, शुष्क वेदनापूर्णञ्च मुखमण्डल विलोक्य आश्चर्येण प्रत्युवाच विमला—‘किमभूद्भवन्तम् ? ईदृशीं वेदनापूर्णां वार्तां किमुदीरयन्ति भवन्तः ? शान्तया सह भवत उद्वाहो नाम्भूत किम् ?’

किमुदीरयन्ति भवन्त ? मम पार्श्वे विवाहस्य निमन्त्रणपत्र मुद्रितमासीत् निमन्त्रणपत्रे श्रीमतामभिधेय । किन्तु इदानीं भवन्त-कथयन्ति ।’

‘धन्यासि खलु । नमस्करोम्यहम् । अयि, येन सह शान्ताया विवाहोऽभूत् स तु श्रीनिवासशुक्ल विद्यते । अह त्वस्मि श्रीनिवास-मिश्र । इदमपि न स्मरसि किम् ? मन्ये अन्वकारे पठित भवत्या पत्रम् ।’

निर्निमेषनयनाभ्याम् तस्य मुखमण्डलमेवापश्यत् विमला । पुनः क्रिञ्चिदावेशेनावोचत् श्रीनिवास—विमले, मा प्रतिविश्वास न करोपि ? किं त्व मा ईदृश कृतघ्नमवगच्छसि ? ते महोदयाः मम गृहमागत्य विवाहस्य प्रस्तावमकुर्वन् जनन्या समक्षम् । किन्तु तस्य प्रवले शब्दैः विरोध विधाय मया सर्वं स्पष्टीकरण कृतम् । स्वकीय जीवनसरक्षिका विहाय कथमहमन्या जीवनसहचरीरूपेण स्वीकुर्याम् । मम निश्चयं विज्ञाय जननी अवोचत् यत्—‘पुत्र ! ता वधूरूपेण विलोकयितुमिच्छामि । मन्ये शीघ्रमेव तस्याः दर्शनेन आहा-दयिष्यसि माम् ।’

विमला मूकीभूय तस्य चार्तामशृणोत् । पुन—स्नेहेनावोचत श्रीनिवास—‘आगमिष्यसि विमले ! त्वां विलोक्य जननीहृष्टा भवि

प्यति । तव स्नेहेनाह कृतकृत्यो भविष्यामि । यावज्जीवनं तव स्नेह-
प्राप्तये प्रयतिष्यामि । किन्तु कदाचिन् यदि मां प्रति रुद्रा भविष्यसि
त्वं तदा तु संमारेऽस्मिन् निःमहायो भविष्यामि । वाराणस्यानेव मम
निपुच्छिर्जाता । अतः निर्लज्जो भूत्वा प्रार्थयामि यन् स्वगृहे भग्नमपि
म्यानं देहि । त्वां विहाय अन्यत्र स्थातुं नास्मि ममर्थः । नामपि
देवदुन्यानां पितृचरणानां सेवाया अवसरं देहि । विमले ! मम प्रार्थनां
स्वीकरिष्यसि किम् ?

अकम्मान् प्रारोढीन् विमला । रुदन्तो च प्रोवाच—‘हृदयेश्वर !
कथमादृशं प्रहारं करोषि मम हृदये ? दयां कुन्, कदापि ईदृश
न वक्तव्यं, अन्यथाऽहं’

‘किञ्चिन्कालं यावत् श्रीनिवास’ तन्या एव मुखं विलोकयामास ।
तां विलोक्य स्वयमपि करुणया विह्वलोऽमूत् । पुनः स्वस्यो भूत्वा
अत्रवात्—‘सन्ध्या जाता । गृहं गच्छावः’ इत्युक्त्वा उन्वाय गन्तु-
मुद्यतोऽमूत् ।

तन्मिन्नेव समये पृष्ठतः कथाप्युच्यम्—‘ऋणुत्वावन्, अहं गन्तुं न
पारयामि । मम चरणी कम्पेते ।’

श्रीनिवासः पृष्ठतोऽवलोक्य विमलायाः हस्तं त्वइस्ते आदाय
प्रेमपूर्णेन स्वरेणावोचत्—‘इदानीं गन्तुं पारयामि ?’

‘आम्, सन्प्रति गन्तुं पारयामि ।’ शनैरवोचत् विमला ‘सुशे-
धोऽयं मार्गः, चलिष्यसि ?’

शनैरवोचन् विमला—‘यावज्जीवनं श्रीमता सह चालिष्यामि ।’

अपूर्वस्त्यागः

[पं० रामेश्वरशास्त्रीविद्यालङ्कारः, राजस्थाने लक्ष्मणगढ़वास्तव्य.]

आसीन्मध्याह्नवेला । कालो भोष्मस्य भ्रोष्मस्य । ललाटन्तपस्तपनः
खरतरकरनिकरैरुद्धमति स्म प्रचण्डाङ्गारान् । ज्वालामुखीपर्वतं
स्वोष्मणा न्यक्कुर्वन्ती मरुकान्तारधरणी नितरामतप्यत । सुवर्णमृ-
त्स्नाभितस्ततो वेश्मसु प्रचलज्जननयनेषु मुखेषु च विकिरन्ती शुष्का-
नपि पादपान् लास्यविलासमुपदिशन्ती वात्या कालव्यालीवोष्णं
श्वसन्ती निर्गतबाधं प्रवहति स्म । धनिका निरन्तरं व्यजनं चालयन्तः
प्रासादगवाक्षलग्ननलदसंभारान् वारिणाप्लावयन्त पुनरपि सोष्णं
श्वसन्तो महता कष्टेन कालं तं कालयन्ति । अन्ये च मध्यवित्ताः
कृपकाश्च कस्यचित् प्रच्छायशीतलस्य पिप्पलस्य शमीवृक्षस्य च तले
सुरं प्रसुप्ता, केचन तत्रैव किमपि कार्यं कुर्वन्तो यथा कथंचित्
निस्पृहतयैव गमयन्ति तं समयम् । पक्षिणां मधुराराव तस्मिन् ममये
फोटरनिलोनानाम् तेषां मुखेष्वेव न्यलीयत । किन्तु तस्मिन्नपि नीरव-
समये यदा कदाचित् कपोतदृष्टतिः मौकलिकुलविरुतिश्च तां नि श-
ब्दतां भेत्तुं निष्फलं पर्यग्राह्यन्त ।

परन्त्वग्मिन्नपि सर्वप्राणिभयङ्करे काले मलमल्लकमात्रपरिधानः
युमुक्षाज्जर्जरिकाय कश्चिद्दशवापिको धालः स्वदन्यमधिरलं विग-
लदधुजालच्छलेन प्रवाहयितुमिच्छन् रथ्यया जनसंवाधविहीनया
निरुपानत्क. कुत्रचित् तिष्ठन्, कुत्रचिद् विग्राह्यन्, कुत्र चेतस्ततो
निलयान्तरालेषु सुप्तान् जनान् पश्यन् न केनापि सलपन् गच्छति
स्म । धालोऽयं ब्राह्मणकुमार आमोदिति तदंमस्थितयज्ञोपवीतेनानु-
मीयते स्म । जनास्तं पश्यन्ति, परं नालपति कश्चिन्नो, तस्य द्वाग्द्वय-
मनुभवन्ति, परं तद्दूरीकरणाय नोद्युक्ते फोऽपि, तस्याधुधारा-
वर्षणं दर्शकानां तेषां मग्गुणोक्तोनि पित्तं परं न तस्यायमाद्कः
कश्चित्, तथापि तथैवानिरुद्धं स. । किन्त्यग्रे प्रचलन् स तेन प्रोष्म-
पयनाघातेन प्रभाकरप्रथण्डरश्मिना च तथा संयतचरणोऽकारि यथा
तत्रैवाङ्गारतोऽप्यधिकं तप्यमानेऽवनोक्ते मूर्च्छितो निपपान । गर्भं

शरीर पूर्वं धूलिसात् पश्चात् वृन्ताकभरित्रवत् सजातम् । अस्येमां दशां कश्चित् षोडशवार्षिको बालो निजनिकेतनगवाश्वतोऽपश्यत् । स्वभावेन दयार्द्रहृदयोऽयमेवमवनी विलुठन्तमेन बालक विलोक्य दयाकृष्टचेता तत्समीपमगमत्, मूर्छितमेव त निजभृत्यहस्तात् स्वगृह-मानयत् सम्यगुपचर्य च त स्वस्थतामनैपीत् ।

परमात्मकृपया स्वस्थ स पर्यङ्कतले सुकोमलशय्यायां विलुठन्त शीतलोपचारक्रियया पुनरपि जीवनमिवागत स्वात्मान निजसमुखे यौवनलीलया विलसन्त साक्षात्करणावतारमिव प्रस्फुरन्त 'करुणा कुमार' नामकमेक तरुण च विलोक्य मनसि प्रहृष्ट तथाप्यन्तर्विचि-धवस्तुदर्शनतो जातकुतुको मन्दमन्दमवादात् ।

बाल-विचित्रमिदं गृह पश्यामि, दैन्यतया नेहश कदाचिन्मया दृष्टपूर्वम् । (वेदनामनुभूय) अहं तु रथ्यायां तद्दिने पतित आसम्, क्रियान् कष्टकर स काल आसीत्, केनाहं तद्दशात् ईदृशीं निरुपमां दशां प्रापित । हृदा तस्मै समर्पयामि श्रद्धाञ्जलिम् ।

करुणाकुमार करुणस्य वाचमाकर्ण्य तत्पार्श्वं भूत्वा सान्त्वयन् अवादात् गृहीत श्रद्धाञ्जलि । परन्तु अयोग्योऽहं समपणस्य । अत्र मया स्वकृतव्यमेवानुष्ठितम् । परन्तु प्राथये नाहं पुनरेव वक्तव्यं, त्वमसि मम कनीयान् भ्राता । बालको जन्मत एव मातृपितृविहीन आसीत्, सहसैव स्नेहभरिता तद्दिगर श्रुत्वा प्रतिवक्तुमुत्सकोऽपि निरुद्धकण्ठो धाप्पभरेण धारुण्यरसापगां तदुपकारान् विमलयितुमेव प्रावाहयत् । तत्प्रावाहपतित करुणाकुमारो धैर्य्यपुलिनसाहाय्येन किञ्चिदवष्टभ्य स्वात्मान 'बाल ! त्वं योऽसि सोऽसि । अहं तु त्वा स्वानुजमेव मन्ये । एतावदेव कष्टम्, यदेतावदिनपर्यन्तं स्वात्मानमेव व्यस्मार्पम् । अधुना त्वया पूर्वजीवनवृत्तान्तं विस्मृत्य मयि ज्येष्ठभ्रातृवत् प्रत्यतःप्यम्' ।

बाल-(अश्रुणि विमृज्य) असहाय सहायता लब्ध्वा सहायकमेवा-वलम्बते, तथैवाहं त्वामनुसरिष्यामि परन्तु ब्राह्मणकुमारोऽहं यथा स्वगौरव रक्षन् जीवन यापयेयम् तथा श्रीमद्भिर्विधेयम् ।

करुणाकुमार-तथैव भविष्यति । श्वो दिन एव मत्सम सर्वाभावस्थां भवानधिगन्ता इति किं बहूक्तया ।

बालो यो नाम्ना गिरीशकुमार इति करुणाकुमारेण सम्बोधितो-ऽभूत्, स्वस्थो भूत्वा तेनैव सह खेलन्, कूर्दन्, हसन्, विहरन्,

आलपन्, महता सुखेन समयं नयति स्म । पुरातनं सर्वं मुक्तं दुःखीयं व्यस्मरन् । अधुना नवीनैवाकृतिः नूतनैव सर्वा व्यवस्था तस्याभूत् । एकस्यां पाठशालाया पाठयितुं प्रवेशितः स तदीयं सफलमध्ययनं द्वाभ्यामेव वर्षाभ्यां पर्यसमापयत् । ततः स हाईस्कूले, तदनु महाविद्यालये प्रवेशितः स्वकीयया प्रखरया प्रतिभाप्रभया करुणाकुमारेण सहैव बी. ए. परीक्षामुदतरत् । करुणाकुमारस्त्वेनां परोक्षामुत्तीर्य व्यापारकर्मणि संलग्नोऽभूत्, परन्तु जात्या ब्राह्मणतया करुणाशुभारस्य महत्या दययाऽङ्कविद्यामपहाय गिरीशकुमारः संस्कृत-विद्यां पठितुं श्रावितः । भगवती सुरभारतीभारतीयैरवश्यमध्येया विशेषतो ब्राह्मणकुमारैः, अस्माकं प्राक्तन पुरावृत्त धार्मिक रहस्यमन्यञ्च जगत्यां यन् किञ्चिदपि वैज्ञानिक, दार्शनिक, आयुर्वेदिकं, रहस्यमनुभूयतेऽवलोक्यते तत्सर्वमस्या एव प्रसादभूतमिति पर्यालोच्य स विशेषतोऽस्या अध्ययने प्रेम्णा पर्यलगात् ।

तस्याः पठने स एवम्भूतः भावाविष्टोऽभूत् यत्तस्या एवैकधाक्यानामप्रे स्वात्मनोऽपि मूल्यं नाजीगणत् । कालिदासीयकाव्यनाटकेषु मधुरमधुरान् मनोमोहान् भावान् विभाव्य शकसपीयरश्रुतिषु तस्य मनः श्रद्धामहासीत् । यं यं विषयं तुलनात्मकयुद्धया दिदृशुरय निर्जरभारत्यामध्यगोष्ठं तस्मिन् तस्मिन् विषयेऽस्यां गतिं निरुपमां प्रौढिं सरलसरलतया भावावबोधनचातुरी च निभाल्य समस्तदेशीयभाषाणामुद्गमस्थानत्वेन शीर्षण्यामेनामैवामन्यत । महाभारते, रामायणे च शिविराज्ञो दधीचर्षे रामस्य च त्यागमहिमानं पाठ पाठ नितरामसाधतुष्यन् । एतेषामाख्यानानामेवम्भूतोऽपरिहार्यः प्रभावोऽस्य हृत्पटे आनष्टे यो यापत्तीयं तथैव समवतस्थे । एमपि दृष्टिं घाल्यं विलोक्य स्वकीयां पुरातनीं दृशां स्मरन्ममो रहस्यरोदीन्, यथाशक्ति माहात्म्यमकार्षीन् । एस्यचित् घालयस्य समीपे यदि परीक्षां प्रदातुं आवेदनपत्रपूर्तिमूल्यं नाभवत् तर्हि तस्य दृशां विलोक्यासौ गुप्तरतीत्येव तस्मै रूप्यकानि स्वहस्तव्ययनः प्राहिणोत् । एमैचित् एस्त्राणि, एमैचित् पुग्नकानि, एमैचिद् रूप्यकानि गुप्तरतीत्येव प्रेषयन्नयं पठनकाल एव त्यागमाहात्म्यं कार्यरूपेण परिणीतवान् ।

एषं च पठतोऽयं गत् एषविंशतिवर्षात्मकः कालः । समग्राज्ञा-श्रेष्ठनिगरिमाणमभजत् । अन्याश्चपि कलासु प्रदर्शितं पारगामि-स्वमनेन । विषाद् योग्यामयम्यामभिगतांप्येव करुणाशुभारेणातिरतं

सप्रार्थितोऽपि नल्लक्ष्येणैव समस्तजीवनं निनीषु परिणयं नाकार्पात् ।
यस्याभिलाषो दीनशालकानामुद्धरणायसीत् सकल्पितं तेनपा सेवैव मे
जीवनलक्ष्यम् । प्राणिवर्गेषु द्वयैव मे सहचरी, त्याग एवान्तिम
पुरुषार्थः । तस्मात् स तेषां सेवाकरणायैकं 'सेवानियेत्तन' मित्यभि-
धानं विद्यालयं करुणाकुमारदत्तद्रव्यसाहाय्येन समुद्रघाटयत् । दीना
वालका तत्र शिक्षामलभन्त, गिरीशा रात्रिन्दिब तत्रैवासीनः सर्वाङ्गी-
णशिक्षणेनेतान् तथाऽशिक्षयत् यथा ते शीघ्रमेव सर्वे विद्यापरायणा
सेवाप्रतरसिका समभवन् ।

सर्वेषु छात्रेषु सहोदरभ्रातृभावो जागर्ति स्म, अनवद्य प्रेमैरु-
धारारूपेण सर्वेषां हृदयेषु प्रबहति स्म । शुद्धसात्विकजीवनं तेषां
विलोक्य को न जनो हर्षमविन्दत् । गङ्गाडम्बरस्य सर्वथा "सेवानि-
केतने" परिहार आसीत्—सर्वे उच्चाभिलाषिणः सेवैकरसिकाः गुरु
भक्तिपरायणाः वसुधैव कुटुम्बकम्नन्यमानाऽछात्राः सेवानियेत्तन-
मलङ्घन् । पत्तने पत्तने, ग्रामे ग्रामे, रथ्याया रथ्याया, गृहे गृहे,
ग्रामम् ग्रामम् सगिरीशाऽछात्रा दीनसेवामहूर्ध्वन् । रग्णे भेषजवित-
रणं निर्वस्त्रेषु वस्त्रदानं निर्भाजनेषु भोजनदानं व्यधुः । किं बहुना,
करुणाकुमारग्रामस्य 'धर्मपुर' इत्यभिधस्य तत्समीपवर्तिनामन्येषां
च ग्रामाणां गिरीश एवामुकटं सघ्राट्, करुणाकुमार एवाकुबेरोऽपि
घनदं सेवानिकेतनमेवाप्रतिरद्धमदुर्गमं दुर्गं छात्रा एव संरक्षका
आसन् । पुरि पुरि किमधिरम्—सर्वस्मिन् भूतले गिरीशस्याप्रेपिता-
ऽपि कीर्तिततिरव्याहृतं प्रासरत् । किन्तु न यशोऽभिलाषी, अपितु
कर्तव्यकाम्यसौ स्वप्रशसात स्पर्शार्थं सर्वदैव ध्ययित ।

एव च कुर्वतोऽस्य गतो बहुतिथि समयः । दैवदुर्विपाकात् करुणा-
कुमारो रक्तशोपरोणेण पीडितोऽभवत् । बहुभिर्वैद्यैर्दाक्टरैश्चासी
सुनिपुणं चिकित्सितं, परन्तु दिने दिने बहुल्पक्षरजनीकरवत् हसिमा-
नमेवाभवत् । पुत्रप्रेमी तत्पिता लक्ष्मीचन्द्रः तस्य रोगापनोदनाय घन
जलमिव प्रावाहयत् परन्तु शुष्कतामियत् तस्य रधिर मनागपि
शैथिल्यं न भेजे । गिरीशचन्द्रोऽपि रात्रिन्दिब तं परिचचार छात्रा
अपि प्राणपणेन तस्य परिचर्यां चक्रुः, परन्तु न कयापि विधया तस्य
रोगक्रमस्तनिमानमाप्तवान्, अग्रे सर्वेनिश्चित्य सर्वेषां वैद्यवराणां
डाक्टराणां चैका समिं सङ्घटिता, या निश्चयं कृत्वा रग्णस्य जीवन्तो-
पायं वदेत् । सा रग्णस्य सर्वां क्रियामवस्थां च पर्यालोच्यवदत्

अस्य शरीरे रक्तस्य ह्रासो भवति । साम्प्रतमस्य शरीरे रुधिरं नास्ति, रुधिरादृते मनुष्यजीवनं सुरक्षितं न भवति । 'Blood is the Life' तस्मादस्य जीवनमन्यस्य कस्यचिन्मनुष्यस्य रक्तप्रवेशेनैव सभाव्यते, अन्यथा जीवनाशा दुराशैव । चिकित्सकपरिपद एतन्निर्णयं निशम्य सर्वे चित्रलिखिता इषोत्कीलिता इव समान्थिपत । .

पिता मातुर्माता पितुर्मुखं मिथो व्यलुल्लोक्तुं, गिरीशपत्नी तु मह्यं कोऽपि रक्तप्रदानाय न कथयेदिति भियाऽवगुण्ठितमपि स्वाननं पुनरपि निपुणमवगुण्ठयामास ।

अवस्थामिमां दृष्ट्वा चिकित्सका प्रोचुः एकहोरात्मकं कालोव-
शिष्टोस्य जीवनस्य यद्यपि कोऽपि स्वरक्तं निजप्राणमोहं त्यक्त्वा
दद्यात् तर्ह्ययं जीवितुं शक्नोति । पुनरपि सैव निस्तब्धता व्यराजत ।
नीरवता भिन्दन् सान्द्रजलदधीरगम्भीरध्वनिरुदतिष्ठत् । सहस्रोपेत्य
गिरीशचन्द्रोऽवदत् महाभागा ! मत्प्राणरक्षकस्यास्य कृतेऽहं स्वकीयं
रुधिरं प्रदातुं कामये, यावद्भिप्रेतं भवेत् तावद्विगणय्य मत्कलेबरा-
द्भवन्तो ग्रहीतुं प्रभविष्णव । अहं मुहुर्मुहुर्विचार्यैतत्कर्म कर्तुं सन्न-
द्धोऽस्मि । शङ्कां नात्र मनागपि कुरुत । यद्यपि तत्र स्थिताः सर्वे तज्जी-
घनं राष्ट्रजीवनं मन्यमानास्तस्माद्दुःशकात्कार्यात् तं निवारयितुं
प्रायतन्त, परन्तु स स्वकीयात् भाषणात् सूचिकाग्रद्वयसमपि पश्चा-
त्पदो नाभवत् ।

अतो दृढं तस्य निश्चयं विदित्वागदङ्कारा भृशं तस्य विनाशात्
परितप्यमाना अपि तन्निश्चयं निवर्तयितुमशक्ता शस्त्रक्रियया वक्षोजं
क्षतजं तस्य निष्काश्य निष्काश्य करुणाकुमारहृदि प्रवेशयाचक्रुः ।
रुधिरप्रवेशेन प्राप्तचेतनं करुणाकुमारो गिरीशस्यैव रक्तं मयि प्रवेश्यत
इति विज्ञाय मन्दं मन्दं अ—पू—र्वः—त्या—ग—इति व्याहारीत् ।
तदनु सर्वे तत्रत्या जनाः स्त्रियो बालकाश्च तद्गृहभित्तयोऽपि तमेव
शब्दं अन्वकार्षुः । पवनेनापि तच्छब्दं गृहीत्वा सवतो दिक्षु तस्या-
पूर्वत्यागस्य महात्म्यं विस्तारितम् ।

भद्रा कुण्डलकेशा

(श्री जगन्नाथयात्रा साहित्याचार्य एम. ए., वाराणसी)

“भद्रे ! तव कुण्डलावर्तकेशपाशसदृशायं रजनी साम्प्रतं क्रीडक्
प्रशान्त नीरवेचोपलक्ष्यते । त्वयाऽद्य प्राप्तं प्राप्न्यम् । शिखरे हि
गृत्रकूटस्य कृतानुग्रहाऽसि दर्शनदानेनात्मनो भगवता सम्यक्
सम्बुद्धेन” । परा सार्थकतामानांतं महाकारणिकं शरणमुपागतायास्ते
र्जाघनम् । सन्ततमावर्तभायमुपनीयमानेऽस्मिन्त्वत्केशपाशे तथा-
गतस्य महाकृष्णा रजतसूत्रमिवावद्धा । अद्य स्रोतोविभूत्या त्वं
महाकृष्णोत्सवलाभेनात्मानं पुनासि । तुभ्यमद्य ते विगतं व्यर्थं निष्क्रि-
यमुपेक्षणीयं च संवृत्तम् । तथापि त्वद्विगतस्यैवाहमेका छिन्न-
विच्छिन्ना छायाऽस्मि अज्ञाताननुभूतरूपेण त्वयि सुचिरात् संलग्ना ।
न च केवलं संलग्ना, किन्तु सुतरामेकोभूता । परं न त्वं मामधि-
गतवती । किं त्वं स्मरसि तस्य वृत्तान्तस्य यदा राजगृहे श्रेष्ठिकुले
भद्रेति नाम्ना जातसम्भवा त्वं वयं प्राप्ता सती पुरोहितपुत्राय सत्यु-
कायात्मानं दर्शनमात्रेणवार्पितवती ? अद्य च सोऽपि चौर्यापराधनि-
गृहीतस्त्वत्पित्रा द्रव्यराशि-यवेन सम्मोचितस्त्वत्पतिः संजातः ।
इत्त, तथापि सत्युक्स्तुम्यमर्पितचित्तो नाभवत् । त्वदपेक्षया रत्न-
जटितेषु त्वदाभरणेष्वेव सक्त समजनि । परिणामे तु त्वया पर्वत-
शिखरान्निपातितश्छिन्नविच्छिन्नो भूत्वा गतो विनाशम् । परं त्वया
तद्वधेन निजस्य रागस्यापि कृतो वध ? न हि । रागोहि आकर्षणम्,
तच्च संसारस्य प्रवर्तने निमित्तम् । सर्वो हि जनस्तदीयवशवर्तो ।
यथाकायं संचालयति रागो जनम् । अहं हि तस्यैव ते विगतस्यै-
का छिन्नविच्छिन्ना छाया, यामद्य विनाशं नेतुमुद्यता त्वम् । जाने
यत्त्वया भगवतः प्रसादोऽधिगतः, शीघ्रमेव च प्रव्रज्या रागभेदिनी
त्वत्करगता भवित्री, सर्वतश्च त्वमव्यर्थजीवना निर्वाणाधिकारिणी
भविष्यसीति । तथापि नीरवेऽस्मिन्नेकान्ते त्वामहमेकया स्मृत्या
छिन्नविच्छिन्नया एकया चेतनालहर्याऽऽन्दोलयितुमिच्छामि । अथापि
यत्त्वया विस्मृतं तदेव स्मारयितुं यच्च त्वया लब्धं तद् विरमारयितु-
मिच्छामि ।

“पुरोहितपुत्रं सत्थुकं प्रति तवानुराग सर्वथा बाह्य आसीत् । प्राप्त यौवनात् देहपिण्डात् त्वया केवला दुरन्ता तृप्तिरभिलषिता । स हि युवा सुन्दरश्चासीत् । तस्यापि भ्रमरपङ्क्ति स्निग्धे केशपाशे सहस्रशः कुण्डलावर्ता आसन् । हन्त, त्वया केवलमिदमेव बाह्यं रूपमवलोकितं तस्य, दृष्ट्वा चासक्तिपरवशा जाता । किं त्वया क्षणमपि विचारितं यत् सोऽपि अनुरक्तो वा स्निग्धो वा गौरवशीलो वेति ! तस्मै समर्प्य आत्मनः स्नेहसम्भारं त्वया क्रीतोऽसौ द्रव्यराशिव्ययेन मोचयित्वा च करुणयाऽप्यनुगृहीतोऽसौ त्वया । तेन ते कृतज्ञेन भाव्यम् किन्तु स निष्ठुरः स्वभावपरवशो नैव त्वत्कृतामुपकृतिं चिन्तितवान् । अन्ततश्च निजया विलक्षणया बुद्ध्या तस्य मनोभावस्त्वया समवगतः । तदनन्तरमेव निपातितस्त्वया सत्थुकं पुरोहितपुत्रो गिरिशिखरात् । अद्य त्वमधिकारिणी भगवतः सम्यक् सम्बुद्धस्य महाकरुणायाः संजाता । नाहं विमृशामि यन्नासि पात्रं त्वमिति । परं नाहं मूलतश्छिन्ना, स्वेनांशरूपेणाद्यापि त्वयि वर्तेऽहम् । प्राप्तोऽपि महाकरुणाप्रसादे त्वामपि त्वद्विगतस्य स्मरणेन विकलां करिष्यामि । मुक्तजीवनेऽपि तव तादृशः क्षण एकोऽप्यवश्यमुपस्थास्यति यस्मिन् त्वं कुण्डलिते निजे केशपाशेऽवश्यमेव सत्थुकस्य पुरोहितपुत्रस्याङ्गुलीनां सस्पर्शमनुभविताऽसि ।

“किं त्वं धारमेकमपि कृतवती जिज्ञासां यत् कथमेव सत्थुकस्त्वद् रत्नाभरणेषूपगताभिलाष आसीदिति ? कथं च त्वद् रूपलावण्यमुपेक्षासहगतेन चित्तेनानुभूतयानिति ? हन्त, सर्वमेतच्चिन्तितुं क्षण एव नासीत् त्वदन्तिके । त्वं तु निजस्योपकारस्य निष्कृती तदीयं सर्वस्वमेवापहृतुं प्रवृत्ताऽऽसीः । कथमसौ नाभवत्तु-भ्यमर्पणाय स्वात्मनः प्रवृत्त इति न त्वमन्ततो विदितवती । स्वलिप्तायामेव व्याकुलया त्वयाऽवसरो नैव लब्धः ! न त्वं वेत्सि यत् क्रियती कठिनतरा त्वं बाधाऽऽसी सत्थुकस्याभीष्टमार्गावपतितेति । किन्तु यद् भवितव्यं तदेव सवृत्तम् । बाधाऽन्ततोऽपि बाधैव । त्वया हि सत्थुकं प्रापितं पर्यवसानम् । सन्नपि चौर्यापराद्धः सत्थुकश्चौरो नासीत् । स हि चौरो भवति यः स्वार्थाय स्वसुखाय स्वतृप्तये च परस्वमपहरति । अपहरणमवश्यमेवैकोऽपराधः, परन्त्वेतद् यदा परेषां हिताय सुखाय शान्तये च क्रियते तदा नापराधः । सामाजिका हि नियमाः फठोराः ।

प्रायेषु प्रामटिकासु वारं वारं गच्छता सत्युक्तेन जना
अन्नाभावसङ्कटेन रोगैश्च विविधैरुत्पीडिता दृष्टाः । न च
राजशासनं तेषां किञ्चिदपि साहाय्यमाचरति । परं जनैः कृतस्य
श्रमस्य बहुलांश एव बलप्रयोगेण राजकीयेः पुरुषैरान्छिद्यते, कोशेषु
च निक्षिप्यते । त एव प्रसन्ना स्वस्था सन्ति ये प्रियवदतया वा
राजनिति कुशलतया वा कथञ्चित् शासनस्य परिचयमवाप्ता सन्ति ।
सत्युक्तोऽपि राजपुरोहितस्य प्रियवदस्यैवासीत् पितुस्तनयः, परं स्वयं
प्रियवदो नाभवत् सः । प्रथमं स्वपितुरर्जितमेव धनं तेन क्षुत्पीडिताया
जनताया प्रापितम् । समाप्ते च तस्मिन् सम्पत्तिशालिना वणिजा
राजकीयानां च पुरुषाणां गृहे चौर्यमारब्धं तेन । सहायकानाम-
पर्याप्ततायामपि अशैथिल्येन निजकर्मणि प्रवृत्तो विपन्नानां साहाय्य-
माचरति स्म । सम्पन्नानां लुण्ठनमेकत्रापराधः, विपन्नानां च सरक्षण-
मन्यत्र पुण्यम् । धृतोऽहिं स मृत्युदण्डात्तमाज्ञप्तः । मृत्युर्हि नासीत्
काचिद् विभीषिका तदन्तिकम् । मृत्युदण्डमधिगत्यापि प्रसन्नेन
सत्युक्तेन भणितं यत् शासने वैषम्यं परा वृद्धिमान्नीतम्, न च राजा
विपन्नेषु ध्यानशीलः । मृतेऽपि सत्युक्ते कदाचित् सहस्रशः सत्युक्ता
समुत्पद्यं शासनस्य नियमान् भङ्ग्युक्त्वा जनतायां समग्रायाः सम्पत्तेः
सविभागं करिष्यन्ति, सर्वत्र च साम्यं सम्प्रवर्तयिष्यन्ति । परं न च
कश्चित् सत्युक्तस्य श्रोताऽभूत् समर्थः । अस्मिन्नन्तरे कोपाध्यक्षस्य
प्रियवदस्य स्वपितुः साहाय्येन सत्युक्तत्वया मोचितो मृत्युदण्डात् ।
किन्तु किमेव तस्मिन्स्त्वदुपकारः ?

“यदा तत्राप्यङ्गकाभरणानि तेष्वेव विपद्ग्रस्तेषु नीत्वा सत्युक्त-
स्त्वत्तोऽपि मुक्तिकामोऽभवत् तदा ‘अकृतज्ञ’ इति त्वया पर्वतशिखरा-
न्निपातितः, नास्त्यद्य सत्युक्तः, परं तदीयं कार्यमद्याप्यवशिष्यते ।
भगवता महाकारुणिकेन विपद्ग्रस्ता जनता दृष्टा, महाकारुण्येन
निजेनानुगृहीता च । परं महाकरुणा तान् ब्रमुक्षाया राजपुरुषाणा-
मत्याचारेभ्यश्च नैव रक्षितुं समर्था । कथञ्चिदवश्यमेव कठोरहृदया
अधिकारिणो महाकारुणिकस्योपदेशेन किञ्चिदाद्रां समभवन्, किन्तु
वैषम्यमद्यापि अवतिष्ठते । त्वयाऽपि विचरणशीलया क्षुत्पीडिता
जनता दृष्टा । किन्तु न त्वया स्वसुखनिरभिलाषया परदुःखकातरया च
जातम् । लूनकेशी एकशती, पङ्कधरी त्वमुपितवती । एतत् सर्वमपि ते

स्वार्थविलसितम् । तथापि त्वं महाकारुणिकस्य प्रसादपात्रमेव
जाता । इदं ते सुमहत् सौभाग्यम् । परमिदं ते सौभाग्यं तादृशः फलित
आम्रवृक्षः, यस्य फलानि पूतीभूतानि, यश्च सहस्रशः कीटाणुभि-
रामूलचूडं प्रस्तः । किं क्षुधा परिगतानां सहस्रशो जनानां संरक्षणार्थं
त्वन्मनसि कदाचित् सङ्कल्पः अग्निकण इव प्रज्वलितो भवितु-
मर्हति ? किं सत्थुकाय त्वमेतावदपि कर्तुमर्हसि ?

“हन्त भद्रे, न त्वया सुष्ठु चिन्तितम् यत् त्वमनृणा सती राष्ट्र-
स्यान्नं अद्यावधि भक्षितवती । राष्ट्रान्नभोगस्याधिकारी तु सत्थुक
आसीत् । परं जीवनाधिकारोऽपि नाधिगतस्तेन । सत्थुकस्योद्देश्यं महा-
कारुणिकस्योद्देश्य-मनुसरदिव प्रतीयते । परं महाकारुणिकस्य मार्गः
सत्थुकस्येवोच्चावचो नास्ति । अत्र राजानो दरिद्राश्च समानाः ।
तस्य हि जीवनं सार्थकम्, हन्त परं प्राप्तमहाकारुणिकप्रसादाऽपि
त्वमिदानीं व्यर्था ।”

साम्प्रतमस्यां शान्तनीरवायां रजन्यां मम कुण्डलावर्तेऽ-
स्मिन् पेशपाशे कमपि व्याकुलं स्पर्शमिवानुभूतवत्यहम् । काऽपि
चेतना मम पाशवर्तेऽस्फुटं स्वरैर्झङ्कतिमवाप्ता । विगतं मे सम्पूर्ण-
तया छिन्नं च विच्छिन्नं च । नाहमतिरिक्ता मदपरा । अवसरं च
प्राप्तवती तथागतस्य भगवतो महाकरुणायां स्निग्धच्छायायां जीवि-
तुम् । प्लावत्येव मदीया कथा । पुनर्मम कुण्डलिते पेशपाशे कथमिष
कम्पनमनुभूयते, अत्र कस्यचिद् रक्षाद्रां अद्भुतस्य स्पर्शमिवाकुर्वन् ।
कस्यचिदननुभूतेषु छायालहरी मत्पाशवर्ते भ्रमिमिव घृतवती ।
अनुभवामि यत् कस्यचिन् करो मां गिरिशिखरादियं निपातयतीति ।
पताम्यहम् पयाम्यहम् । आ, अहं पृथिव्यां चूर्णेव विचूर्णेव
निष्ठामि । ममाङ्गानि मुषि सहस्रशः खण्डेषु विकीर्णानि । मम
रुधिरेण भूमिराद्रां समजनि । किमिदं “...” कश्चिदुपागतो
महान् भिक्षु ! ममाङ्गानि तेन कारुण्यस्निग्धया दृष्ट्या दृष्टानि,
करेणच गृष्टे ममाङ्गानि उन्मीलत ! अहं स्वस्था ! महाकारुणि-
कस्य निपतिता परणयोग्यम् । पुनरहं मम कुण्डलावर्ते पेशपाशे
महाकारुणिकेन शृष्टा । पाप्मपरिगते मल्लोचने ! कण्ठदुःखायहम् ।
हे भदन्त ! भवत इयं दामो मीमांसा साम्प्रतं पयापित् प्रक्या छाया
चेतनया-प्रगता ! अमहायाऽप्रलापेयम् । कस्मिंश्चिद् दुर्लभिते शरणेऽ-

ज्ञान परिणामयाऽनयाऽपराध एकः कृतः । इयं हि छाया चेतना तस्वैव
 छिन्नविच्छिन्ना मृतिरिवाद्य पुनश्चुद्धा । इयं भद्रा कुण्डलकेशा
 तत्र चरणयोः सम्पूर्णतयाऽर्पिता । भवतो महाकर्मणैवाभ्याऽऽद्या-
 चेतनाया ग्रामाद् विमुक्तानेनां कर्तुं मर्हति । हे महाकारणिक.....हे
 शान्त.....हे सर्वद.....।

“प्रणयति निरिवलः संसारः”

श्री जनार्दनस्वरूप शास्त्री, एम् ए

[काशीहिन्दूविश्वविद्यालयधीयसस्कृतमहाविद्यालयप्राध्यापक]

नवदल विराजित तुहिनबिन्दुम् सदा सानुराग पश्यसि स ।
दृशा पिबतीव बालभास्करविम्बम् प्रहर्षति च सुकलकलनादपूरिते
निर्झरे व्रीडतो हेममयूरान् दृष्ट्वा, विकर्षति तस्यनयने स्वर्णप्रभा-
भासितम् सांध्यगगनम् ।

कुसुमे मधुकराणाम् मधुरा क्रीडा, चंचलाया. तितल्या मौनं
निमग्नम्, विहगानां कलनादः, कुकुमायितोपा, नक्षत्राणां समाज,
विविधपुष्पाणामामोद, कल्लोलिनीनाम् तरगावलिः वनस्पति वृणगु-
ल्मादीनाम् मनोहारि हरीतिमादय एव तस्य अध्ययनविषया ।

“प्रकृतिपूजापर. स’ इति त जना कथयन्ति ।

वसन्तुर्तुप्रभातप्रभेव तस्य मुखम्, मदालसे लोचने, शान्ता गभीरा
चाकृतिः, लघ्वीश्मश्रू, लघो गौरश्च कलेवर आसीत् । युवैव सः ।

उन्मादिनं तं मन्यन्ते जना । कथयन्ति च यत् ‘स सरित्तटे
समुपविष्ट सन् गणयति तस्यास्तरङ्गान्’ । मौनी मुग्धश्चैव दृश्यते
सदा कीदृशोऽयं जन इति विचारयति लोक ।

निराशावशस्तस्य पिता चिंतयति ‘अहो मम एक एव पुत्र,
अतुला च सपत्ति, कथम् कदा च सभालयिष्यति सुतस्ताम्’ इति ।

(२)

—अस्य चारित्र निभाल्य निराशामाप्तोऽस्मि सखे !

—मयाऽपि भृश चिन्तितम्, किं करवाणि, एतदर्थं बहुधा
विचारणेनापि न दृश्यते कोऽप्युपाय ।

इत्थ विमृशति नितराम् वयस्येन सह चन्द्रमणि । चिन्तयन्ती
एव मौनिनी सजायेते तावुभाषपि । एकदा तु निरन्तरविचारपरस्य
मिश्रस्य मुग्धम् आभया अदाव्यत्, प्राधायन् च मनोरमास्मितरेता ।

व्याया धवलद्युतिमवलोक्य यथा पुष्पदलशायी तुहिनत्रिन्दुमोदते,
तथा स वयस्योऽपि नितराममोदत । अवदन्चेत्यम् ।

‘प्राप्तम् वयस्य ।’

किमिति ? साश्चर्येण चन्द्रमणिना पृष्ट, सत्वरम् स ।

अहम् निश्चयेन कुमरस्य जीवनं परिवर्तयितुं प्रभवामि ।

सुषारस्य पुरतो नाशमाप मेघघटा । चन्द्रिका सर्वत्र सलील
धावति । निराशातिमिरनाशे आशाऽऽलोऽभासितमुखः पुनरुवाच—
कथम् ?

विवाहेन ।

किं विवाहेन ?? इतिप्रश्नमयैर्नयनैस्त पित्रन्नुवाच ‘सत्यं विवा-
हेन ???’

अथकिम् । अस्य जीवने विवाहं क्रान्तिकरो भविष्यति, इति मे
निश्चय । आकुला मे मतिर्न किमप्यवगच्छति ।

भार्यां विलोक्य मुह्यन्ति जनाः । का कथा अस्य कुमारस्य ।

अहो ! युक्तम् । इति वदन् चन्द्रमणिं कृतज्ञतापूर्णे शब्दस्तं शृशं
स्तीति ।

(३)

समपद्यत कुमारस्य विवाहः ।

अद्य नक्त प्रथमम् मधुरं च मेढनं भावि द्वयाः ।

एतदेव मधुरमेढनम्, यत्र जीवनस्य गीतिका लयमारोहति ।

यत्र जीवननाट्यस्य सूत्रपातो भवति, यत्र आशाः साम्राज्यमिव
लभन्ते, यत्र द्वौ प्राणिनो एतौ भवत, यत्र च अभिनवे जगति पदार्पणम्
नियते ।

प्रतिपुष्पम् भ्रमन्ती भ्रमरात्रलीव कचा, कुन्दकलिका इव दन्त
पक्षि, कमलमिष नयने । अत्यक्षशैवा किंचिदात्रान्तयौवना च
सास्ति मुग्धा । द्वावेव परस्परं पश्यत । असंजाताट्यापौ एव
किंचित् फालं विमशर्यत उभावपि । सहसा एन्माशेव प्रश्नयन्नुवाच
स कुमार ।

‘किं तत्र भवती मम प्रेमास्पदम् ।’

‘किंचिदित्यमेव’

‘कश्चावयोर्धर्म ?’

‘अहम् तत्रभवन्तम् प्रसादयामि परिचरामि, श्रीमान् च मां रक्षतु
प्रणयतु च इत्येव आवयोर्धर्मः ।’

‘किन्तु . . .’

‘किन्तु—इति किम्’

जानीपे एव यदहं प्रकृतिपूजक, अहम् प्राकृतानि, दृश्यन्ति,
प्रणयामि । कीदृशी मनोरमा सुधांशोश्चन्द्रिका । रसालस्य नवानि
दलानि, कोन्तिलस्य कूजनम्, तरुच्छायासु खद्योतस्य भग्नप्रकाशः,
अहो अलौकिकमिदम् जगत् ,’

‘प्रमाद्यति तत्र भवान् ।’

‘अहम् ?’

‘आम् ।’

‘कथम् ?’

‘यद् दृश्यते तत्सर्वं प्रकृतमेव ।’

‘सत्यमेव ।’

‘भवन्तः प्राकृतान् प्राणिन प्रणयन्ति । मयूरे, कपोते, कोकिले,
सारसे च सदृश एव प्रणयप्रक्षेप भवताम् ।’

‘अथकिम् ।’

‘यत्र अन्यान्ये सर्वे प्राकृता प्राणिन प्रेमास्पदा, तत्र मानवाः कथं
पहिप्सियन्ते । मानवा मानवाः स्वार्थायत्ता घासनायासित
हृदयाश्च भवन्ति । अपि नैवम् ?’

निखिल एव ससारो घासनामयो विद्यते । का कथाऽऽवयोः ।
किमघासनिकमत्र पश्यति भवान् । आम्, इत्थं कथयितुम् समर्थो
भवान् यद्य ससारो घामना विशालयति, येन घय सत्रूर विलोष-
याम ।

यदासोदावरणम् पुद्गी तन्नाशमाप तस्या घाणोषिलासेन ।
मवान् शुमुमितान् पश्यति शुमारः । समक्षे स्थिताम् तामुषाच सः ।

यत्तभे ! आसमहमधकार एव । त्वम् मौन्दर्यस्य मजीषा
प्रतिमाऽसि । प्रष्टतिः सांगमुपस्थिताऽसि त्याम् ।

एत्रायशा मा किमपि न श्रवाति । सङ्घुषिताया अस्या भालदेशे
स्वेदविन्दुषोऽगुतन् । पुनरुयाच सः ।

प्रिये ! त्वमुपेव मुपमिताऽमि । कनङ्गुमन इव आनन्दमर्मयमि
गानुमपि पारयसि ! गायति सा इत्यम्—

प्रणयति निखिलः ससारः
 नृत्यति बहुधा गाते बहुश ।
 अगाधोऽयं पारावारः
 प्रणयति निखिलः ससारः ॥

शृगारास्पदे ! अनश्यन् खलु सकीर्णा विचारा । मम चेतस्तव
 रागान् प्रणयाभया सम्यगालोकितम् जातम् । समस्तो जीवलोक एवा
 स्माकम् प्रेमपात्रम्, किं पुनर्मानवाः । सत्यम् अलौकिकोऽयं प्रणय-
 ससारः इत्युक्त्या स ताम् धाहुपाशै समयम्यत् ।

पुनःश्रोतुमीहते चेतस्ता गीतिकाम् ।

पुनरपि साऽगात् ।

‘प्रणयति निखिलः ससारः’

मनोरमा

श्री देवकीनन्दनशास्त्री

(अध्यापक महाराजमस्कृतकालेज जयपुरम्)

मनोरमा यदा उच्चविद्यालयपरीक्षामुत्तीर्य, आंग्लमहाविद्यालये प्रवेष्टु गता तदा महाविद्यालयस्थ विचित्र वातावरणं युवकयुवतीनां मिथो नि सकोचं वार्तालापञ्च दृष्ट्वा किञ्चिच्चकिता प्रसन्ना चात्मानं धन्य मन्यमाना सजाता । मनोरमा विज्ञानविशारदस्य श्रीप्रवीणचन्द्रमहाभागस्य एकाकिनी पुत्री आसीत् । वयसाऽष्टादशवर्षदेशीया किञ्चित्कृष्णवर्णा—किन्तु शुक्लासिका विशाललोचना चासीत् ।

प्रवीणचन्द्र प्रतिष्ठते ब्राह्मणकुले जन्म लेभे । स्वर्गवासी तस्य पिता, आसीन् वेदवेदाङ्ग-निष्णातो निवृत्तिप्रियः परमतपस्वी सिद्धान्तवादी च । परमाग्लानां शासनकाले भारते सस्कृत-पण्डितानां स्वस्य च वृत्तिदौर्गल्य दृष्ट्वा तस्य हृदय भृशमतपत् । पटसु स्वसन्ततिषु सर्वप्रथमं श्रीप्रवीणचन्द्रमहाभाग प्रवेद्याग्लमहाविद्यालये वैज्ञानिकं चकार । अद्य विज्ञानमलेन श्रीप्रवीणचन्द्रो नगराद् बहिः सुरमितशीतलमुखदवायुपरिकलिते, नवीनपद्धत्या निर्मिते स्थाने नलिकायन्त्रपरिलसिते, परितो गृहारासमन्विते विशाल एकस्मिन् भवने निवसति । अस्ति गृहे मरुत्तरयानमपि । इङ्गित-भात्रेण तस्य संचालकः स्वामिनमुपसर्पति । सञ्जीकरोति च मरुत्तरयान त्वरितमेव । मनोरमा मरुत्तरयानेन महाविद्यालय गच्छति, समायाति च । व्यतोतोऽभूत् भूयान् समय । मनोरमा साम्प्रत वी० ए० परीक्षामुदतरत् तृतीयश्रेण्याम् ।

द्वाविंशतिवर्षवयस्का मनोरमा सम्प्रति एम० ए० वक्ष्यायां पठति अर्थशास्त्रविषये । एतावत्कालपर्यन्तं महाविद्यालयीयजीवने तथा तन्निश्चित तत्तु तृतीयश्रेण्या व्यक्तमेव, परन्तु यदशिष्टणीयं तन्निश्चित प्रथमश्रेण्याम् । प्रतिदिन माहपाठिभिः सह चलचित्रदर्शनम्, करकन्दुकादित्राडनम् आमोदगृहेषु नि.सकोच सर्वविध वार्तालापादिकं न केवलं शिक्षितमेवापितु तत्र प्राधीण्यमपि सम्प्राप्तम् ।

प्रवीणचन्द्रो विचारयति स्म यद् भगवता तस्मै न दत्त पुत्रः
केवल पुत्री प्रदत्ता । सैव पुत्रवत् परिपाल्या । मर्षविध सौकर्म्यं दत्ता
तस्यै तेन । नारीस्वतन्त्रतापक्षपाती प्रवीणचन्द्र शिक्षायाः पूर्ण-
विकासाय सदा प्रयतते । आप्तावकाशे यद्दि मनोरमा काञ्चीरादि-
शीतप्रधानेषु स्थानेषु स्वसहपाठिभि सह भ्रमणाय मतिं करोति तर्हि
प्रवीणचन्द्रस्तस्यै प्रसन्नेन चेतसाऽनुमतिं ददाति ।

एकदा मनोरमया स्वसहपाठिनो मन्मथरायस्य समुत्से स्वकीयः
प्रस्ताव उपस्थापित एव लज्जा तनूकृत्य । 'किं भवान् मया सह
विवाहं कर्तुमभिकाक्षति, तर्हि करोतु प्रतिज्ञाम् । प्रतिज्ञामन्तरा न
भविष्यत्यग्रे भवता पूर्णा मनःरामना । मन्मथरायेण किञ्चिद् विहस्य
स्वीकृतं प्रास्ताव । मन्मथरायस्य समुत्से प्रस्तावस्वीकरणं प्रतिज्ञा-
करणञ्च न किमपि महत्त्वपूर्णं वस्तु । विधात्रा मन्मथरायाय
युवति जनार्णवकर्मलौकिक रूपं दत्तम् । रूपसाहाय्येन तेन बहवो
युवतयो बद्धिता ।

एकदा मनोरमा चिपण्णवदना उद्यानस्यैकस्मिन् काष्ठमञ्च उपविष्टा
प्रतीक्षते स्म मन्मथरायम् । सहसैव समागतो मन्मथराय । दूरत
एव तूष्णीं ता दृष्ट्वा प्रोवाच, मनोरमे । कथं त्विन्नवदना, न चलि-
ष्यमि किं चलचित्रदर्शनाय । मनोरमा न किञ्चिदप्युवाच, केवल
दीर्घदोर्घा द्विजा. प्रश्वासास्तस्या हृदयान्नि सृता । मन्मथरायोऽपि
तस्मिन्नेव मञ्च उपविशत् । परिभ्रम नाम क्षणं विनीय पुनः प्रात्रवीत्
गङ्गीरया मुद्रया । अन्ततो गत्वा किं कारणमस्ति खेदस्य । कारण-
मन्तरा मया कथं प्रतिविधीयेत । अधुना मनोरमाया हृदयेन धैर्यं
परित्यक्तम् । सा मुक्तकण्ठं हरोद्, उवाच च सत्राप्य गद्गदया गिरा ।
हा । किं करवाणि । क्व गन्तानि ॥ का मे गतिर्भविष्यति ॥ शीघ्र-
मेवाह माता भविष्यामि । दयस्व । कठोरहृदय ॥ दयस्व ॥

मनोरमा ब्राह्मणपुत्री । मन्मथरायन्तु वणिक् पुत्र । उभयो
वैवाहिको विधिः सामाजिकै कथं क्षन्तव्यं स्यादिति विचारयतो
मन्मथरायस्य हृदयं वेगेनाम्पते ।

मनोरमा जयपुरनिवासिनी । मन्मथरास्याप्यस्त्येक जीणशीर्णं
गृहं जयपुरनगरे । मन्मथरायस्य जेष्ठभ्राता राजेन्द्रराय मोहमय्या
व्यापारं करोति । अस्य पिता धर्मराय एव पुरा मोहमयीं गतो वार्णि
पुत्रेन स्व-कुटुम्बं निर्भति स्म । पितर्युपरते तज्ज्येष्ठपुत्रो राजेन्द्ररायस्त-

त्कार्यं सम्भालयति । राजेन्द्ररायः सम्प्रति लक्षाधिपतिषु गण्यते । अयमस्य कनिष्ठभ्राता मन्मथराय । अनयोर्माता कमलापि जीविताऽस्ति । सा स्वज्येष्ठपुत्रस्य राजेन्द्ररायस्य पार्श्वे मोहमय्यामेव निवसति । अप्यस्ति राजेन्द्ररायस्य स्त्री, बालकौ, कन्ये च । यदा कदा माता कमला स्वज्येष्ठपुत्रस्याग्रे मन्मथरायस्य वार्तां करोति, तदा राजेन्द्ररायः सत्पेट वक्ति —

‘किं करवाणि मात । मन्मथरायस्य समस्या दुःसाध्या । स मम हितवचनं न शृणोति । ममुक्तं चित्ते न दधाति । जयपुरस्थितांग्ल-महाविद्यालयीयछात्रावासे सकलमपि जीवनयापनं तस्मै रोचते । मयाऽनेकवारमुक्तम्, यद् भ्रात । पठनव्याजेन कालयापनं न समीचीनम् । किमपि कार्यं कुरु “यन्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान्” । परन्तु तस्याग्रे सर्वं ममुक्तं वैयर्थ्यमेति । मया तु निश्चयः कृतो यन्मन्मथरायः कुत्रापि निवसेत्, कुत्रापि गन्ठेत्, स प्रतिमासं शतरूप्यकाणि मत्तो लभेत, नातोऽधिकं वक्तुं श्रोतुञ्च कामये । माता पुत्रस्य तर्ह्यं वचः श्रुत्वा मौनमालकयति स्म ।

अथ मन्मथरायो मनोरमाया हृदयविदारकं वचं श्रुत्वा स्वजीवने प्रथमवार-फेवल प्रथमवार-भयभीतोऽभवत् । भयस्य कारणं सुस्पष्टमासीत् । प्रकाशमायातायां मनोरमादूपितवार्तायां नवसंभ्यता-पक्षपाती प्रवीणचन्द्रो मनोरमाऽनुरोधेन मया सह अस्या विवाहं काममनुमन्येत नाम, अम्बस्थचेतसा प्रसन्नमनसा वा, परन्तु प्राचीनरुढिवादी राजेन्द्ररायो माता च विवाहमिमं कथं मन्येत, कथञ्च सहेतु दुःखदात्रोमिमां वार्ताम् । पूर्वत एव मम भ्राता ममोपरि क्रुद्धः । अपराधकारिणा मया तस्याग्रे कथं स्थानुं शक्येत । भवतु सम्प्रति जयपत्तनेऽवस्थानं मे सर्वथाऽनुचितम् । अहं मोहमयीं गत्वा तत्रैव यत्स्यामि । नानाविधासु फलफलिकासु शृङ्गीयतो मे किं मनोरमया प्रयोजनम् । प्रकाशं प्रते-मनोरमे । अस्ति नगरेऽस्मिन् येशवनाथनामा येशराज । स एव तयोदरव्याधिं समूलमुत्पाटयिष्यतीत्युक्त्वा प्राचलत् । मनोरमाऽपि तस्मात्स्थानादुत्थाय शनैः शनैः स्वभवनं प्रविष्टा ।

प्रवीणचन्द्रः प्रतिमासं गृह्णाति राजतो मुद्राणां द्विमहस्रम् । ततोऽप्यधिकामोर् तस्य कृते निःशुल्का विद्युद्गव्यवस्था जलव्यवस्था मरुत्तरयानव्यवस्था सेवकव्यवस्था च । प्रवीणचन्द्रस्य द्वौ भ्रातरौ तिस्रो भगिन्यश्च । यामां विवाहा प्रवीणचन्द्रस्य विधेयं संवादिताः । सन्ति

तासा पुत्रा कन्याश्च । पुत्राणामपि विवाहा जनकेनैव विहिता ।
द्वयार्धार्थोरेकोऽनीय दीनोऽपि बहुकुटुम्बा । द्वितीयश्च किञ्चिद्वर्जयति,
तस्य केवलमेक पुत्र । प्रवाणचन्द्रस्य धर्मपत्न्या विमला दयावती ।
नवतुभ्रातृपुत्रेषु सुतासु च स्वसन्नतिवन् स्निह्यति । तान शिशून्
दृष्ट्वा स्वस्य पुत्रराहित्यमपि विस्मरति ।

एकदा मन्तरयानेन कुत्रचिद् गच्छन् प्रवाणचन्द्रो मन्तरयान
दुर्घटनया चिन्तित्तालये सुयोग्यैर्बहुभि चिन्तिसकै मन्थक् चिन्ति-
मितोऽपि मृत्युमवाप । महता पपात विमलाया मनोगमायायापरि
वक्ष्यात । मन्त्रन्विनो हितैपिगश्च सर्वे समागच म्हु । दुर्ब-
विलसतिम् प्रवाणचन्द्रस्य निवासस्थलमधुना महाशास्त्रथल सञ्जातम् ।
आसन् श्रवयात्राया महन्नाधिका पुण्या । सभा अभवन् स्थाने न्याने,
स्थानायममाचार परैरपि श्रीप्रवाणचन्द्रमहाभगवत्य लघुनावनवृत्तान्त
चित्रमयो मुख्यस्थाने समुदृङ्कित । परन्तु क्रमेतेन । मनारमाया
विमलायाश्च महागोक भगवन्तमन्तरा क खल दूरास्तु शक्नुयान् ।

स्वर्ग गते प्रवाणचन्द्रे मास एका यचगच्छन् । सौभाग्यवञ्चि
ताया विमलाया अपार दुःख क खल उर्णयेन् । विधात्रा तस्या सर्व
ममपहनम् । विशालेऽस्मिन् भवन म्फाकिर्ना क य निष्ठदिति मत्वा
प्रवाणचन्द्रपूर्वैर्निर्मिते नगरस्य बाध्यानेकस्या स्थिते लघुगत् एव-
प्रवाणचन्द्रस्य भ्रातरौ सपरिवारी न्यवसनाम्—न्यवमन् विमला
मनोरमा च । मनोरमाया अध्ययन परिममाप्रमभूत् ।

अश्वत्थे मन्मथरायस्योपरि राणेन्द्रराय प्रसन्न । मन्मथरायो
भ्रातरमनुकरोति । मोहमयी गतेन मन्मथरायेण समाचारपत्रेषु पठि-
तम् चन्मन्तरयानदुर्घटनया आ प्रवाणचन्द्रस्य मृत्युरिति ।

पञ्चत्य गते पितरि मनारमाया जावनेऽभूतपूर्वं परिवर्तनमभूत् ।
न जाने मनोरमाया सा तिलासप्रियता कुत्र निराहिता, या प्रवाण-
चन्द्रस्य समुत्त आसीत् । या प्रनिष्ठि न्यूनातिन्यूना प्रिवार वस्त्र-
परिवर्तन करानिस्म, मा मकल्मपि निनिमेवेनैव वस्त्रेण कार्य करोति ।
मनारमाया भोजनेऽपि सममून्महन् परिवर्तनम् । पुरा भोजने यदि
लक्षणस्य किञ्चिन् ताश्चनता न्यूनता वा भवेत्तर्हि भृत्यस्योपरि तस्या
निक्षेप सकापमकरान्, परन्तु मान्प्रत र्नुपितमपि भोजनमभ्याहरति ।
सर्वदा खिन्नवदना तिष्ठति । न हसति नाधिक वदति, दशाग्नि

मनोरमाया दृष्ट्वा माता विमला दुःखिताऽपि दुःखमनुभवति समधिकम् ।

समाचार-पत्राणां वार्षिकं शुल्क वर्षात्प्रागेव ग्रहीतव्यं भवति । यतः कानिचित् पत्राणि समायान्ति । मनोरमा तेषां वाचनेन स्वकीयं समयं यापयति । अद्य आवश्यकता शीर्षके दृष्टि स्थिराऽभून्मनोरमाया ।

वैधव्यस्य घोरं दुःखमनुभवन्ती विमला मनोरमाया पूर्ववत् प्रसन्नं मुखमदृष्ट्वाऽसह्य दुःखमन्वभवत्, परन्त्वद्य मनोरमां किञ्चित् प्रसन्नां दृष्ट्वा सस्नेहमुवाच-पुत्रि ! त्वमेव मे जीवनस्याधारभूता । त्वदर्थमेवाहं जीवामि । अद्य किञ्चित् प्रसन्नां त्वां विलोक्य हर्षेणाह-मुत्फुल्ला । मनोरमा मातुर्वचनं निशम्य जगाद-मातः ! अस्ति मम प्रसन्नतायाः कारणमेकम् । कतिपया दिवसा व्यत्यगु । मयानिवेदन-पत्रमेकं प्रेषितं लखनऊनगरे । तत्रावश्यकतासीदेकस्या अध्यापिकायाः । अद्य मम निवेदनपत्रस्योत्तरमायातम् । यन्मम नियुक्तिः संजाता सहायिकाध्यापिकापदे । शीघ्रं तत्र मया गन्तव्यं भवेत् । जननि ! प्रसन्नेन चेतसाऽऽज्ञापयतु गमनाय । वेतनं यद्यपि स्वल्पं मिलिष्यति परन्त्वसह्यं दुःखमनुभवन्मे मनः शान्तिमनुभविष्यतीति दृढो मे विश्वासः । अभूतां विमलाया नयने सजले मनोरमाया वचो निशम्य, परन्तु दृढनिश्चयां तां परिज्ञाय न किञ्चिदप्युवाच विमला । मनोरमाऽ-जानन्मौनं स्वीकृतिलक्षणमिति ।

लखनऊस्थितकन्यामहाविद्यालये प्रधानाध्यापिकयाऽन्याभिरध्यापिकाभिसह मनोरमाया व्यवहारोऽतीव कोमल आसीत् । मनोरमाया मादं व विलोक्य सर्वा एव अध्यापिकाश्चकिता अभूवन् ।

लखनऊस्थितकन्यामहाविद्यालयस्य प्रधानाध्यापिका या त्रिष्टधर्मा-वलम्बिनी दयावती चासीत् तस्या अग्रे मनोरमया स्वमनोदुःखं निवेदितम् । प्रधानाध्यापिकया सर्वाः खलु प्रबन्धो विहितः । कालेऽरिष्ट-गृहे प्रविष्टा मनोरमा सुतमेकमसूत ।

भगवान् भाररुः सकलमपि घरातलं सन्तापयति तीक्ष्णैः किरणैः । लखनऊकन्याविश्वविद्यालयस्य सर्वा दालिका अध्यापिकाश्च सर्वा अद्य प्रसन्ना दृश्यन्ते । ग्रीष्मावकाशस्य घोषणाभूत् । कन्या-विद्यालयस्य प्रायः सर्वा एवाध्यापिका बहिर्गन्तु सज्जिता आसन् ।

मनोरमाया नवजातशिशु साम्प्रत मासस्यैकस्याभूत् । न जाने किं विचार्य मनोरमाऽपि शिशु गृह्णीत्वा जयपत्तन प्रति प्रचलाल । रात्रौ नववादन-समये बाष्पयानगन्त्री जयपुरविरामस्थले समायाता । अङ्गे शिशु निधाय बहिर्नि स्तृत्य मनोरमा त्रिचक्रायामेकस्या प्राविशत्, किन्तु त्रिचक्रा मनोरमागृह्णामां त्यक्त्वा रामनिवासोद्यानमार्गं प्रति प्रतस्ये । रामनिवासोपवने मनोरमा त्रिचक्रातोऽवातरत्, इतस्ततश्च इन्द्रमणश्च कर्तुं प्रारभत । किञ्चित्समयानन्तर शून्यस्थाने स्थित एकस्मिन् काष्ठमश्च उपाविशन्मनोरमा करोद च । अन्ते हृदय वज्र सदृश विधाय शयान शिशु तत्रैव काष्ठमश्चे परित्यज्य वेगेन स्वगृह प्रति प्रतस्ये ।

अथ बभूव दल-पतेरानन्दकुमारस्य पक्षो विजयी होंकीक्रीडायाम् । किन्तु पराजयमनुभजद्भिर्बिपक्षिभि क्रीडकैः क्रीडानियमानुल्लङ्घ्य दत्तो दण्डप्रहारो वामचरणे आनन्दकुमारस्य । आनन्दकुमारो चारवार पीडामनुभवन् विश्रस्य विश्रम्योद्यानतो गच्छति गृह प्रति । श्रुतस्तेनोद्यानस्यैकस्मिन् कोणे बाल-रोदनध्वनि । ध्वनेरनुसारो गच्छन् आनन्द-कुमार काष्ठमश्चेशयान कृन्तमेक मासजात शिशुमवलोकयति । यदा भवेदस्य मातात्रैव कुत्रापि इति जिज्ञासायां न सफलोऽभूत्तदा शिशुमुत्थाप्य स्वगृहं प्रति प्राचलत् ।

आनन्दकुमारोऽस्मिन्नेव वर्षे आग्लचिकित्सामहाविद्यालये पठित्वा आग्लचिकित्सकस्यान्तिममुपाधिप्राप । समुद्रघात्र्य विपणिमेकां पारिश्रमिक भेषजमूल्यश्च गृह्णात्वा जनानां चिकित्सां कराति । आग्ल-चिकित्सामहाविद्यालये गमनस्य सम्प्रति न किमपि प्रयोजनं किन्तु क्राडानुरागी यदा कदाचित् क्रीडायान्तु सम्मिलितो भवत्येव । अस्ति, आनन्दकुमारस्य बुद्ध पिता/माता, द्वादशवर्षवयसः भगिनी च । आनन्दकुमारस्य सम्पन्नोऽयं लघु ब्राह्मणपरिवारः । पित्रोर्दुःखमिदमेव यदानन्दकुमारो विवाहं न करोति । न जाने दुर्भावेनेय श्रुत-समायाता ।

अथ आनन्दकुमारस्य गृहे महान् कोलाहलः । पिता गम्भीरो भूत्वा वदति प्रियपुत्र ! किं करिष्यसि बालस्य कथञ्च पालयिष्यसि, माता हसित्वा कथयति-पुत्र ! किं त्वं साम्प्रतमपि बाल एव । अनिप्रसन्ना भगिनी कथयति-भ्रात ! रक्षेम शिशुमहमस्याहर्निश साहाय्यं करिष्यामि । भगिनी-सहायेन तेन विविधैरुपायै बालकस्य

पोषणं प्रारब्धम् । बालस्य नाम वनविहारीति चकार । शिशुरपि प्रतिदिनं बालचन्द्र इवावर्धत ।

मोहमयीतः समायातो मन्मथरायो भ्रमणाय जयपत्तने । आनन्द-कुमारः पूर्वत एव मन्मथराय जानाति स्म । विपणिस्थित आनन्द-कुमारो दूरत एव मन्मथराय दृष्ट्वा तमाह्वयत्, आवांचञ्च सस्नेह मित्र ! चिराद् दृष्टोऽसि । कुत्र वससि ? किं करोषि ? मन्मथरायोऽ-वदत्, अद्यत्वेऽहं मोहमय्या निवसामि, व्यापारञ्च करोमि । जय पत्तनेऽस्ति ममैका प्रेयसी स्वर्गीय-श्रीप्रवीणचन्द्रमहाभागस्य पुत्री मनोरमा नाम । आनन्दकुमारेण सहासमुक्तम् । एवमेवम् । पुनरप्यु-याच मन्मथराय । किन्तु मित्र ! सा गर्भवती बभूव । तदा, ता त्यक्त्वाहं मोहमयीं प्रति प्राचलम् । यतो हि मम सिद्धान्तोऽयं यत् 'खगा वीतफल वृक्ष जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम्', मन्मथरायस्य वचः श्रुत्वा, आनन्दकुमारस्य मुखमुद्रा गम्भीराऽभवत् ।

सायं रामनिवासोद्याने भ्रमन्नानन्दकुमार किं पश्यति यन्मन्मथ-राय कयाचिन् स्त्रिया सह वार्तालापं कुर्वन् तस्मिन्नेव काष्ठमध्ये समुप-विष्टोऽस्ति-यतस्तेन शिशुर्वनविहारी लब्धः । प्रच्छन्नेन तेन तयोरस्फुटा वार्तालापा अपि श्रुता । मम हृदयखण्डमत्रैवाहमत्यजमिति स्त्रिया उक्तिस्तेन स्पष्टतया श्रुता ।

आनन्दकुमारेण बहुभिरकाट्यैस्तर्कैर्बोधितोऽपि मन्मथरायो मोहमयी गतः । नेच्छति मनोरमया सह विवाहं कर्तुम् । तदा, आनन्दकुमारः शोचति, किं करणीयमस्तीति । कदा माता स्वपुत्रं पालयिष्यति ।

एकदा, आनन्दकुमारः पितरं मातरश्चावादीत् यत्, पित ! मातश्च ! यल्लोके पितरो मातरश्च स्वपुत्राणां विवाहान् कुर्वन्त कुर्व-त्यश्चावलोक्यन्ते, तदा भवन्तः किमिति मे विवाहं न संपादयन्ति ।

पिता माता पावदन्मनसि, अद्य मे सफलं जन्म, अद्य पूर्णा मनोरथा । कया सह विवाहं कर्तुमभिकांक्षसि, इति पिताऽपृच्छत् । तात ! तव पिता किं पृच्छति ? शीघ्रानिशीघ्रं यथा मुक्त्वकमलं कदा द्रक्ष्यामीति पूर्यतु जगरीश्वरो मेऽभिलाषमिति माताऽवदत् ।

आनन्दपुमारेणोक्तम्, अस्ति नगरेऽस्मिन्नस्माकमेव ग्राह्यणबुले स्वर्गीयस्य श्रीप्रवीणचन्द्रमहाभागस्य परमसाध्वी कन्या मनोरमा

नाम । तथा सह विवाहं कर्तुमभिवाञ्छामि । पितरौ जगदतुः ।
अपारहर्षास्पदममृतमिव द्वितीय ते वचस्तात !

मनोरमया सह आनन्दकुमारस्य वैवाहिको विधिः वैदिक्या
पद्धत्या निर्विघ्नतया सम्पन्नः । दुहितृऽप्यगुरगृहगमनसमये विमला
द्वित्राण्यश्रुणि लोकदर्शनायामुञ्चन्मनसि तु पाणिग्रहणमिदं स्वर्गायस्य
स्वपत्युः सुकृतस्यैव फलमेतदित्यमन्यत ।

श्वसुरभवनं प्रविष्टा मनोरमा पत्युः क्रोडे क्रीडन्तमकुतोभयं बालं
निरीक्ष्य किञ्चिद्विचिताऽपि प्रसन्नाऽभवत् । किमिति विचिन्त्य
खिन्नवदना, किमिति विचार्य साश्रुमुखी बभूवेति मातृहृदयमेव
विज्ञानाति नान्यः कश्चित् ।

अद्य मनोरमाया सौभाग्यरात्रिः । रात्रौ नववादनसमये शयन-
गृहं प्रविष्टा मनोरमा घण्टात्रयमेकस्मिन्नेव विषये स्वपतिना आनन्द-
कुमारेण साकं वार्तालापमकरोत् । आनन्दकुमारोऽन्ते जगाद्—

इदमस्ति जगत्सर्वं वासनावेष्टितं सदा ।

पालयैन सुत भद्रे ! एष वैवाहिको विधिः ॥

नारीमतिवैभवम्

श्री दीनानाथत्रिवेदी 'मधुप' साहित्याचार्यः

(म० स० कालेज , जयपुरम्)

आसीत्पुरा समवाप्तविविधविभवो वैश्यवंशसम्भवो गोविन्द-
दासनामधेय परमविधेय प्रकृत्याऽऽकृत्या च मनोहर कञ्चन श्रेष्ठिवरः
महता विपश्चिता मतमनुष्ठाता विधाता चानल्पस्य कार्यकलापस्य
निजव्यापार-कलाकौशलेन । नगरनिवासिनो नाना जना अपि निकट
मस्य चागत्य विचार्य-कार्य-परामर्शं गृह्णन्ति स्म । अनेक विधवाणिज्य-
परेण श्रेष्ठिवरेणानेनानुकूले किल काले रूप यौवनाभ्यामात्मना सदृशी
शीलानाम्नी भार्योद्भूता । परमासीत्तयोर्मिथो विचारेषु भेदः । व्यापा-
रेण धनमर्जयतस्तस्य मनसि समुदभवदखर्वो गर्वः । रम्यं हर्म्यं दुग्ध-
फेनधवला शय्या-प्रच्छदा, धौतानि शुभ्राणि सूक्ष्माणि च वस्त्राणि,
महार्पमणि मण्डिता सुपमाकरा हेमालङ्काराः, राजतानि सौवर्णानि
पात्राणि, दासा दास्यश्च मरुत्तराख्य यानमित्यखिलमपि ममैव मत्या
विलसितमिति । प्रत्यह यदा स गृहमागत्य भोजनं करोति स्म
तदैकदा तयोर्दम्पत्योरेव प्रवृत्त सलापः ।

गोविन्ददासः—इह हि पुरुष एव सर्वमपि कार्यं कर्तुमीष्टे । प्रिये !
त्वमत्र किं मन्यसे ?

शीला—कर्मक्षेत्रे ससारेऽत्र स्त्रीमन्तरैकाकी पुरुषो न किमपि
कर्तुं प्रभवति । किमपि गेहकृत्य स्त्री सम्पादयति, किमपि भृत्यादिकं
च पुरुषः ।

तथा हि—

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

नारीं विनैव मर्त्याऽपि कर्तुं किमपि न प्रभु ॥

गोविन्ददासः कान्ते ! मा ममैवं वद । यतो हि—

यस्य गृहे न भार्याऽस्ति तदा तस्य गृहेऽप्यहो ।

समग्रमपि वित्तेन कार्यं सिध्यति यत्नमे ॥

शीला — यथाऽऽज्ञापयति भवान् । इत्यभिधाय सर्वं भूषणादिकं धनं तथा तस्मै प्रत्यर्पितम् ।

एवं निजभार्यया सह प्रतिद्वन्द्वितामुररीकृत्य स श्रेष्ठी गोविन्ददास सकलामपि स्वीर्यां सम्पत्तिं समादाय, तत्रत्यं सर्वविधमपि व्यापारञ्च समाप्य देशान्तरं प्रति प्रस्थितः । सर्वोऽप्ययं परस्पर-प्रतिद्वन्द्विता-विषयस्तयोरेवावातिष्ठत । तत्रत्यो जनश्च न कश्चिदपि रहस्यमिदम-जानात् ।

गोविन्ददासस्तु देशान्तरं प्राप्य यथापूर्वं व्यापारादिकं कुर्वाण-स्तत्रैव कियन्त कालमुवास ।

इह हि तस्य जाया शीला च तत्र सर्वत्र वृत्तमिदं प्रथितमकरोत् यन्मम गृहपतिः प्रचुर-धनार्जनैपणया देशान्तरमगमत् । यद्यप्यधुना श्रेष्ठिनो गृहे यथापूर्वमनुचरवगस्तु नासीत्, अथाऽपि कतिचन सेवका सेवमानाः शीलामवर्तन्त एव । एवैवैकतमः प्राक्तनो गणनालेखक (कोपाध्यक्षः) मोहनाख्योऽप्यभूत् । यस्य व्यापारदाक्ष्येण श्रेष्ठी गोविन्ददासोऽपि पूर्वं प्रभूत वित्तमलभत ।

एकदा शीला मोहनमाहूयाऽगादीद्यत्पूर्ववत् साम्प्रतमपि धनोप-र्जनार्थं प्रयतनीयमिति ।

मोहन — (शीलां प्रति) किमपि कार्यं कर्तुं यदा जनः प्रवर्तते, तदा प्रथमं भवति वित्तस्यावश्यकता । अतः प्रयच्छतु भवती पञ्चसह-स्रपरिमितं द्रव्यम् ।

शीला—इदानीं मत्सविधेऽपि इयद् द्रव्यन्तु नास्ति । परमेतदर्थ-मुपायस्त्वय वर्तते यन्मदीयामिमां मञ्जूपां लौह-पापाणैरेव प्रपूर्य प्रतिवेशिनः सार्थवाहस्य गृहे न्यासरूपेण निश्चिप्य पञ्चसहस्ररूप्यकाणि ग्राह्याणि-इति । परं सा मञ्जूपा तावदनुद्धाटितैव सरक्ष्या भविष्यति । पश्चात्तद्रूप्यकाणि दत्त्वा मञ्जूपेयमुन्मोचनीया ।

मोहनः—अभिनन्दामि भवत्या उपायमिमम् । अहमधुनैव गत्वा तं याचे ।

इत्युक्त्वा सः प्रतिवेशिनः सार्थवाहस्य समीपं गतः आर्य ! भवन्तं द्रष्टुमिच्छामीत्ययोचत् ।

सार्थवाहः—आगम्यतामितस्तावत् । किमर्थं सत्त्वद्यात्राऽऽगम-नाय कृत आयासः ?

मोहन—श्रेष्ठिन् ! महतः कार्यवशान्मम श्रेष्ठिनो गोविन्ददासन्य धर्मपत्नी शीला मन्मुखेन पञ्चसहस्ररूप्यकाणि भवन्त याचते । एकामनर्भवस्तुपूर्णां बृहन्मञ्जूपाञ्च न्यामरूपेण भवत्सविधे स्थापयितुमिच्छति ।

सायंबाढ —तयान्विति तामादाय तावद् द्रव्यं दत्तवान् ।

मोहन —(आनीय) भवति ! गृह्णता पञ्चमहस्रमुद्रां ।

शीला—गृह्णत्वाऽऽमेतामि किं विधाम्ये ? द्रव्यम्याम्य भवतैव तथा वाणिज्ये विनियोगः कर्त्तव्यः येनाल्पकालेनैव धनवृद्धिः साधीयसीत्यान् । भवतां भागोऽप्यत्र भविष्यत्येव ।

स्वल्पः कालो व्यतीतय ।

मोहनः सः स्वप्नेमुपाप्रभावेण निद्रालेन मनसा च पञ्चसहस्रमुद्रामिरचिरादैव विपुल वित्तमुपार्जितवान् । येन च यथापूर्वं सर्वं समपद्यत । पञ्चसहस्रमुद्रा प्रदाय च तन्मादुत्तमर्पात्मार्यवाहान्मञ्जूपाऽपि मममूढुन्मोचिता । शीलाऽऽजया चैकनवानभयन्-निर्माणमपि समारब्धमवर्तत तेन ।

अथ च शीला गृहरक्षार्यं च रक्षापुत्र्यान् निजुय लघुभर्तृसमाचारा च सर्वा प्रियान्तिष्ठ निगमिपुम्नतो नगरादुदचलन् । यस्मिन्नगरे स खामीन् श्रेष्ठिमहोदयस्तत्र गत्वा तद्भवन-सकेतञ्चोपलभ्य तन्निकटस्थित एव चैकस्मिन् गृहे भाटक (भाढा) तद्गृह्णामिने प्रदाय न्यवमत् । तत्र स्थितैव सा व्यचिन्तयद्यत् द्रव्यन्तु प्रभूतमुपार्जितमेव । सप्रति तु मुनोत्सस्युपाय समनुश्रेयः । एतदर्थं चाऽह गोपालिका-वेष विधाय दुग्ध-दानमिषेण च तदन्तिष्ठ गमिष्यामि-इति । अतो दुग्धार्थञ्च तथैका महिषीं ब्रूता । तत्परिचर्यायं चेत्स्याऽनुचरस्य कृत प्रशस्यः ।

एकदा च साय दुग्धभाण्डमादाय गोपान मा गोपनातिपरिधानारिरेव वासोभिरलङ्कारैश्च स्वदेह समलङ्कृत्य तत्र निवस्य पत्युर्भवनमयासीत् ।

इदानीं गृहागतश्च गोविन्ददासोऽपि सर्वं दिनं कार्येषु व्यापृततया विश्रामं कर्तुमिच्छुर्वैत्रासनासीतश्चिन्तामग्नस्तिष्ठति । अत्रान्तर एव भवनस्य प्राङ्गणे समागत्य गोपी वेष धारिणी तदीयैव रमणी शीला तस्याऽनुचरमप्राप्तीद्यत् तव स्वामी क्व वर्तत इति ? तस्या मनोहरस्य मधुरस्य च कण्ठस्य ध्वने श्रवणेन सहसा तस्य ध्यातमुद्रा समभू-

द्गन्ता । सत्वरं समुत्थाय चोच्चैरवादीत्स । अहमत्र स्थितोऽस्मीति ।

शीला—(स्वरं प्रत्यभिज्ञाय) अहमस्मि, इत्युक्त्वा सलज्जा तत्रैव स्थिताऽभूत् ।

गोविन्ददास —(उत्थाय, नीचैः प्राङ्गणेऽवलोकयन्) काऽसि त्वम् ? किमर्थञ्चेह समायाता ?

शीला—महाभाग ! मम गेहे महिषो वर्तते ।

गोविन्ददास.—आम् । वर्ततां नाम । किं तथा ?

शीला—(दैन्यभाव नाटयन्ती) अद्य तथा महिष्या यथाकालं दुग्धं न दत्तम् । अतः क्षीरमिदमवशिष्टमभूत् । नास्मिन् समये चान्य कश्चन क्रयिक (ग्राहक) समायातीति हेतोरिह भवतामन्तिकमुपागताऽस्मि ।

गोविन्ददास —(स्वगत) अहो लावण्यमस्या मृगशावाक्ष्या । मधुराऽऽकृतिश्चैतस्याश्चेतो मम दर्शनमात्रेणैव प्रसभमपाहरत् । (प्रकाश) सोहन ! एतामिह प्रवेशय ।

सोहन—यथाज्ञापयति देव । (इति तामानीय) इह स्थिताः खल्वेते श्रेष्ठिमहोदया । समीपमुपयाहि ।

शीला—(पयःकुम्भमादाय) तन्निकटमागत्याऽधः प्राङ्गण एवोपाविशत् । अवदञ्च गृह्यतां श्रीमता । पञ्चसेटवपरिमितमिदं हि पयः—इति ।

गोविन्ददास —(मध्य एव सेवकं प्रति) सोहन ! सांप्रतं द्युमुक्षाऽतिमात्रं बाधते माम् । अतो यदि किमपि सिद्धं वर्तते भक्षितुं तर्हि तदुपस्थापय ।

सोहन—स्वामिन् ! अधुना सिद्धन्तु नास्ति किमपि । परमहम विलम्बेनैव पक्त्वाऽऽनयामि । इत्यभिधाय स पाकशालां प्रविष्टः

शीला—श्रीमतां श्रीमती पत्नी विद्यते न वा ?

गोविन्ददास—नास्ति । भोजनादिकं सर्वमपि गेह-कृत्यं सोहन एव सम्पादयति । आस्तां तावत् । अत्र कुत्र तव गृहम् ?

शीला—भवत्समीपमेव ।

गोविन्ददास—(स्वगतं) तदा त्वनिशोभनं जातम् । (प्रकाश) तर्हि प्रत्यङ्मिहागत्य भवत्याऽऽसभ्यं पयः प्रदेयम् ।

शीला—महाराज ! तदा तु अनुगृहोनाऽस्मि । अति वेला जाता । अनुजानीहि तावद् गृहगमनाय । गोविन्ददास—साधय तावत्, परं

पयोमूल्यं गृहीत्वा । इत्युक्त्वा स दुग्धमूल्यमदात्तस्यै, साऽपि तदानीं सकटाक्षनिक्षेपं पुनः पुनस्तन्मुखमभिबीक्षमाणा मन्दं मन्दं निजं गृहं प्रत्यागतवती ।

गोविन्ददासस्तु तद्वदनसौन्दर्याक्षिप्तचेताः निशि निद्रामपि न लब्धवान् । प्रातः समुत्थाय विधाय चाह्निक कृत्यमनिच्छन्नपि विहिताल्पभोजनश्चापणं गतवान् परं, तत्रापि स मनसि शान्तिं न समासादितवान् ! कामेवानुचिन्तयन् महता कष्टेन तद्दिनगत्यवाहयत् ।

अपरे च दिवसे चायमापणादन्यदिनापेक्षया शीघ्रमेवाऽऽगत्य तदागमनवेलां प्रतोक्षमाणो भवनपृष्ठमारूढश्च गतागतं कुर्वन्नासीत् । क्षणानन्तरमेव चास्ताचलशिखरमध्यारूढो भगवान् मरीचिमाळी । सन्ध्याकालश्च समुपस्थितः । ततः सोऽपि नीचैरागत्य भवनस्य द्वारि दत्तदृष्टिरभूत् ।

शीलाऽपि ममाऽपरोऽपि मनोरथो नूनमचिरादेव साफल्यमेप्यतीत्यमन्दानन्दसन्दोहसफुल्लवदनारविन्दा दुग्धघटं शिरस्याघाय सायमष्टवादनवेलायां गोविन्ददासस्यान्तिकमुपागमत् ।

गोविन्ददासः कनककमनीयकान्तिमतिसुकुमाराङ्गीं ललनाललामभूतां समागतां तां नताङ्गीं निर्वर्ण्याऽवादीत्—आगच्छ, इतो निपीदैति ।

शीला निर्दिष्टे स्थाने समुपविष्टाऽभूत् ।

गोविन्ददासः—(सेवक प्रति) आत्मनो नियोगमनुतिष्ठ तावत् ।

सेवकः—यथाज्ञापयति श्रीमान्, इत्युदीर्य ततो निष्क्रान्तः ।

गोविन्ददासः—इत् आस्यताम् । कथ्यतां तव किं प्रियं करवाणि ?

शीला—(सस्मितं) मम दुग्धं तु भवता गृह्यत एव । अतः परं किमन्यत् प्रियं मे स्यात् ?

गोविन्ददासः—न हि, विश्रब्धं तावद् भण्यताम् किमन्यदमिलप्यते भवत्या ?

शीला—(सधूमङ्गं) श्रेष्ठिन् ! 'वक्तुं सुकरमध्यवसितुन्तु दुष्करम्' इयं हि लोकस्थितिः ।

गोविन्ददासः—(स्वगतं) अस्या वचनमनुशृण्वतो मम मनसि कृतं पदं कुतूहलेन । (प्रकाशं) भद्रे ! न खलु चलति वाक्यं सजननां कदाचित् इति सत्यं विद्धि ।

शीला—यद्येवं तर्हि—अहमपीह करणीयं किमपि कार्यं करिष्ये ।
येन मम भोजनवसनादिचिन्ताऽपि चेतसो दूरीभविष्यति । (स्मरण-
मभिनीय) यामि । यामो यातस्तावत् ।

गोविन्ददास.—(स्वगतं) अनया सह संलपतो ममाऽनुरागो
गतोऽतिभूमिम् । (प्रकाशं) तमिस्त्रायामधुना कथमेवाकिनी गमि-
ष्यसि ? सम्प्रतमिहैव स्थीयताम् । प्रातरितञ्च गम्यताम् ।

शीला—(सत्रोढं) 'महतामाज्ञा शिरोधार्या' इत्येव शिष्टाचारस्तु
मया पालनीय एव । अतोऽत्रैव स्थीयते ।

एवमानन्दमनुभवतोस्तयोरेको मासो व्यत्यगात् । भगवतो भवा-
नीपतेः प्रसादाच्च शीला गर्भिणी जाता । अन्ते चैषा निज मनोरथं
सफलं मन्यमाना तस्मात् श्रेष्ठिनः स्वर्णांगुलीयकं तन्नामाङ्कितं प्रेमो-
पहाररूपेण समादाय ततः स्थनगरमेव प्रत्यागमत् ।

तत्राऽऽगता च सा यथापूर्वं सर्वमपि कार्यं परिचालयन्त्यस्यात् ।
दशमे च मासि सा सर्वलक्षणविराजमानं सुकुमारं कुमारं प्राप्तूत् ।
दिने दिने च स वर्धते स्म । नवीने निर्मापिते भव्ये भवन एव शिशुं
लालयन्ती सानन्दं न्यवसत् । एकवर्षदेशीयो यदा तदीयो बालः स
संघृत्तः, तदा श्रेष्ठी गोविन्ददासोऽपि गृहदशां परिद्वानुं प्रत्यागतवान्
संपलभ्य च गृहस्य सुसम्पन्नां दशां कौतूहलाक्रान्तः समजनि, निज-
भवन-समीपमेव भवनान्तरमेकं विलोक्य ।

गोविन्ददासः—(समीपस्थ जनं प्रति) कस्येदं नवीनं भवनम् ?
जनः—भवतामेवेदम् ।

गोविन्ददास—साश्चर्यं पूर्वंभवनमगत्यैव यदा प्रथमं नव्यं
भवनं प्राविशत् तदा तत्र शिशुमुत्सङ्गे वहन्ती निजां पत्नीं शीलां
विलोक्य कोपाकुलस्तामुपगम्य निर्भर्त्सयन् भणितवान्—शालोऽयं
कस्य ? कस्य भवने स्थीयते चाधुनेति ?

शीला—(अञ्जलिं घृष्या) नाथ ! श्रीमतामेवायं लोलालको
बालकः । भवनमपि च भवतामहृच्छापि । अतः 'त्वदीयं यस्तु गोविन्द
तुभ्यमेव ममर्ष्यते' इति गृह्यतामयं शिशुः ।

गोविन्ददास—(हर्ष-विषाद-दशामनुभवन्) परं कथमेतद्भवितु-
मर्हति ?

शीला—श्रूयतां, ननु सावशेषं मे यच्चः । तत्र दुग्धदानाय निशि
या गोपालिका सामायाति स्म, साऽहमेवाऽऽसमिति ।

गोविन्ददासः—किमत्र प्रमाणम् ?

शौला—भवतैव मह्यमर्पित स्वनामाङ्कितमिदं स्वर्णाङ्गुलीयकमेव ।
(इति सा निजकरशाखातोऽवतायाङ्गुलीयक निजस्वामिने तावद-
र्पयति) ।

गोविन्ददास —(निपुणं निरीक्ष्य) अङ्गुलीयकमिदन्त्वस्ति ममैव
परमेतत् किञ्चद् द्रव्यं दत्त्वा तस्या गोप्या सकाशादपि ग्रहीतुं शक्यते ?
अतो नेदं यद्यथै प्रमाणं भवितुमर्हति । यदि च सा त्वमेवासीस्तदा
तत्र जातं किमपि रहस्यवृत्तान्तमुपवर्णय ।

शौला—यद्येवं तर्हि श्रूयतां श्रीमद्भिः—एवं एव इत्यादित
सर्वमश्रावयन् ।

गोविन्ददास इत्येवं स्वरहस्यवृत्तमाकर्ण्य समभूद् भृशं
चर्चितः । सत्वरञ्च तदुत्सङ्गाद् बालकमादाय, शिरसि समाधाय च तं
लालयन् हर्षप्रकर्षमाप्तवान् । अचकथञ्च सत्यं त्वया यथा भणित-
मासीत् तथैवाऽद्य सर्वं निजमति-कौशलेन संपाद्य प्रदर्शितं साम्प्रतम् ।
पराजितोऽहमस्मि श्रीमत्या । नूनं भवती मतिमती नारी वर्तते ।
यतो हि—

धैर्योत्साहबलोपेता मतिवैभव भूपिता ।

त्वाद्दशो रमणी पुवत् सर्वं कर्तुमिह प्रभु ॥

किमासीत् ? किं संवृत्तम् ?

श्री निगमानन्दशास्त्री 'कविकान्त'

(श्रीसरस्वती स० विद्यालय 'खण्डा' पञ्जाब)

अस्त्येक काकपक्ष्या नद्यास्तटे 'खानपुरा' भिधानो ग्राम । अत्र प्रायः सर्वे शिक्षिता एव वसन्ति । अस्मिन् बालकानां कृते एक उर्दु-भाषाया स्कूलोऽप्यस्ति । अत्र मुन्शी नूरदीनः पाठयति । तत्र भवान् प्रकृत्यैव कोपन । भवन्तं दृष्ट्वा सर्वे बालका प्रकम्पन्ते । भावत्कं मधुर श्रुत्वा तु बालकानां पादयामे एव मूत्रप्रस्रवणं भवति । सहृदयानां कर्णां तृतीयज्वरेण पीडिता भवत । यदा भवान् सगर्वं वेत्र गृहीत्वा गच्छति, तदा तु सर्वेषां कर्णां हसन्ति । हृदयात् हठादेव हास्यमुद्गच्छति । लम्बायमाना दाढिका मधुमक्षिकागृहमविकलमनुकरोति । मुण्डित शिरो नपुसकस्य पाष्णिरिव चिह्नणायते । तमासुपानस्याऽस्ति भवतो व्यसनम् । भवान् कतिवारम् अधिदिनं धूम्रपानं विदधाति । जनेष्वपि समुचितोऽस्ति समादरः । विवाहादिकृत्येषु प्रथममेव दृश्यते । सम्भवतः पञ्चविंशतिर्बालका अपि भवतः सविधे पठन्ति ।

एषु मध्येऽस्माकं राजेन्द्रोऽपि पठति । यस्येदानोमस्माभिः चर्चा क्रियते । अयं साम्प्रतः सप्तवर्षीयो बाल एवाऽस्ति । अस्य पित्ता पूर्वमेव स्वर्गारोहणं कृतवान् । जननी चास्य लीलावती पत्युर्विद्योभेनातिदुःखिताऽस्ति । क्षणमपि तन्मूर्तिर्हृदयाद् नापयाति । राजेन्द्रस्य मुखं दृष्ट्वा कथंचिद् धैर्यं घघ्नाति । अस्मिन् राजेन्द्रपिनुरविकलां मूर्तिं पश्यति । तद्दर्शनमात्रेणैव तत्पितुः सम्पूर्णाऽऽपृतिः सम्मुखमागत्योपतिष्ठते । लीलावती राजेन्द्रस्य स्कुलाद् आगमनपर्यन्तं धारं धारं वांध्यां तमधलोकते । समागतश्च तं स्वाङ्गमारोप्य मुहुर्मुहुश्चुम्बति । पाणिपादप्रक्षाल्य भोजनम् आदयति कुशलजनश्च पृच्छति । राज ! अद्य त्वया किं पठितम् । तद् निजजननी तु भ्रातृव्य । परं राजेन्द्रः स्कुलान् नित्यं ग्लानमुख एव समायाति । सर्वे बालका मम गालीं धितरन्ति तादृश्यन्ति च नाम् । स

वराकः प्रतिदिनं मातरं प्रतिपादयति, मात । ते मा ताडयन्ति त्वं तान् किमपि न कथयसि । इत्युक्त्वा रोदितुं प्रवृत्तः । एतदेव दोषावेदनं (शिकायत) राजेन्द्रः प्रत्यहं मातरम्प्रति करोतिस्म । परं माता लीलावती तं लाडयति । बाष्पाकुललोचना च सान्त्वयति । वत्स ! मम राजः ॥ अहमस्मि-एनाकिनी । ग्रामोऽयं विजातीयानाम् । यावदारभ्य ते पिता स्वर्गं गतः, तावदेव एते अधिकं द्रुहन्ति । कल्हकेतुमिच्छन्ति । सदास्माकं धर्मं हस्तक्षेपं कुर्वन्ति । तूष्णीं भूत्वा दिनानि व्यतीयन्ताम् । वत्स ! राजः ॥ सम्प्रति त्वमसि बालकः । एतादृशीवार्ता न जानीषे । इति चिन्तयन्ती 'मे शरीरमेवात्रकारणमिति मत्तैव नूनं शोषयतिस्म शरीरम् ।'

आपाढो मासः । दीर्घाणि दिनानि । मध्याह्नकालः, शीतलो वाति वायुः । मुन्शी नूरदीनः पार्श्ववर्तिनि गृहे तमारुपानाथं गतः । सुप्ताः सर्वे बालकाः । अस्माकं राजेन्द्रोऽपि सुप्तः । सुप्तेष्वेव तेषु मुन्शी नूरदीनः समागतः । सर्वान् कर्णो प्राहयित्वा वेत्रेणाऽवनमय्य, तद् (शिरः) जानुनोर्मध्ये कृत्वा, ततः पृष्ठभागमूर्ध्वमुत्थाय, उभयतो-जानुनोरुपरिष्ठात् उभाभ्यां हस्ताभ्यां कर्णो अप्राहयत् । गच्छन्तु रे ! उच्चैरुच्चैः पठन्तु । सर्वे बालका उच्चैः अलफ् 'वे पे-ते-टे' इति पठितुमारब्धाः । परं राजेन्द्रस्य अद्याऽद्भुत एव पाठं श्रूयते 'किमासीत् किं सवृत्तम्' इति । मुन्शीनूरदीनेन राजेन्द्रमाहूय पृष्ठम् । राजेन्द्र ! कथय का वार्तास्ति ? राजेन्द्रः केवलं 'किमासीत्किं सवृत्तम्' इत्येवोत्तरं ददाति । इदमेव पठति 'किमासीत्किं सवृत्तम्' इति । भूयसि ताडनेऽपि राजेन्द्रमनदेवैकमुत्तरं ददाति । कोपारुणनेत्रैः स न्यायालये प्रेषितः, न्यायाध्यक्षेण साम्ना सम्बोध्य पृष्ठम् । वत्स ! कथय का वार्तास्ति ? राजेन्द्रः पूर्वोक्तमेवोत्तरयति । ततः क्रुद्धेन न्यायाध्यक्षेण प्रधानन्यायालये सम्प्रेषितो राजेन्द्रः । तत्राप्येवमेव सर्वं समपद्यत । किं बहुना-सर्वमिलित्वा स राजसमद्विप्रहिनः । तत्र च भूपतिना तं मरुत्तरयानादिषु धामयित्वा पुत्रनिर्विशेषं विविधानि वस्तूनि च तस्मै दत्त्वा एतान्ते पृष्ठम् । मूढि, वत्स ! का वार्तास्ति ? परं राजेन्द्रः प्रथममेवोत्तरमयच्छत् । किमासीत्किं सवृत्तम् इति, कुपितेन भूपतिना गाढान्धकारे निक्षिप्तः ।

×

×

×

गुर्जरदेशे प्रचण्ड-तापो, विष्णुस्तशुवर्गः, अगर्वेण गर्वेण गी

प्रतापसिंहो नाम मेदनीपतिरात्मनः चक्रवर्तित्वं चिकीर्षन् स्वदुहितर
सहजस्नेहां कुमारीं विमलामपृच्छत्—वत्से ! विमले ॥ नास्त्यद्य
जगति कश्चिन्मे समानो राजा । स्वायत्तीकृतं मया एतन्महीमण्डलम् ।
सम्प्रतिद्विग्विजयं कर्तुं मिच्छामि । वत्से ! अद्य श्वो वाऽहं गन्तास्मि ।
एतद् श्रुत्वा विमलाऽब्रवीत् पूज्यपित ! मन्ये तवाऽतुलं प्रताप ।
वशवर्तिनं सर्वे राजान । परम् अस्मिन् जगति महामहान्तो बुद्धि
मन्त सन्ति । यस्य बुद्धिर्वलं तस्येति । नाऽहमत्र भवन्तं प्रतिबध्नामि ।
ममेयमिच्छास्ति यदहं द्वे काष्ठपुत्तलिके ददामि । ते च सर्वेषु देशेषु
प्रपणीये । तयोरुपरि एव लिख्यताम् 'कयोर्मनुष्ययोरिमे पुत्तलिके
प्रतिकृतिभूते ? इति प्रश्नस्योत्तरं मासान्तरे एव दत्त्वा प्रेपणीयम्
अन्यथा समस्तं स्व स्व राज्यं मे चरणधोरर्पणीयम् ? यश्चोत्तरं
दास्यति-तस्मै अर्धराज्येन सार्धं स्वपुत्रीं दास्यामि' इति श्रुत्वा भूपति
विमलायां बुद्धिमत्तां प्राशंसत्, तथैव च कृतवान् । सर्वत्र प्रेषिते पुत्त
लिके । अस्मिन् राज्येऽपि समागते ते पुत्तलिके । सर्वत्र अन्धधोरेव
कलकलं प्रासरन् । समासन्नं सोऽवधि । सम्प्रति सर्वदा चिन्ताकुल
एव भूपतिस्तिष्ठति, न कश्चिद् उत्तरयितुमपारयत् । कलकलोऽयं राजे
न्द्रकर्णमपि अस्पृशत् । राजेन्द्रेण द्रष्टुमिच्छा प्रकटीकृता ।
परं राजकर्मचारिभिः सर्वमुपेक्षितम् । राजेन्द्रेण पुनरपि
द्रष्टुं षष्ठीं प्रार्थना कृता । अधुना तु कर्मचारिभिर्भूपतये
विनिवेदितम् । देव ! स बालकोऽपि एते पुत्तलिके द्रष्टुमिच्छति
योसौऽकरागारे निक्षिप्तोऽस्ति । भूपतिनाऽऽज्ञप्तम् यद् गच्छन्तु त
बन्धनाद् मोचयित्वा समानयन्तु । समानीतो राजेन्द्रः । दृष्टे पुत्तलिके ।
सर्वेषां मुखानि पीतिमानं प्रत्यपद्यन्त । राजेन्द्रेण कथितम्, द्वे सूचिके
अपेक्षिते स्तः । इदिति तद्वचनानुसारं समपद्यत । समानीते सूचिके
राजेन्द्राय च दत्ते । राजेन्द्रेण प्रथममेकस्यां पुत्तलिहायां षष्ठीं
सूचिकां निक्षिप्त्वा, सा मुखेन निरगच्छत् । यदा द्वितीयस्यां षष्ठीं
सूचिकां निक्षिप्त्वा सा हृदये एवावातिष्ठत् । प्रथमायां उपरि लिखितम्
'इयं पुत्तलिका महाराजगौडेन्द्रस्याऽस्ति, स हि षष्ठीं श्रुत्वा मुखेन
निस्सारयति ।' 'इयं द्वितीया पुत्तलिका महाराजमालवेन्द्रस्याऽस्ति, स
हि षष्ठीं श्रुत्वा मुखेन न प्रकाशयति, पृच्छ हृदयं एव गोपायति' इति ।
इदमुत्तरं तत्रैव प्रेषितम्, यस्माद् आगतमासीत् । तेन च भूपतिना
सर्वं प्रतिपन्नम् । अर्धराज्येन सार्धं स्वपुत्रीं विमलां राजेन्द्राय दत्त्वा ।

एतद् दृष्ट्वाऽमुनापि भूपतिना विचारितम् अहमस्मि अपुत्रः ।
यद्यस्मै स्वकन्यां विजया दद्याम् तदाऽहमपि पुत्रवान् स्याम् । कोऽ-
न्योऽस्मात् श्रेष्ठो वरः स्यात् । अनेन सरक्षिता सर्वेषा प्राणा ।
अहमपि विजयाभस्मै दत्त्वाऽनृणो भविष्यामि । अयमेव मेऽत्र राज्येऽ-
भिषिक्तः स्यात् । इति निश्चित्य प्रातरेव शुभमुहूर्त्ते स्वकन्या विजया
राजेन्द्राय प्रादात् ।

अद्य विमला-विजया-समेतो राजेन्द्रो राजभवने विराजते । विमला
तस्य पादौ सवाह्यते । विजया तालपत्रेणोपवीजयति । अधुनैव
राजेन्द्रेण मुन्शीनूरदीन, न्यायाध्यक्ष, प्रधान-न्यायाध्यक्ष, अमात्या-
दयश्च सर्वे समाहूता । उक्तञ्च तेभ्यः, अयि मदीय ! प्रजागण ॥
श्रूयतामधुना सा वार्त्ता । यदाऽहं स्तूले सुप्तः तदा मेऽयं स्वप्न-
समागतः, यदहं सिंहासनमारूढोऽस्मि, विमला मे पादौ सवाह्यते,
विजया मामुपवीजयति, दृश्यताम् इयमेवाऽत्रस्थासीत् इति । यद्यहं
तदैव एतदवश्यम्-तदा तदैव मृत्युबन्धनमवाप्स्यम् । अतोऽहं ब्रवी-
मिस्म-‘किमासीत् ? किं सवृत्तम् ? इति ॥

अस्थाने नियोगः

श्री विश्वनाथमिश्र व्याकरणाचार्य.

(प्राध्यापकः डूगरकोतेज, बीकानेर)

अस्तित्रिभुवनललामभूता धार्मिकभक्तभावितभूतेश्वराधिष्ठिता, विपुलसभारभासुरा भुक्तिमुक्तिदायिनी वाराणसीनामनगरी । तत्र दक्षिणेन वरुणाया अतिरमणीयं मूर्तिमद् धर्मस्वरूपैः पुण्येन कर्मणा सत्ययुगमिवाचरदभिः अजस्रं शास्त्रपारिशीलनपरिष्कृतशेमुपीकैः द्विज-चरैरध्यासितं नातिह्रस्व नानाविधकोष्ठप्रकोष्ठैरुपबृंहितकलेवरमासीत् किमपि देवस्थानम् । मध्येदेवालयन्तत्र विस्फारितभुजायमानशास्त्र असंख्यकोटरव्याप्तपश्चिनिकरमुखरितदिगन्तरालो निदाघमध्या हननिपेवितच्छायो विशालो वटवृक्षः । आहारार्थं सुदूरमुद्गीय निवसन्ति यत्र रात्रौ विविधविहगा खादयन्ति च नैकविधानि भक्ष्याणि शावकै । एवं कालमतिवाह्यतां तेषां समापतत् वर्षर्तुः ।

एकदा निशीथे स्वस्वकोटरमधिशयानेषु खगकुले समचलत् प्रवलः प्रभञ्जन । प्रचण्डदैत्यसैन्यवद् भीषणं गजन्तो वलाहका महीमेकार्णवां कर्तुं भुघता मुसलधारं वर्षणमारेभिरे । परां काष्ठाभुपगतेन तमसा निष्फलतामभजत् दर्शनम् । सर्वे च देवालयवासिनो-द्विजा स्मार स्मार भगवन्त स्वकीयप्रकोष्ठमेवाध्यवात्सुः । पक्षिणश्च-शीतवशादुपेत्य कष्टं वहिः पलायिताः, मनागप्यवकाशमनवाप्य पुनः परावृत्ताः, भ्रान्त्या च कोटरान्तरमुपगता तत्रस्थैः पक्षिभिः फटकटायमानदन्तैर्भुश दष्टाः, महान्तं कोलाहलं चक्रुः । एवं कलहायमानेषु तेषु वायवीयाघातमासाद्य केचन अधः पतिताः, अपरे च गतासवो जाता, इतरे च वृक्षशाखावलम्बिता एव शब्दायमाना आसन् ।

एवं रात्रौ संहारमुपगतेषु धृष्टेषु खगेषु परेऽहनि सर्वे पक्षिभि-मिलित्या आयोजितैका परिपद् । तत्र च घरेण्यो मतिमताम्, अप्रेसरौ ब्रह्मविदाम् मुशुण्डिरियापरो नीतिशास्त्रविशारद्-प्रवयाः दूरदर्शीनामा काक सर्वसम्मत्या निर्वाचितोऽध्यक्षः । परमविनतो निरिलकार्याक-लनपटीयान् मुचुद्धिनामा शुक्लमन्त्रिपदमलञ्चकार । तस्यां परिपदि-

पारितोऽय प्रस्तावो यत्-यद्यस्मात् न्नास्थास्यत् क्षोदीयसो स्वार्थभावना तदा कथकारमनेके बन्धवोऽकालमेवकालकवलिता अभविष्यन् । अत समुपेक्ष्य तुच्छजातीयभावनामुद्भाव्य च नव्या हृद्या धारणा महतो महते सर्वजनसुखायभूयसे मङ्गलाय च यतनीयमस्माभि । तथेति प्रतिश्रुत्य व्यवहरता तेषा व्यतीयाय भूयान् काल ।

अनन्तर समृद्धज्ञानविभवोऽखिलप्रीतिभाजनं प्रसन्नचेताः दूरदर्शी प्रथितयशा तत्सुरभिसमाकृष्टैर्निकपालङ्कान्यप्रोधपादपमुपसेवमानैर्विहगकदन्यकैः सादर समाहूतो धर्मोपदेशदित्सया भाषमाणश्चैकस्मिन्नहनि प्रतीपपदत् यत् गगनतलमुपगतो भुवनभास्करः कदाचित् प्रसरकिरणजालै ललाटन्तपतामापन्नोऽपि साय विगतकिरणमालो नष्टवसुरिव परमविषण्णोऽस्ताचलमुपैति । व्यवहारेणामुना विज्ञात भवति यत् ससारोऽय नैकरसः किन्तु प्रतिक्षण परिणामी वर्तते चायासकरः । अतो विमुक्तयेऽस्माद् यतनीय सर्वतोभावेन । अस्माक मनसि प्रवृत्तिः निवृत्तिश्चेति वृत्तिद्वयमनवरत कार्यं कुरुत । तत्र प्रवृत्त्या समुत्पन्नः कामक्रोधादिभिः पुष्टता गतो मोहः निवृत्तिद्वारा समुत्पन्नेन ज्ञान्तिश्रद्धाद्युपेतेन विवेकेन सह कलहायते । परन्तु विवेकस्य प्राबल्यमुपनिपदा सह तस्य सम्बन्धश्च प्रबोधनाय परमावश्यकः । प्रबोधनमेव चास्माक जीवनस्य परोपनिपदः । अतो वर्द्धयिता पारस्परिककलहाना, जनयिता क्षुद्रवासनानां प्रवर्तयिता क्षोदीयसां कर्मणा सर्वथा त्याज्यः प्रवृत्ते पन्था । एवमाभाष्य विराममुपगते दूरदर्शिनि "धन्यो भवान्, मन्यामहे कौतुकिना, अग्रेसरेण तत्त्ववेतणां शिवेन विहगकुलकल्याण चिकीर्षुणा धृतो नवावतार एव भवान्" इत्यादय साधुवादा समभूवन् । सत्कृतश्चदूरदर्शी निजालयमगात् । कर्णात् कर्णमधिरोहति सुवृत्तेऽस्मिन् गतानुगतिकतयाऽधिधाराणसि पश्चिणा-मनेके शिक्षालया समुद्धादिता । यत्र च विविधानि लोक हितसायकानि प्रवचनादीन्यवोभवु ।

समतिव्राम्यति च भूयसि काले महता प्रसन्नेन समुचितोद्योगेन च सभ्ये जगति भाविनां रगबुलाना निरक्षरताविनाशकामनया सस्थापितो विशाल शिक्षालयः । विशिष्टां वृत्तिं मुञ्जानाश्चोपदेशकप्रवरास्तत्रोपस्थाय नियमेन मनोयोगेन परिष्कृतभावनया, शुद्धाचरणेन च सार्विक-सुपदेक्ष्यन्ति । प्रसन्नोऽयसमाचारः सत्कृत समाहृतश्च मनोपिवर्गैः प्रपूरितश्च शिक्षालयस्तदर्थिभिः प्रचलिताश्चोपदेशपरम्परा ।

तत्र ह्यासीदेकः क्षुद्रबुद्धिनामा स्वार्थसाधनपरायणः दोषैरहीनः सारस्वतलवलेशविहीनः परोत्कर्षासहिष्णुरपि विशिष्टं पदमुपगृह्णमानो दिवान्धः उलूकः । तेन मनस्यालोचितं-यदि केनाप्युपायेन ममचिरमित्रम् अधमाशय नामा गृह्यः शिक्षालयेऽत्र नियुज्येत तदा तस्यापि नीरसं दयनीयञ्च जीवनं शोभनं सम्पद्येत । स चेत् सुदूरे गृह्य-कूटनाम्नि पर्वते कृतवसतिः जराक्रान्त पदात् पदमपि गन्तुमशक्तो दैनन्दन स्वकीयाहारमप्युपार्जयितुमक्षमो महता कष्टेन कालं कलयति । युवा एतवसौ पितृविहीन मां निजोच्छिष्टाहारात् किञ्चित् किञ्चित् दत्त्वा जीवन्तीं दशामनयत् । अनीश्वर एतवहं तदीयमुपकारं विस्मर्तुम् । समुचितोऽयमवसरस्तदानयनस्यात्र ।

एवं यद्बु विमृश्य तेन क्षुद्रबुद्धिना महती विडम्बनामारचय्यानीतोऽसावधमाशय । अनयैव दिशा क्षुद्रबुद्धे प्राप्तापरिनया बहवो वकश्येनादयस्तत्राजग्मुः । अनवरतमेधमानमेवं क्षुद्रबुद्धिपक्षमालोक्य “वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह । न मूर्खजनमम्पर्कं सुरेन्द्रभवनेष्वपि” इति नीतिविदां वचो विमृश्य साम्प्रत भूरेषा वसितुमसाम्प्रतमिति निजविचारमात्मीयजनपुरस्तात् प्रकटय्य शान्तिपरायणो दूरदर्शी मलयशिखरमारुरोह । कतिपये पटव खगास्तमनुजग्मुः । अदसीयपरममित्रं विनतं सुबुद्धिं विभिन्नकार्यातिपातात् तमुगन्तुं न शशाक ।

इतश्च दूरदर्शिन एव स्थाने कृतवसतिः समानीतश्च क्षुद्रबुद्धिना अधमाशयः अल्पीयस्येव काले स्वकीयानुचिताचरणेन तत् पश्चि-क्कुलमान्दोलयामास । प्रवचनममये विवेकं प्रतिदूलं मोहपक्षमादाय “निःसंगस्य पुरुषस्य विशिष्टा एतु शक्तिरविद्या मनः प्रसवभूमिं प्रवृत्त्यात्मकं जगदिदमुत्पादयामास । इदमेवास्माकं सर्वस्व निवृत्तिपथमुपदिशन्त्या विद्यया कवलीक्रियते । को नाम हितार्थी पिशाचिन्या विद्यया सयुग्यामन्दानन्दप्रदस्य जगतं कुर्यात् समुपेक्षणम्” इत्याद्यनर्गल प्रत्यहं प्रतिपादयाम्यभूव ।

एषदाऽसौ विपरांतमाचरन्तं सुबुद्धिमनुलक्ष्य सहचरान् प्रत्याह-अस्माकं मध्ये निवसन् दूरदर्शिनो यस्तुतोऽदूरं पश्यतोमन्त्री सुबुद्धिः विवेकपक्षमवलम्ब्य जनान् प्रबोधयति, प्रेरयति च सर्वान् तमेव पक्षमवलम्बितुम् । महान् एतु प्रत्ययायोऽयं येनाप्युपायेन समाजादतो पहिष्कायः । एषामागन्त्य मिलिताः सर्वे मर्नन्तुदेन मिथ्याध्यारोपेण

विदूष्यासंस्थेनैवञ्चपुटे पशुमार मारयित्वा नाममात्रेण जीवन्तं
मुबुद्धिमपि पृथक् चक्रुः । साम्प्रत विगतञ्जरास्ते क्षुद्रबुद्धिप्रभृतय
म्बच्छन्दमाचरन्त सधं सत्पथ कायस्थैर्विमदर्यन्त कदाचारैर्विहग
कृत्वं शिक्षागारञ्च तेषा विलोपयाम्प्रभूवुः ।

गच्छता कालेन परा काष्ठाभुपगते तदीयानाचारे क्षुब्धेन
सभ्यवर्गेण तीव्रदण्डायातेन कथावशेषता नोतोऽधमाशय क्षुद्रबुद्धि-
त्र स्वकीयजीवनपरिरक्षया सुदूर पलायित । विभिन्न शिक्षालय
पत्रिकुलञ्च । तस्मिन्नेव समये मलयगिरिरमचिन्ट दूरदर्शी
स्वसहचराननवीन्—

‘अस्थाने नियोगो हि परिणामे भयावहः’ ।

कृष्ण डाकिनी

श्री देवीदत्तशर्मा चतुर्वेदः

(विद्यानिधि , जयपुरम्)

मावलीपत्तनाधिपतिः श्रीरायकृष्णसिंहः स्वभावगभीरो विद्वान्श्री-
मीन् । मावलीपत्तनं हि परितो योजनद्वयमिते पर्वतप्रान्तदेशे वसति-
रेका । प्रायशस्त्रिंशत्सहस्रमानवानामत्रासीन्निवासः । पत्तनाधिपतिना
रायकृष्णासिंहेन वार्षिकआयरूपेण लक्षद्वयात्मकं धनमितः प्राप्यते ।
मध्ये पत्तनमस्याधिपतेर्विशाल सुमनोहरइचास्त्येक सौधः । सेवकानु-
सेवकैर्नानाविधवाहनैः, अश्वैः, गोमहिषीभिश्च परिवृतो रायकृष्णा-
सिंहः समृद्धिमानासीन् । मावलीपत्तनं चैकतो हरितहरितेनोच्चतरेण
पर्वतेन समावृतमन्यतश्च पर्वतं संस्पृशतैकेन महता सरसा सुशो-
भितं कामप्यनन्यकमनीयतां धत्त । सरश्चैतत् परितोऽपि योजनमित
विस्तृतं, फुल्लकमलयुतं नानाविधजलचरयुतं च । न केवलं मीना-
नामेवात्र सरसि निवासः प्रत्युत नका अप्यत्र प्राप्यन्ते । मावली-
पत्तनतः विंशतिकोशान्तराले वर्तमानस्य महाजनपदस्य धनिनो
यदाकदा रायकृष्णासिंहस्याज्ञां संप्राप्य मकरमृगयार्थमत्र समा-
गच्छन्ति । पर्वतप्रान्तभागत्वात् सरसस्तटवर्तिस्वाद्युच्यते सुप्रसिद्धि-
माप स्थानमेतत् । प्रजाइचात्रत्या रायकृष्णसिंहमनुरक्ता सुप्रसन्ना
च । स्वयं कृष्णसिंहश्च प्रजाजनैरस्ति संतुष्टः ।

सर्वतः समृद्धिमापन्ने रायमहोदयस्य जीवने एकैव रिक्तता
आसीन् । पचपंचाशद्वर्षदेशीयस्याप्यस्य नासीन् सन्तति । राय-
महोदयस्य विद्याहृदयं संजातम् । पूर्वमहिषी तु विद्याहाद्दशवर्षानन्तरं
दिवंगता, नितान्तं सन्तानविरहितैव । ततश्च परिजनवर्गस्य हठ-
प्रार्थनापरवशेन रायमहोदयेन द्वितीय उद्वाह आरचितः । एतद्विषा-
हानन्तरमपि बहुवर्षाण्यनोनानि । परं भाग्यवत्संततित्ताभः । संततिप्राप्तये
च यशयागदिकं, देवपूजनम्, ग्रहयागः, तान्त्रिकमनुष्ठानमित्यादि
नानाविध उपायः प्रचलति स्म । एको विद्वान् मैथिलरतान्त्रिकः सदा-

नन्दज्ञा प्रत्यह सौधस्यैवैकस्मिन् प्रकोष्ठे भगवतीं प्रतिष्ठापनाद्युपचारैः
पोढसै पूजयति स्म ।

अथ देवताना प्रसादः समजनि । राजमहिषी प्रासूतैक सुन्दर
कुमारम् । एरुवर्षं यावत् बालस्यास्य नानाविधरक्षणोपायान्
साधयन् रायमहोदयो बाल सरक्षितवान् । जन्मकाले च अति
सामान्यतयैव जन्मोत्सव स्नान-सूर्यपूजादिभिरत्यावश्यककार्यजातै-
रेव समापूर्यत । नातिसमारोहेण कश्चन उत्सवप्रबन्धो विहित ।
अत्रासीन्महत् कारणम् ।

ग्रामे हि कुण्ठाख्या नितान्त भयानकरूपका वृद्धा प्रतिवसति ।
या हि साय प्राप्तर्मध्याहे वा ग्रामे यत्र यत्र मालिनवेशाधारिणी,
मुक्तमूर्धजा, आरक्तनेत्रा, दन्तान्दर्शयन्ती यदृच्छया विचरन्ती
विलोभ्यते । तद्दर्शनसमकालमेव मुग्धासिन्य स्वीयान् बालकानङ्के
निधायातित्वरया स्वगृहमाविशन्ति । स्वगृह यदि दूरे स्यात् तर्हि
समोपस्थस्य गृहस्थस्य कस्यापि गृहमाविशन्ति । कुण्ठा ढाकिनी,
कुण्ठा ढाकिनीति किशोरकाणा रवेण तदानीं समपूर्यत ग्रामः ।

श्रूयते हि कुण्ठाया रिपये,—वैकुठीति नामिका सैषा काचन
राजपरिवारस्यैव योपिदासीत् । सप्तदशरर्षवेय वयसा विधवा
सजाता । परलोकगतस्य भर्तुः, मामद्वयानन्तरमेवास्या एक पुत्र
समजनि, इति पत्युर्विरहज महद्दोष दधानापीय पुत्रलाभेनात्मानमुप
लालयतिस्म । बाल प्रेम्णा पोषयन्ती च काल सुखेन यापितवती ।
शरीरकान्तिरस्या मनोहरा, वर्णो गौर, सुन्दरीति वक्तुं युज्यते ।
राजपरिवारसदस्यत्वात्, अकाल एव च दुःखसागरे वैधव्यरूपे पति-
त्वान्चेय सर्वस्यापि ग्रामवासिजनन्यासीद् व्यापात्रम् । सर्व एवास्यां
सहानुभूतिं समादरं च दधते स्म । बालपोषणे दत्तचित्ताया अस्या
कथञ्चित् समभवत् कालक्षेपः । पर हन्त ! दैवेन तदपि न सोढम् ।
शिशुरपि वर्षद्वयानन्तरमेव सहसा भ्रूरेण कालेन फवलित इत्यहो
दुःखगिरिरिवापतित । शिशोर्मुत्युसमकालमेवैषा भ्रान्तचित्ता प्रमत्ता-
ऽभवत् । मृत शिशु करान्यां घृत्वाऽऽट्टहासं विमुञ्चन्ती सैषा गृहात्
पलायन्ती, ग्रामे विचरन्ती सम्भ्रान्तैर्ग्रामजने कथकथमपि गृहीता ।
मृतः शिशुश्चाद्वादस्या अन्दिष्टयान्तर्भूमौ समाधिं नात । तत आरभ्यै-
वेय भ्रान्ता, प्रमत्ता मुक्तमूर्धजा ग्रामे यत्र तत्र विचरन्ती प्रायशः
पञ्चवर्षाणि ग्राम एव निर्वाहयति स्म । यस्मात् क्रमाद् गृहाद् यदप्य-

शनादिक प्राप्यते तदेव गृह्णाति । स्वीये राजपरिवारे न कदाचित् गच्छति, ततश्च किमप्यशनादिक न कदापि स्वीकरोति । ग्रामवासि-जनस्तु दयापरवश एनां भिक्षादानैः पोषयति । किञ्चोरकाणां बालक-बालिकानां च कृते सेयं व्रीडनकमभवत् । कुण्ठा कुण्ठेति समाह्वयन्त, तां हसन्ति, आक्रोशन्ति, धूलिक्षेपादिक तां प्रति समाचरन्ति, इयं च ताननुधावन्ती सर्वान् वो भक्षयिष्यामीत्युच्यैवैदति स्म ।

एकदा च श्रुतं कुण्ठा ग्रामात् क्वचिद् गतेति । तत् फोलाहलविर-हितो ग्रामः शून्य इव प्रतीयते स्म । ततश्च श्रुतं कापि वनान्तरे कुण्ठा केनाप्यघोरिणा सिद्धेन समलिता, तस्य शिष्यत्वमापन्ना । तेन हि अघोरिणा सिद्धपुरुषेण विक्षिप्तताऽस्या अपनीता, कान्यपि वर्षाणि स्वपाश्वरे रक्षिता, तन्त्रादिसाधने शिक्षिता । विशेषतश्च श्रूयतेस्म, मृतशिशूनामामकलेवरसेवनक्रम अनया विज्ञात इति । अथ गतदश-वर्षेभ्य इयं पुनर्ग्रामे समागता । आगमन काले विलोक्यते स्म, भ्रान्त-त्वमस्या नासीत्, परं सौन्दर्यमस्यास्तिरोऽभवत् गौरो वर्णश्च नष्ट, तत्स्थाने ताम्रवर्णः सजात । मलिनवेशधारिणी, मुक्तमूर्धजा चास्त्ये वेति । सर्वथा मौनालम्बना ग्रामस्यैकदेशे वृक्षाधस्तात्तिष्ठन्तीयं ग्रामजनैः प्राप्ता । अथ तत्रैवैका पर्णकुटी निर्मापिता लोकैस्तत्रैवेयं निवासमकरोत् ।

समतीत कश्चन काल । परं ग्रामे भयमेकमागतम् । अल्प वयस्काः शिशव अकाल एव मृत्युमुपयान्तोऽधिकसख्यायां दृष्टा, ग्रामे घोष इव सजात, 'कुण्ठा डाकिनी' अस्ति । अनयैव शिशवो हन्यन्त इति । परं प्रत्यक्षतस्तु न किमपि विलोक्यते, केवलमेतदेव श्रुतं यत् अल्प-वयस्क कमपि शिशु यदि कुण्ठा लोकयति, दर्शनानन्तरमेव स शिशु रक्ताभावमापन्नः क्रमशः क्षीयते, द्वित्रदिनानन्तरं च पञ्चत्वमापद्यते । एतदेव कारणं यत् सुवासिन्यस्तां श्रुत्वैवागच्छन्ती स्वकान् बालान् कुर्वन्त्यो गृहमाविशन्तीति । अपवादभीतेन रायकृष्णसिंहपरि-जनेनापि एकवर्षं यावत् तादृशं प्रबन्धो विहितं यत् सौधपाश्वरेऽपि कदाचित् कुण्ठा न समागच्छेदिति । ग्रामे शिशूनां बहु संख्यायां मरणं चावलोक्य कुमारस्य जन्मकाल उत्सवादिकं च नाऽकरोत् ।

दिनद्वयानन्तरं कुमारस्य प्रथमवर्षपूर्तिरभिनववर्षप्रवेशश्च भविष्यति । इदानीं रायमहोदयस्य परिजनैर्गृहसदस्यैर्विशेषतश्च कुमारजनन्याः श्रीरायमहोदयः प्रार्थितो यत्—जन्म महोत्सवः

कुमारस्य महता मनागेहेण संपादनीयः । परमेस्वरकृपया चरमेऽ
ग्निव पश्चिर्वर्षदेशीये वयसि कुमारोऽयमुपलब्धः । सर्वेषां व्यवहारि-
जनानामाह्वानेन, भोजन-पान विनोदादि-भक्तारेण च ममानयित्वा
सनादरणीयानामाशीर्षचोमिर्वालो राय अलङ्करणीय इति । मोह्लास
स्त्रीहृत्तोऽयं प्रस्तावो रायमहाशयेन । मन्त्रिगमाहूय मानाज्जगम्,
उन्मवसंभारः संभृतवामिति । महानगरे टेंडीफोनयन्त्रद्वारा सर्वे
व्यवहारमात्रः प्रियजना आटूयन्तामिति च ।

समारब्धो जन्मोत्सवसंभारसंगठनसमाप्तः । सेवका कार्य-
निपुण्य यत्र तत्र परिधावन्ति । अनेके सेवका मौघनार्जने संलग्नाः,
केचन मौघपरिलेपने । मौघसीमान्तगत एकस्मिन् महन्महानस-
प्रकोष्ठे-नगरादाहृताः पाचका विविधानि मिष्टान्नानि श्रावणानि च
निर्मापयन्ति । नगरस्य प्रसिद्धा नर्तकी ममाहूता । अनेके गायका-
नर्तका, गायिकाश्च समागता । तेषां, तामां चावानः मौघसीमान्त-
गंननहृदुद्याने कार्पाटिक गृहेषु (टेंटेपु) विहितः । क्रमशो दिनद्वयं
श्रगादिव व्यतीतं कार्यरतानां भावलोपचनवासिजनानाम् ।

अद्य तन् शुभदिनम् । अपूर्वैव काचन शोभाभि-अद्यपत्तनस्य
सर्वोऽपि मामः सन्त्यक्तं नार्जितं, प्रत्येकं रथ्यासु जन्मसेचनं कृतम् ।
उदपूर्णा कुम्भा नैकवर्णरश्मिता यत्र तत्रोद्यम्यलेषु निहिता सुशोभन्ते ।
ग्राममुखादारस्य मौघपर्यन्तं कदलीन्तमनिर्भितानि द्वाराग्यनेकानि
निर्मितानि । सुधाधवलिनस्य मौघस्य छविस्त्वन्यतमेव । एकवेस-
धारिणां सेवकानां स्व स्व कार्ये निपुक्तानामनुधावतां पत्ति विलोक्य
गरमहोदयस्य परमप्रतापस्य कल्पना माकारतां घत्ते । मौघस्यैकस्मिन्
महत्प्रकोष्ठे महार्हमिहामनानन्दीनां च व्यवस्था विहिता । उन्मव-
संघर्षा जन्मत्रैवोपवेशनीयो भविष्यति । मौघद्वारे दुन्दुभिद्योपन्तु
स्य कालादेव समारब्धः । रायमहोदयस्य श्याल श्री नरेन्द्रमिहः स-
परिजनः समागतो भागिनेयजन्मोत्सवे । महार्हाणि चानोवायनेनोपा-
यनानि । पत्तनं प्राप्तेनानेन यदा जन्ममहोत्सवस्य सुमहान् संभारोऽ-
वलोकितस्मदा रहुमि तेन स्वभगिनो प्रोक्ता भगिनि ! यदि पुना राय
महोदयस्यापत्तिजनकं न स्यान् तर्हि उन्मवस्याहं व्ययमारो सर्वेषु
शोभुं शक्यते । नदीया तादृशोन्टा बर्तते-यदि भवती सहायपरा राय-
महाशयसमुकूलयेदिति ।

‘अहं तथा यत्नपरा भवामी’ लुक्त्वा, राधा सेवक आहूतः,

आज्ञाप्यश्च राय महोदयेन मिलनसूचनार्थम् । रायमहाशयपार्श्वगतेन राज्ञाः सेवकेनोक्त दर्शनमभिलषन्ती तत्र भवती भवत् समीपमुपसर्पतीति । श्रुत्वैव रायमहोदयेन निर्मक्षिकत्वं संपादितम् । अथ भ्रात्रा सह प्रविष्टया राज्ञोक्तम्-श्रुत भवता ममायं भ्राता किं चिकीर्षतीति ? नरेन्द्रः सविनयं कथितवान्, समादरणीय ! न किमप्यन्यत्, यदि भवतामापत्तिजनकं न स्यात् तर्हि जन्मोत्सवे निष्पाद्यमान सर्वोऽपि व्ययो ममैव भवेदिति । रायमहोदयेन सस्मितमुक्तम्, युक्त हि भागिनेय-जन्मोत्सवे भवतो व्ययकरणम्-मातुलो भवान्, न काचन हानिः । परमेवं क्रियताम्, यथा मम संमान रक्षितं भवेत्, भवतामिच्छापूर्तिश्च जायेत । अद्योत्सवे समागतानां प्राघुणिकानां पुरतो घोषणायाम्, यत्-उत्सवोऽयं दिनं द्वयं यावत् भविष्यति, अद्यास्मिन्नस्माकमेव व्ययो भवेत्, अप्रिमे दिने च भवताम् । श्रुत्वा नरेन्द्रः प्रसन्नः संजातः । नव-वादिनात् प्रातरारभ्य एव नगरात् मरुत्तरयानानामागमनं प्रारब्धम् । सभ्रान्ता व्यवहारिणः समागच्छन्ति । कुमारमातुल श्री रायमहोदयश्च समागतानां सत्करणाय द्वारदेश एवावतिष्ठेते । रायमहाशयेन प्राप्ता-गमनसत्काराः प्राघुणिकाः श्री नरेन्द्रसिंहेन प्रदर्शितमार्गा सुसज्जिते हर्न्यप्रकोष्ठे सप्राप्ता महार्हासनान्यलङ्कृतवन्तः । पर शतानि समागतानि मरुत्तरयानानि । ग्रामस्थाः सभ्रान्ता जनाश्च सहैव श्रीरायमहाशयेन आगन्तुकानां सत्कारकरणे दत्तचित्ता द्वारदेशे समुपस्थिता आसन् । नावलीपत्तनस्य पार्श्वमूतेभ्योऽनेकप्रामेभ्यः समागतैर्ग्रामवासिनैः पत्तनमेतत् परिपूरितमिव, न कापि रिक्तं किमपि स्थान विलोक्यते ।

अथाभिजिद्वेलायां संजात उत्सवारंभ । वैदिकैर्माङ्गलिकै रक्षा-परैर्वैदमन्त्रैर्वालस्याभिषेको मार्जनरूपेण कृतः । तन्त्रविदुषा श्री सदानन्द शा महोदयेनानेकविधं तान्त्रिकमारक्षणं विहितं बालस्य । गणपतिपूजनादि मार्कण्डेयपूजनं यावत् संपादितं सर्वोऽपि शास्त्र-विधिः । सुवासिन्यश्च यथाविधमारत्तिक्य विहितवत्यः । प्राघुणिकैश्चानेकविधमहार्घोपायनप्रदानैराशीर्वचोभिश्च कुमार समल-ङ्कृतः । ततश्च विश्रामार्थं बालः प्रापितोऽन्त पुरे । समागतानां भोजनादिव्यवस्थायां श्री नरेन्द्रसिंहमहोदयेन तादृशो विहितः प्रबन्ध येन न कश्चित् कापि त्रुटिर्विलोक्यते । सुप्रसन्नः सर्वोऽपि समागत जनः । स्वग्रामवासिनामन्यग्रामेभ्य आगतानां च कृते राय

महाशयेन मन्त्री आज्ञप्त आसीत् यत् कश्चिदपि मम गृहागतः
क्षुधितो न गच्छेदिति सर्वैः सेवकैस्तथा प्रबन्धो विहितो यत् सुखेन
सर्वोऽपि जनो भोजनादिकं प्राप्तवान् । जयकारश्च रायमहाभागस्य
ग्रामजनैर्बहुवारं विहितः ।

भोजन समाप्ताथपराण्हकालः समभवत् । इदानीं नृत्य-गायनादि-
विनोद आरब्ध । ग्रामवासिभिर्लोकगीतान्युपन्यस्तानि, विविधानां
व्मायामकलानां प्रदर्शनं जातम् । ग्रामवासिभिः सामूहिकं नर्तन-
मुपन्यस्तम् । तदेतत्सर्वं नागरिकाणां कृतेऽपि विनोदपरं जातमित्यहो
ग्रामवासिनां कलाभिज्ञता । नगरादागताया गायिकाया शास्त्रीयं
रागगायनं श्रुत्वा तु स्तब्ध इवाभवन्नलोक । सुप्रसिद्धाया नर्तक्या
नृत्यमवलोक्य तु सभाजन आत्मावस्थितिमेव विस्मृतवान् । विद्युद्देग-
सवेगाऽया नर्तक्याः पादक्षेपरीतिमवलोक्य तु चकित-चकितो लोकः
साधु-साधुरिति बहुतरमुक्तवान् । अन्तःपुरेच सुवासिन्यो मङ्गल-
गायनैः समघोषयन् । सर्वतः सुमहदानन्दस्यान्दोलनमिव संजातम् ।

परं हन्त ! मध्ये कोऽयं व्याघातः समुपस्थितः । कुण्ठा डाकिनो,
कुण्ठा डाकिनोति रवेण परिव्याप्तमन्तःपुरम् । अस्मिन्नुत्सवविषये
व्याप्तैः सेवकजनैः, मन्त्रिणा, स्वयं रायमहोदयेन वा कुण्ठा विषये
न किमपि विचारितं न च कश्चन तादृशो हृदतरः प्रबन्ध एव तस्या
अवरोधाय विहित इति प्राप्तावकाशा सा कुत्राप्युपलब्धेन चीनां-
शुकेन मुखमाच्छाद्य, सौधे प्रविष्य, सुवासिनीभिस्तदा विलोकिता
यदा सा दोलाधिगतस्य बालकस्य समीप एव तिष्ठन्ती सादृहासं
प्रोक्तवती, अहह कियान् सुन्दरोऽयं बालक इति ।

सर्वासां पादेभ्यो भूमिं प्रस्खलितेव । कुण्ठेति ध्वनिश्रवणसम-
कालमेव प्रस्खलन्ती कुमारजननी सत्वरं बालस्य दोलासमीप आगत-
वती दोलासमीपे तीष्ठन्तीमेनामद्राक्षीत् । सदानन्दज्ञा महोदय-
श्चान्तःपुर एव तदानीमासीत्, स श्रुत्वैव कुण्ठेति ध्वनिं सत्वरं
सदसि यत्र विराजते रायमहोदयः तत्समीपे गत्वा
कर्णेऽकथयत् महाराज ! अनर्थः संजातः, भवद्भिः सत्वरमन्तः
पुरे गन्तव्यमिति । रायः कृष्णसिंहः सहसोदतिष्ठत्-अन्तःपुराभिमुखं
च प्राचलत्, मध्ये सदानन्दः पृष्ठं, किं जातमिति । तेनोक्तम् चीनां-
शुकेन मुखमाच्छाद्य कुण्ठाऽन्तःपुरे प्रविष्टा, बालकस्य दोलासमीपे
बालकं लोचयन्ती तिष्ठति, ।

श्रुतिसमकालमेव रायमहोदयस्य हृदये प्रहार इवाभवत्-कण्ठ-
श्वास्य शुष्कतां गत । अथ कथं कथमपि प्रयासेन रायमहोदय
आत्मानं द्रवीकृत्यान्तपुरे प्रविष्टः । सुचतुरेण तेनैकस्यां स्थाल्यां
मिष्टान्नफलादिकं संस्थाप्य हस्ते गृहीतम् । कुण्ठायाः समीपे गत्वा
च सादरं प्रोक्तवान्, देवि ! अहोभाग्यं मदीयं यदत्रभवती
समागतवती । गृह्यतामेतन्मिष्टान्न फलानि च । शुभाशीवंचोभिश्च
बाल एष संभावनीयः । 'आम्, आम्, किमिति नहीति' उक्त्वा
गृहीतं तथा मिष्टान्नादिकं शनैः शनैश्च सौधाद्विनिर्गता ।

परं किमेतत् । बालकस्य मुखं परिम्लानं, शरीराल्पलिमा गच्छ-
तीव, श्वेतिमा च तत्स्थाने प्रसृतवती । तत्कालमाहूतो वैद्यः ।
प्राधुणिकेषु चैको द्राक्तरः सिविलसर्जनोपाधिधारी सप्रार्थनं समाहूतो
बालकस्य रोगनिदानार्थं सयन्त्रो दत्तचित्तः समजायत । परीक्ष्य-
तेनोक्तं रोगस्तु न कश्चन प्रतीयते परं रक्तलोपः शरीरात् कथमभव
दिति न निश्चीयते । अस्तु, 'इन्जैक्शन' ददामि, तेन भवेत् कश्चन
लाभ इति । वैद्य महोदयश्च नाडीपरीक्षानन्तरमुक्तवान्-नास्त्येव
कश्चन रोगः, परं क्रमशः क्षीयतेऽयं बाल इति । तान्त्रिकैः सदानन्द-
ज्ञा महोदयैश्च विहितोऽनेकविधः तान्त्रिको रक्षणोपायः, परं
क्रमक्रमशो मृत्युमुपसर्पतो बालकस्य रक्षायै समर्थो नाभवत् ।

मावलीपत्तनं हि तदानो दुःखसमुद्रे मग्नमिव शून्यं प्रतीयतेस्म,
राजसौधे हि—बालकस्य जननी इदानीमपि मूर्च्छितैवास्ते । वैद्यद्राक्-
तरसहयोगेनोपचारश्च क्रियते मूर्च्छां व्यपनोदाय, द्राक्तरमहोदये-
नोक्तं च प्रातरस्य मूर्च्छाहानिर्भवित्रीति । सौधस्यैकस्मिन् प्रकोष्ठे
रायमहाशयः शोकसविग्ग्नो निपण्णः । तत्पाश्चात्सने च नरेन्द्रसिंह,
मन्त्री, श्री सदानन्द ज्ञा महोदयश्च योऽहि रायमहोदयेऽत्यन्तं
कृतस्नेहः । चत्वारोऽपि जना शोकसविग्गना मौना अधोमुखाश्चो-
पविष्टाः । नरेन्द्रसिंहमहोदयेनोक्तम्—माननीय आउत्त, किमेतदभवत्,
क्षणैरेव कतिपर्यैः सर्वा परिस्थितिरन्यामेव दुःखतरां दशां प्रापिता ।
धुद्धिस्तु ममेदानीमपि घटनामिमां न स्वीकरोति यत् कस्यापि योपितो
दर्शनमात्रेण बालस्य मृत्युरभवदिति । मम मनसि तु वर्तते महान्
क्रोधः, यदि तत्र भवतामापत्तिर्न स्यात्तर्हि ङाकिनोमिमां कुण्ठां सपदि
गत्वा हन्यामिति । नन्वेतादृश्या बालघातिन्या वधे नास्ति दोषः ।

सनिःश्वासं रायमहाशयेनोक्तम्, मित्र ! यदि तस्या मारणेन

मृतकुमारस्य जीवनं पुनर्भवेत्तत्र तु माग्य तस्या मनुचिनमिदानीमेव सा इन्दुया, परं निरर्थकं तस्या धवेन नो लाम ? किमस्ति प्रमाणम् भवत्वभाषे यत्तत्रैव पाठोऽय इति ।

मदानन्द आ महोदयं प्रति रायमहाशयनोक्तम् . ननु विद्वन् ! कुतूहलपरपद्येन मया निब्रूयास्यते उद्विदानो मा कुण्ठा किं करिष्यति, बालस्य मृत्युरभवदेनावर्तव तस्याः कार्यं सपन्नमुन् कर्तव्ययोग्य-
नस्या क्वत्रनावशिष्यत इति ।

मदानन्द —अग्निन् विपत्रे गृह्णतु न जानामि, यन् किमपि-
श्रुतं नन्निवेदयामि । यादस्य मरणमात्रेण तस्या इष्टं पूर्णमिति तु न
वक्तुमुचितम्, यतोऽपि बालस्य मरणमात्रेण तथा किमपि नोपलभ्यम्,
अद्यारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तकाले मध्यगत्रे सैषा इमंज्ञाने गमिष्यति,
बालस्य अत्र गर्वातिक्काद्य सिद्धमन्त्रप्रयोगैर्बाल पुनर्जीवयिष्यति ।
ततश्चामक्येतरं त मन्त्रं पुन माधरिष्यति निब्रूयापाञ्चनयोग्य
ससाध्य पुनः अन्नद्वयं तस्य रक्षणं करिष्यति, एतावन् पर्यन्त-
मस्ति तस्याः कार्यमेव ।

श्रुत्वा समिञ्जसं रायमहाशयं कथितवान्—यादृशो मगधत
इच्छेति । परं गूढेन केनापि विचारेण रायमहाशयस्य मंत्रयो प्रकाश-
रेखा काचन आगता, नोपलक्षिता केनापि । तेन हि स्वांयो विद्वस्तः
सेवयः श्याम समाहृतः । तं रहसि कर्णे किमपि कथयित्वा लष्ट-
मुत्तवान्—‘श्याम ! मनैतन् कार्यं सपन्स्यते चेन् पारितोषिकं प्रदानेन
तव तथा पूर्तिं करिष्ये यथा जीवने तत्र न्यूनता कापि न भविष्यति ।
सर्वमप्येतत्तव माहसिके कर्मण्यलम्बते ।’ श्याम सचरणन्तर्गमुत्त-
वान्—स्वामिन्, पारितोषिकलोभो नावश्यकः । न केवलं भयवापितु
मत्पूर्वजैरपि तत्रभावतामन्नपानाभ्यानात्मा अपूरितः । मदीयवमनीषु
भवदन्तप्रभवो रक्त- प्रसरति, अह्वानयि स्वामिन् नैव कर्तव्येति ।
‘अन्नु, गच्छ, साधनं, मगवान् तव साहाय्यं करोतु’-इति समादिष्टः
श्यामो निष्क्रान्तः ।

मध्यरात्रे घोरनिद्राया सहायकेनेनेन सह इमंज्ञान प्राप्तः
श्याम । यामद्वयान् पूर्वं यत्र मृतशिशो कृते गर्वो निर्मित आर्मात्तत्रैव
गत्वा श्यामः महचरनेकस्मिन् पाद्वन्धिते वृक्षे समागेदुना-
दिष्टवान्, स्वयं चादरत्र वृक्ष आगच्छ तूष्णीमुवाविष्टम् । स्वभाव-
मयंकरेण इमंज्ञानभूमिरिदानीं घोरनिद्राया सर्वत सम्भवेव घोरतरा

प्रतीयते । रायमहोदयेनोक्तमासीत्, अद्य कस्यापि घटनाया सभावना नास्ति, इवः परश्वो वा किमपि भविष्यति । पर नोपेक्षणीयः कालः, स्वयाचारभ्यैव त्रिरात्र यावत् श्मशानो रक्षणीय इति । तत्तस्य कथनमहाशयस्य सत्यमेवासीत्, अद्य नक्त न कश्चित् श्मशान आगतः । उपः काले वृक्षादवतीर्य सह सहचरेण श्यामो ग्राम आगतः ।

प्रातःकाले राज्ञाः मूर्च्छा तु निवृत्ता, पर चैतन्यमाप्तया तथा विलपनपुरःसरं रोदनमेवाङ्गीकृतम् । अशनपानादिकमावश्यकमपि तथा परित्यक्तम् । तद्दुःखं दुःखितो ग्रामवासी महिलावर्गश्च सौधे समागतः, प्रसृतोऽयं महारोदनध्वनिः । परमदुःखसमिश्रेऽस्मिन् समये नरेन्द्रः सवाप्य स्वगतमवादीत्—‘हन्त ! मया विचारितमासीत् जन्मोत्सवोऽयं द्वितीयं दिने मा पुरस्कृत्य प्रचलिष्यतीति, को जानीते अद्य वयं रोदनपरा भविष्याम’ । रायमहोदयस्तु नितरां गभीरः स्वप्रकोष्ठ एवोपविशति, न बहिरागतः, न च कश्चन सेवक एव तेनाहूतः । अशनपानस्य तु कथैव का आवश्यकविनिवर्तनादिकमपि तेन न सपादितम् । दिवा कालेऽनेके सभ्रान्ता ग्रामवासिनः समागताः, परं केनापि स न मिलितो नालपितश्च ।

व्यतीतं कथमपि दिवसकालः । समागता सान्ध्यवेला । गतदिनमिवाद्यापि शून्यस्तब्ध इव शलक्ष्यते ग्रामवासिजनः । सर्वे परस्परं विलोकयन्ति तु परं न कश्चित् केनाप्यालपति । सन्ध्या कालोऽप्येव य सर्वेषां शान्तिदायकं पत्तनवासिनां शान्तिरूपादको नाभवत् । पत्तनाधिपतेर्दुःखेन सहोद्विग्ना जना स्व स्व कर्मस्वयं न रमन्ते । शोकरामूढा इव सर्वेऽवातिष्ठन्तः ।

अथ प्रवृत्ता रजनी । श्यामस्तु गतदिनवत् सहचरेण सह श्मशानाभिमुखोऽभवत् । उभावपि सतर्कौ वृक्षयोरारुह्य नि शब्दाववातिष्ठताम् । क्रमशो व्यतीतः कालः, समागता घोरा निशा । कदाचिज्जिह्वोरवेण कदाचिच्च गोमायुशब्देन श्मशानशान्तिरियं व्याहन्यतेऽन्यथा सर्गतं सुप्तव्यं शून्यं घोरतरं प्रतीयते । प्रायशो द्वादशवादनकाले ग्रामात्स्मशानाभिमुखी नि शब्दं छाया लोका समुपासर्पत् । क्रमक्रमशः सावधानतया आगच्छन्ती सा बालस्य समाधेः सनीप अतिष्ठत् । वृक्षोपरिस्थितेन श्यामेनाधोविलोकयता ज्ञातम्, समीपस्थाया अर्धसमितायाश्चित्ताया अल्पप्रकाशोऽपि तस्य सहायकोऽभवत् । तेन मुक्तमूर्धजा कुण्ठा विलोकिता, तस्या हस्तगतां कांस्थस्थालीं चापश्यत् । स्थाली-

पात्र तथा भूमौ स्थापितम् । सहानीतया लौहकुदालिक्रया सा बालस्य समाधिस्थल एनितवता । बालकस्य शवश्च तथा बहिरानीत । तत् शरीरलग्ना मृत् वस्त्रेण सप्रोज्ज्वल्य, स्थान चावभाज्यं शवो भूमौ स्थापित । सहानीतेन सिन्दूरेण स्थाल्या चक्ररूपेण यन्त्र किमपि लिखितम् । शायरशदगर्भिताना केपामपि मन्त्राणामुच्चारण सशब्द-मुच्चै कुर्वत्या तथा शवस्य मार्जनं विहितम् । अथ जीवनमाप्तो बाल शनैररोदीत् । साट्टहासमुक्त्वती, तिष्ठ रे तिष्ठ, इदानीमेव त्वां तथा शाययिष्यामि यथा न कदापि पुना रोदिष्यसीति । बालस्य रोदनश्रवण-समकालमेव श्याम शनैर्नि शब्द वृक्षादवतीर्ण पदशब्दमकुर्वन् कुण्डाया पृष्ठदेशे तयानवलोकित सप्राप्त, सहचरश्च तथा । कुण्डा तु स्वंपादर्शस्थानात् तीव्रधारा हुरिका निष्कास्य, मन्त्रान् प्रोचरन्ती बाले दत्तावधानाऽसीत् । ततश्च सतुलिताभ्यां हस्ताभ्यां श्यामेन स्वोपवस्त्र कुण्डाया पृष्ठतस्तथा निक्षिप्त यथा मुल्लमस्या सम्यगा-वद्धम् । सहचरस्तु बाल रुदन्नमङ्के कृत्वा ग्रामाभिमुख प्राचलत् । रक्षक भक्षकयो प्रतीतिमपन्नो बालश्च तदङ्क आइवस्तो जात । केशपक्षे परामृष्टा कुण्डा श्यामेन बलात् कुर्वन्ती प्रार्थना नीता, अन्येषा सहचर-सेवकाना हस्ते दत्ता । अन्य सहचरस्तु बालमङ्के कृत्वा द्वारदेशे श्याम प्रतीक्षमाण आसीदिति तद्वस्ताद्वाल सगृह्य श्यामोऽन्त पुरे गत । उच्चैरुक्तवान्, मात ? देवि ! गृहाणैन मम प्रियतम भ्रातर मिति । राज्ञी तु विस्मिता सबाष्पगद्गद वत्स, वत्सेत्युच्चारयन्ती बाल सगृह्यालिङ्गितवती । हर्षपरिपूर्णं स्वाश्रुजलैश्च बालस्याभिपेचन कृतवती परमानन्द प्राप्ता ।

रात्रेरयमुत्तर. काल, ग्रामे कोलाहल सजात । अनेके जना सौध द्वारे सप्राप्ता कुण्डां तथा निगडिता विलोक्य क्रोधाविष्टा लोष्ठैर्मुष्टि पातैश्च तस्या वधमकुर्वन् । श्री रायमहोदयेन तु श्यामो बाहुभ्यां गृहीत्वा समालिङ्गित । उक्त च तेन मित्र ! भ्राताऽपि तथा न कर्तुं शक्नोति यथा त्वया मे कार्यं सम्पादितम् । अस्मिन् जन्मनि त्वत्तोऽह ऋणनिर्मुक्तो न भविष्यामि ।

समाप्ता कुण्डा डाकिनी । पत्तन हि अमङ्गलरहित जातम् । सर्वत सुप्रसन्नो जन ।

सर्वे परस्परमुच्यते—अहो रायमहोदयस्य गाभीर्यम्, अहो तस्य नीतिनिष्णातस्त्वम् ।

अपाला आत्रेयी

श्री बलदेवोपाध्याय

(सुप्रसिद्धी विद्वान् ग्रन्थकारश्च, वाराणसेयतस्कृतविश्वविद्यालये
अनुमन्धानविभागाध्यक्ष)

अहमस्मि अपालाभिधाना दुहिता महर्षेरत्रेः । मम पित्रोरासी-
न्महत्यभिलाषा यत्तयोः शून्य सदनं सन्तति लाभः सनार्थं कुर्यादिति ।
समस्त सद्म विषादस्य गभीररेसयाक्रान्तमासीत् । जाताया मयि
तदाश्रमे प्रवाहिताऽभूत् प्रसन्नतास्त्रोस्विनी । प्रज्वलितो बभूव हर्ष-
प्रदीपः येन प्रतिकोण प्रकाशेनोद्भासितमभवत् । व्यतीतं मे शैशवं
मुनिबालकैः सह । बाल्ये प्रविष्टाया मयि पितृदेवस्य चैतश्चिन्ताकुल-
मभवद् यदा तेन मम शोभने शरीरे शिवत्रस्य दृष्टा लघुविन्दव ।
हा, रमणीयं हि रूपमेभि शिवत्रविन्दुभिः सर्वथा लाञ्छित जातम् ।
पित्रा विन्दूनेतानपनेतु यथाशक्ति कृतो निर्वच श्रम । विहितश्च
कुशलभिपजामनुलेपनैर्लेप । फलं तु नितरां विपरीतमभूत् । औपध-
प्रयोगेण सहैव प्रतिकूलानुपातेन मे व्याधिरेधमान आसीत् । लघु
विन्दवो महश्चिन्हे परिणता इव नयनगोचरा सञ्जाता । अन्ततः
परित्यक्तो मम तातपादेनौपधप्रयोगः ।

मामकीन बाह्य वपुर्निर्मलीकर्तुमक्षमः पितृदेवो मम शिक्षादीक्षयोः
स्वदृष्टिपात कृतवान् । सस्नेह मम पाठनमारब्धवान् । आश्रमस्य
पवित्र वायुमण्डलम्, मुनिबालकाना निश्छल सहवासः, पितुर्लोकोत्त-
राऽध्यापनकुशलता, इत्येतानि सर्वाणि मिलित्वा ममाध्ययने कृतवन्ति
प्रभूत साहाय्यम् ।

अभूत् केवल विद्याग्रहणमेव मम जीवनव्रतम् । मया शन शनैः
समधीताः साङ्गा वेदा । प्रसृतो मन्सुखात् सप्तसिन्धुमण्डलस्य पवित्र-
तमायाः सरस्वत्या विमल प्रवाह इव देवगिरो विशुद्ध प्रवाहः ।
सुकोमलबालिकाया पिकविनिन्दतकण्ठप्रदेशाद्यदा वेदमन्त्राणां ध्वनि-
मुखरितस्तदा कोकिलरवः कर्कशता गतः, केकि वैका भेकीस्वर इव

विरसतामुपगता । मम शास्त्रचिन्तनमाकर्ण्य मदीयगम्भीरवैदुष्येण परिचित सन् विस्मितः सञ्जात तपोवनजनः ।

समुदितं शनैः शनैस्तदाश्रमे वसन्तस्य मांगलिकं प्रभातम् । हरिताकुसुमभरभरिता लताः सानन्दमान्दोलिताः सत्यः सहकारतरुमाश्रित्य सनाथाः जीवनं कृत्यकृत्य मन्यमानाश्च बभूवुः । तदानीमेवाभून्मम जीवनेऽपि यौवनस्योदयः । निरस्तं बाल्यप्रयुक्तं चापल्यम् । न्यस्तं तत्र पदं गाम्भीर्येण । मदीयं शारीरिकपरिवर्तनमिदं समवलोक्य मदर्थमनुकूलगुणशालिपात्रान्वेषणपरा बभूवुस्तातपादाः । नाऽमूदनुरूपवरान्वेषणे विलम्बः । आरब्धो यथावसरं मे विवाहोपक्रमः ।

• आश्रमस्यैक आश्रमनिकुञ्जो निर्वाचितो वैवाहिकविधेरनुष्ठानाय । निर्मिता वेदी । प्रवृत्तं यथाविधि ऋत्विग्भिर्हविर्जंबतिलयोः । होमगन्धेनाश्रमस्य वायुमण्डलमेकामद्रसुतां पवित्रतामनुभवदासीत् । तस्मिन्नेव लतागृहे दृष्टो मया प्रथमं पतिदेव — सुघठितगात्रः उन्नतभालो ललितत्रिपुण्ड्रः साक्षान्मूर्तिविनयस्य, मनोरमागारो विद्यायाः । तस्य प्रथमप्रथमदर्शने हि मयाऽवधुद्धो लज्जान्वितादरः । व्रीडाकुला मे दृष्टिर्नाचैरानमिता, किन्तु स्त्रीत्वस्य मर्यादामभिरक्षितुं मल्ललाटमद्यापि वस्थितमेवासीत् । आसीत्तस्य लज्जितनयनयोर्यौवनसुलभकौतुकभावमिलिता गाम्भीर्यमुद्रा । उपस्थितमुनिमण्डलसमक्षमग्नि साक्षित्वेन प्रमाणीकृत्य तेन सह सम्पादितो मत्पाणिग्रहणोत्सवः पितृदेवेन ।

सम्यक् स्मर्यते मया यदग्निप्रदक्षिणावसरे औत्सुक्यवशात्तस्योत्तरीयं वसनं किञ्चित् खलितम् । मम च केश-कलापे गुम्फिता यथिकामाला शिथिलबन्धना भूत्वा धराचुम्बिनी जाता ।

नासीन्मत्कृते पतिगृहेऽपि किञ्चित् प्रतिबन्धः । प्राप्ता मया पितृभवनसमा स्वातंत्र्य-शान्तिरत्रापि विराजमाना । वृद्धश्वसुरयोः सपर्यायमेव मम जीवनधारा कृतार्थतातटीमाश्रित्य चारुतया प्रवाहिताऽभूत् । किन्तु अस्थलकमले कण्टकमिबारिमन् सुखमये स्वतंत्रे जीवने वस्त्वेकं हृदये शूलमभूत्, तच्चासीन्मम देहे जाज्वल्यमानं श्वित्रचिह्नम् । प्रिय कृशाश्वो मयि प्रकाममप्रीयत । किन्तु शनैः शनैरेभि श्वित्रलक्षणैस्तस्यान्तःकरणे मां प्रत्युत्पादितः श्यामाङ्कः । स ह्युदासीनाकृतिः सन् वैराग्ये निमग्न इव प्रतीतः । दूरंगता आश्रमस्य चेतनता । आसीत् सर्वत्र विराजमाना जडतायाः कृप्या जवनिका बहिराश्रमद्रुमेप्यन्तः कृशाश्वस्य

चेतसि च । बहूनि दिनानि यावन्मया विषयानमिवापीतोऽयमुपेक्षा-
भावः । किन्तु भवति काचित्सीमा सहिष्णुतायाः । तदेयं तिरस्कृतिस्तां
सूक्ष्मरेखामतिक्रान्तवती या मित्रतोदासीनयोर्भावात् पृथक् करोति,
तदाऽहृदिस्थिलसहनशक्तिरभवत् । मम सहनशक्ति इत्यवन्धना सजाता,
ममान्तर्बर्तिनी जीवन्ती नारीत्वमर्यादा व्यापारेणानेन विशुद्धाऽभूत्,
अपालाया अन्तस्तले निहितं भारतीयल्लनाया स्त्रीत्वं स्ववैशिष्ट्यं
प्रकटयितुं पादमर्दिता फूत्कारविधायिनी मुजङ्गीव स्व भीमं रूपं
दर्शयितुमाकुलमभूत् । उप्रमिद रूपमवलोक्य कृशाश्व सकृत् त्रासेन
कम्पितो जातः ।

‘भगवन् ! कियत्कालं यावद्दहं भवत इममुपेक्षाभावं स्ववक्षसि
वहिष्यामि ?’ एकदाऽऽवेशाकुलाऽहमपृच्छम् ।

“ममानादरभावः” ?—चकितः कृशाश्वोऽवदत् ।

आम् । प्रेमोन्मादेन इदानीं यावन्नोपलक्षितो मयाऽस्यनिगूढीदासी-
न्यस्य भावः । स्नेहचक्षुभिः सर्ववस्तुष्वेका मोहिनी सरसतैव दृष्टा,
किन्तु शनैः शनैः परिणतो प्रेम्ण बाह्याङ्गस्य स्वयमेव जाते न्यूनत्वे
भवच्चरित्रेऽनुभूयते मया स्पष्टमुपेक्षायाः श्यामत्वरेखा ।

‘अस्य परिवर्तनस्य रहस्यं मम त्वग्दोषेऽन्तर्हितं किम् ?’ अहम-
पृच्छम् । स्वीकृतिं सूचयता कृशाश्वेन क्लेशयुते शब्दे रेवंक्तुमारब्धम्
‘मम मानसे वासनास्नेहयोस्तुमुलं युद्धं प्रवृद्धं प्रवर्तते, प्रेम कथयति
‘स्वजीवनं स्नेह-वेदिकायां समर्पयन्ती ब्रह्मवादिन्यपाला दिव्या योषि-
दस्ति’ किन्तु रूपवासना वक्ति त्वग्दोषेणास्या शरीरमेतावल्लाञ्छित
यन्त्रेषु रूपवैराग्यमुत्पादयितुं प्रमुखसाधनमभूत् । न विद्यते तत्र
रूपस्य माधुरी, लावण्यस्य चारुचिक्यं च । अन्यद्यास्ति कायो विद्रुपताया
महानागारः, सुन्दरताया विशाला विभ्रान्ति । अद्यावध्युपेक्षितं मया
वासनावचः । श्रुतं च सर्वं स्नेहकथितम् । किन्तु द्वन्द्वयुद्धेनानेन मे हृदय-
मेतावद् विदीर्यते यत् सूक्ष्मवस्त्रावृतत्रणमिवास्य वैरूप्यस्य दीर्घ-
काल यावद् गोपनमसंभवं प्रतीयते ।’ कृशाश्वस्येतानि न्यायरहितानि
वचांसि श्रुत्वा हृदयं मे प्रञ्जलितमिव सञ्जातम् । बाणविद्धभोषणके-
सरिण्या गर्जनमिव मन्मुखात् क्रुद्धवचसां प्रवाहः स्वत एव प्रवहि-
तोऽभूत्—

‘पुरुषहृस्ते स्त्रीजातेरियती तिरस्कृतिः ? प्रेम्णो वेदिकायां सर्वस्वं

समर्पयन्त्या नार्या एतावती धर्पणा ? कामनाकलुपितपुरुरूपेणेत्य
मर्दन नार्या हृदयसुमनसः ? अन्याय्यम् ! महदन्याय्यम् । भगवन् !
स्त्रीजातेर्भावप्रवण सात्त्विकभावसुरभितं विमल हृदयं कदाऽवगमि-
ष्यति पुरुषजातिः ? कदा विधास्यत्यादरम् ? नारी जीवन हि स्वार्थ-
त्यागपराकाष्ठायाः समुञ्जल निदर्शनम् । स्त्रिया हृदय कोमलकरु-
णायाः, विशुद्धमैत्री पारमिताया भव्यो निधि । चिन्ताविपादयोः दुःख
तिरस्कारयोर्वा विपुलराशिमुत्स्युद्वहन्ती नारीजातिः स्वक्षुद्रस्वार्थ-
सिद्धये न कदापि पुरोगामिनी भवति । किन्तु पुरुषाणां कृत्यं कैर्वाचो-
भिर्वाच्यं भवेत् ? रूपलुब्धास्ते वहिराडम्बरानुरागिण क्षणभङ्गुर
चाक्षुचिक्यस्याभिलाषिणो भूत्वा योपितः सुकोमलमपि हृदयं तिरस्कु-
र्वन्ति । न विदधाम्यात्मश्लाघाम्, किन्तु समधीता मया साङ्गा वेदाः ।
प्राप्तो गुरुप्रसादात् सरसकाव्यमाधुर्यस्यास्मादनावसरः, अस्ति
अपालासम समुन्नतबुद्धे सरसहृदयस्य च मणिकाञ्चनसंयोग सर्वथा
विरल । किन्तु दैवस्योपहासः ? केवलमेक गुणं विना भवति ममे-
दृशी दुरवस्था । सुधांशोर्विपुले गुणसन्निपाते निमज्जति कलङ्ककाण्यम्,
परन्तु न निमज्जत्यपालाया विशाले गुणराशौ श्वित्रस्य श्वेतचिह्नम् ।
एव निगदन्त्या मम रोपारत्तलोचनद्वन्द्वान्नि सृता रक्तफुल्लिगा ।

प्रतारितनार्या क्षुब्धवचास्याकर्ण्य वृशाश्वः सहसा स्तब्धोऽभूत् ।
स्वमीनसकेतैरेव तेन स्फोटिता स्वीया हार्दिकी स्वीकृति । अनेन
दृश्येन त्रिचलिताहमभूवम् । परित्यक्तो मया एष आश्रमः । स्वतातपादा-
ना तपोवनागमनसन्तरा नावशिष्ट कश्चिदन्योपाय । स्वीकृत
सबलपुरुषसमक्षं स्वपराजयोऽपलया ।

अत्रेराश्रमेऽद्य प्रभात वेला नयनाभिरामा न प्रतोयतेस्म । अभूदा-
गमनमुपस प्राच्याम् । प्रसारितस्तया सचेन्न प्रवञ्चितललनारोपपूर्ण-
नेत्रकान्तिरिव स्वरश्मिजालः । न दूरंगता तथाप्याश्रमस्य मलिनता ।
निर्वाचितामपालामवलोक्य मे पित्रोर्विपमाकुलहृदयस्य कारुण्यभावे-
नाश्रमस्थेषु सर्वेषु जडचेतनपदार्थेषु विराजतेस्म विचित्रमौढासीन्यम् ।
नयनगोचरोभूता रश्मयो भगवतो दिवाकरस्य, किन्तु मानसेनाऽऽलस्येन
सह न क्लिञ्चिदपि स्खलितं कायिकमालस्यम् ।

किन्त्वासीन्मदीय विचित्रं वृत्तम् । नासीन्मयि विशादस्य
छाया, न वाऽऽलसताया लेखा । पादमर्दिता प्रदर्शितफणा सर्पिणीव-
परित्यागक्षोभेन नार्याः सत्यं स्वरूपं दर्शयितुमुद्यताऽभवम् । त्वग्दोषं

निवारयितुं भौतिकमुपायमकिञ्चित्करं मत्वा मयाऽऽधिभौतिको-
पायस्योपगित्वपरीक्षणं निर्णीतम् ।

कायिक-मानसिकदौर्बल्यानां दूरीकरणस्य, क्लृप्तप्रवृत्तीनां भस्मी-
करणस्य च प्रकृष्टं साधनं वरीवर्तते तपः । तपोऽग्नेः पुरस्तात् सर्वे
धुद्रामानवभावाः क्षणमेव भस्मीभवन्ति । तप्तकार्तस्वर इव तपोऽनल-
तप्तं मानवहृदयं नैर्मल्यमुपैति । द्विगुणितचाकचिक्येन चमत्कृतं च
भवति । आश्रितो मयाऽपि स एवोपायः, धृत्रहन्तुर्मधवतोऽर्चनायामेव
मया स्वकालयापनमारब्धम् । प्रभाते सत्येव समित्समिद्धाग्निकुण्डे
होमकर्मपरा, मधवत्पूजनपरा चाभवत् । कुशासनाधिष्ठितया मया-
भिनन्दनमुपसो हिरण्यमयै रश्मिभिः सम्पादितम् । प्राभातिको मन्द-
समीरणो मे गात्रे संचारयति स्म नूतनमुत्साहं नवीनां च शक्तिम् ।
मध्याह्नस्य प्रचण्ड उष्णशुभ्रं पञ्चाग्निसाधने पञ्चाग्नेः कृत्यमकरोत् ।
सान्ध्यमारुण्य ममोन्नतललाटफलके सलावण्यं ललितकैलीन्
विस्तारयामास । निशातिमिरान्धता चिरं निमज्जयतिस्म मां काण्य-
तरङ्गितसागरे ।

अन्ततः प्राचीललाटे तिलकायमानस्य सुधांशो रश्मयो मे वपुषि
सुधासेचनमकार्षुम् ।

प्रचलति स्म दिनान्ते निशा, निशान्ते च दिनं पश्यतो मे, अने-
कानि वर्षाण्यागतानि गतानि च, किन्त्वधावधिं भगवद्ब्रह्मपाणे-
र्दर्शनाभिलाषा मम हृदयान्नैव दूरंगता ।

सोमरसस्य दानमिन्द्रप्रसादस्य सर्वोत्तमं साधनमिति मया
ज्ञातमासीत् ।

गोदुग्धमिश्रितस्य सोमरसस्य चपकपानेन यथा मधवतो मनो
मोदते न तथाऽन्येन वस्तुना केनापि ।

आशुगामिनोऽश्वाः, तीव्रगतयो वायव इव सोमरसा इन्द्रहृदय-
मुत्क्षिपन्ति । सोमपानोन्मत्तो ब्रह्मपाणिः प्रबलतमानसुरान् विनाश्य
स्वभक्तानां कल्याणं साधयति । किन्तु कुत्र प्राप्तिं सोमस्य ? मुञ्चति
गिरावुत्पद्यमाना सोपधिरितो दुर्लभेव यभूव । इत एव कुत्रापि
कदाचित् सोमः प्राप्तो भवेदिति विचार्य सायं स्वघटमुत्थाप्य जल-
मानेतुं सरं प्रति प्रस्थिता, जलमादाय यावदेव प्रत्यावृता, मार्गं समु-
त्पन्नो लताविशेषोऽधलोकितो मया । उपरि नभोमण्डले स्वपोद्गश-

कलाभिर्भगवान् सोमः प्रकाशमान आसीत् । सोमस्य प्रकाशे सोमलता-
या अभिज्ञाने नाभून्मे विलम्बः । क्षिप्रमुन्मूलिता मया सा लता ।
तस्याञ्च माधुर्यमास्वादयितुं स्वदन्तैस्तच्चर्वणा प्रारब्धा ।

दन्तवर्षणवोषमाऽर्ण्येन्द्रः स्वयमेवोपस्थित ।

अभिषवकार्ये प्रयुक्तशिलाशकलानामय शब्द इति तेनावगतम् ।
पशन्त्येव मयाऽभिज्ञात स्वर्गस्य देवः । पृष्टाऽहमिन्द्रेण त्वया तु
सोमरसस्य दानं प्रतिज्ञातम् ?

‘आम्, किन्तु माधुर्यमपरीक्ष्य सोमपान कथं सम्पद्येत ?

अतः स्वयमेवास्वाद्यते सोमः’ ।

‘तथाऽस्तु’—मघवा प्रस्थातुमुद्यतः

‘भगवन् ! भस्त्रैराहूतो भवान् स्वयमेव तानुपगच्छति । आगम्य-
तामत्रैव मया सक्रियते भवान्’ । स्वदन्तघापितान् सोमविन्दूनभिल-
क्ष्य ते मयोक्ताः—‘भवन्तः प्रवहन्तु शनेः शनैर्येन भगवतो मघवतः
सोमपाने न कथमपि कष्ट भवेत्’ ।

पीतो मघवता सोमरसः । गृहीत, प्रसादः नगवता । उत्फुल्लिता
भक्तस्य कामनालता ।

‘वरं ब्रूहि’—भगवतः प्रसादो वैस्पत्यां मुखरित ।

‘मम वृद्धपितु खल्वाटे शिरसि पुनरपि जायन्ता केशाः’ ।

‘तथाऽस्तु ।’

‘अपरो वरः’ ?

‘मम तातपादस्यानुर्वरा धरा उर्वरा भवेत्’ ।

‘एवमस्तु । तृतीयो वरः’ ?

‘देवाधिदेव ! यदीयान् प्रसादो भवतस्तदाऽस्याः सेविकापदं
भजन्त्या अपालायास्त्वग्दोष आमूल विनष्टो भवेत्’ ।

‘शोभनम् । ममोपासिकाया मनोरथतत्परवश्य पुष्प फलान्वितो
भविष्यति’ इत्युक्त्वा मां हस्ताभ्या परिगृह्य मन्डरीर वारत्रय रथयुत-
च्छिद्रान्निष्कास्य बहिः कृतवान् । मम प्रथमेन चर्मणा शल्यको द्वितीयेन
गोधा तृतीयेन च कृकलासेऽजायत् । इत्थ हि मे वपुषस्त्रीण्यावरणानि
निराकृतानि । त्वग्दोष, समूलं विनष्टः । मघवतोऽनुकम्पया मम कायो
दिनकर इव सप्रभो जातः । मयि दृष्टिपातं कुर्वता जनाना नेत्राणि चम-
त्कृतानि । यो मामपश्यद् स एव विस्मयाकुलोऽभवत् । सखयोपि-
तस्तपोत्रल विलोक्य हठादेव स्तम्भितः ससारः ।

आसीदद्य मे नवजीवनस्य मंगलमयी प्रभातवेला । सप्तो हरिद्रा-
भैरंशुभिराश्रमस्य प्राङ्गणे पीतमास्तरणं प्रसारितम् । प्रियतमो मे
कृशाश्वो मत्काञ्चनकायं समवलोक्य किञ्चिद् हतप्रतिभ इव सञ्जातः ।
मदीयवपुपीत्थं परिवर्तनं संघटिष्यतीति स्वप्नेऽपि तस्य नासीद्
विश्वासः । स्त्रियाः शक्तिमवलोक्य तस्य हृदयमानन्दातिरेकेण
विह्वलमभूत् । ममाश्लेषकाले तस्य नेत्राभ्यान्निपतिता वर्तुलाकारा
अश्रुकणा मे कपोलयोः । तस्य हृदयं करुणापूर्णमनुभूयाऽहं चमत्कृता-
ऽभवम् । स्वनारीजीवनं धन्य मन्यमानाया मे वपुर्हर्षेण रोमाञ्चितं
बभूव^१ ।

१. क्षपालाश्रेय्या सम्बद्धेय कथा ऋग्वेदे, वृद्धेयतायाम्, सर्वानुक्रमण्याम्, सायणभाष्ये,
नीतिमञ्जरी च सकेतिता । अत्र तु नवीनपद्धत्या लेखकेन रामुपस्थापिता ।

मूको वधिरश्च

१० मन्निमुघा मुतोपाध्याया

(कागाहिन्दुविश्वविद्यालये महिलामहाविद्यालये संस्कृतप्राध्यापिका)

मित्रवरेण अजयकुमारेण वारम्वारमनुद्धोऽनिलकुमारः लक्ष्मणावती (लखनऊ) नगरां तस्य मित्रस्य निवासे पूजावकाशमनिवाहयितुं सकल्पितवान् । पट्वर्षपूर्वसद्यतिताजयकुमारस्य विवाहादारभ्य अद्यावधि तस्य पत्न्या अनिलस्य परिचयो न सञ्जात । तथा बहुशः समाप्तोऽपि अनिलो लक्ष्मणावतीगमनाय समर्थो न बभूव । 'अधुना अवश्यमेव तन्प्रार्थना स्वीकर्तव्ये'ति निश्चित्य अनिलकुमारः पाटलिपुत्रनगराद् लक्ष्मणावतीं यातुं सकल्पितवान् ।

पूजावकाशं प्रारब्धम् । अनिलः कदा प्रस्थास्यति, केन शक्यतेन यास्यतीति चिन्तया यावद् व्यापृत आसीत् तावन्मैत्रोपाह्वस्य मित्रवरस्य निर्मलकुमारस्य अमेरिकामहादेशाच्चिकित्साशास्त्रमधीत्य स्वदेशे प्रत्यावर्तनवार्तां विज्ञाय स तस्य साश्चर्याकाराय गतः ।

सुहृदौ परस्परमिलित्वा हर्षप्रकर्षं प्रापतुः । ततस्तयोरमेरिकाया जीवनयात्रामधिकृत्य नाना आलापाः प्रावर्तन्त । निर्मलचन्द्रेणोक्त अमेरिकावासिनः सर्वेव समयस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति, वृथा कालक्षेपं परिहरन्ति च । एतदनुविद्धाः कथाः कुर्वता निर्मलचन्द्रेण स्वदेशवासिना स्वभावो वर्णितः । ते यदा वाष्पीयशकटेन भ्रमन्ति तदा कुतूहलान् सहयात्रिणः "महाशयस्य कुत्र वसतिः ? गन्तव्यदेशश्च कः ? का पुनर्जीविका ?" इत्यादि पृच्छन्ति । यदि पृष्ठो जन आलापनिपुणो भवेत्तर्हि प्रसगान्तराण्यवधार्यन्ते जल्प्यते च राजनीतिसमाजनीत्यादिकमधिकृत्य ।

एत्रविधाना जनानाममेरिकायामपि अभावो नास्ति । किन्तु तेषां वृथाजल्पनस्य परिहाराय तत्र रुद्धिचटुपाय अवलम्ब्यते । यात्रिणः स्वगृहेभ्यः प्रस्थानकाले 'मूको वधिरश्च' इति एकस्मिन् पत्रे लिपित्वा तत् स्वसङ्गां रक्षन्ति, केनापि सहयात्रिणा आलापचेष्टाया कृताया तदेव प्रदर्श्यते, सलापाभिलाषी जनोऽपि तद्दृष्ट्वा आलापाद्विरमति । ततः

पत्राधिकारी यात्री यथेष्ट ग्रन्थादिक पठति, दृश्यावलीना दर्शने आत्मानं व्यापारयति वा ।

एतत् सर्वं श्रुत्वा प्ररूढहर्षोऽनिलोऽपि स्वभ्रमणकाले इममुपायमवलम्बयितुं निश्चिकाय । 'पञ्चावमेल' नाम्नाशकटेन स प्रत्यूषस्येव प्रस्थितः, स्थानं च लब्धं तेन कस्यामपि द्वितीयश्रेणिकक्षायाम् । तत्र कमपि सह्यात्रिणमदृष्ट्वा पत्रस्य तस्य उपयोगाभावाशक्या किञ्चिद्विरसीभूतमनिलस्य हृदयम् ।

यदा वाष्पीययान वाराणसीविरामस्थानात् प्रस्थातुमुद्यतं तदैव एका महिला समभ्रमं त्वरितगत्या आगत्य तस्यामेव कक्षायाम् प्रविवेश । यः कोऽपि तामाप्रष्टुं शक्यपर्यन्तमागतः स तत्कक्षायाम् प्रवेशावकाशं न प्राप्तवान् । प्रागेव धशीध्वनिसकेतप्राप्तं यान सपद्येव चलितुमारंभे महिलापि कियत्कालं बहिः दृष्टिं प्रसार्य आसनोपरि उपविष्टा तूष्णीमासीत् ।

ततस्तया मुखं परावृत्त्य पृष्टम्—“महाशय, कुत्र गम्यते भवता ?” अनिलेन किमप्युत्तरमदत्त्वा तदैव पत्रं तस्या रमण्याः समक्षं प्रसारितम् । तद्दृष्ट्वा दूयमानहृदयया 'अहो' इत्युक्त्वा तूष्णीमवस्थितम् ।

तच्छ्रुत्वा अनिलस्य हृदयं विवेकशशाघातेन भृशं क्लिष्टम् । अनुत्प्लेन चिन्तितम्, 'हा धिक्, मया असत्यव्यवहारेण रमणी प्रतारिता ।' तस्य क्षमायाचनाय आग्रहो बभूव किन्तु-तज्जाजडीकृतात्मना तेन तदपि न शक्यमभवत् ।

यदा वाष्पीययान वाराणसेयवाष्पशकटस्थानमुपनीतं तदा पूर्वोक्ता नारी साग्रहं कमपि मृगयितुमारभत । अनिलकुमारस्तदा वेदिकां पृष्ठतः कृत्वैव उपविष्टा आसीत् । अतः अन्वेष्टव्यं वस्तु किमिति तेन नावगतम् । पश्चात् कक्षायाम् प्रविष्टा कापि सुवेशा तरुणी तेन अदृश्यत ।

कक्षस्थाम् ललना हर्षयिकसितनयना नवागतामवादीत् “आगतासि, आ, समाश्वस्तासि । तव विलम्बं दृष्ट्वा मया चिन्तितं त्वं नागमिष्यसि ।”

नवागतया किशोर्या उदीरित “कथं नागमिष्यामि भ्रातृजाये, यदि त्वया महं न यामि तर्हि अग्रजमपीपगमनं अशक्यमेव मया भविष्यति, यतोऽग्रजेन एकारिण्या मे गमनं नानुमोदितम् ।

तरुण्या एतत् सर्वं निम्नस्वरेणैव उक्तम् । अपरया उक्तं “कथमेव

निम्नस्वरेण आल्पसि ? आवयोः सहायात्री मूको बधिरश्च । तेन किमपि श्रोतुं बोद्धुं वा न पार्यते ।”

नवागता तरुणी क्रियत्कालमनिल निर्वर्ण्य निरीक्षितुमारेभे । ततस्तया भ्रातृजायाया ऋणे किमपि उक्तम्, भ्रातृजाययापि अनिल साभिनिवेशं परिन्दुः । ततस्ते मिथः सस्मित निम्नस्वरेण किमपि जल्पितुमारेभाते । अनिल एतन् सर्पमनुनभूव, लज्जया स्वेदमिलन्न-शरीरश्च सजातः । न शशाकं शिरोधरामुन्नमय्य ते प्रति दृष्टिपात कर्तुम्, गत्यन्तराभावात् न्य कथमपि तत्र स्थित ।

ते अपि महिले परम्पर प्रति मनीतुक दृष्टिपात कृत्वा निम्नरूपेण सवाद् कर्तुमारेभाते ।

पूर्वागता नार्पुवाच “तव भ्राता तस्य कमपि सुन्दरं पूजावनाशया-पनाय स्वगृहमाहृतवान् ।”

तरुण्या उच “अस्त्वेतन् ? भ्रातुः बहूनि मित्राणि जानाम्येव । क स. ?”

‘स तत्र भ्रातुरेक पुरातनमित्रम् । श्रुत मया स पाटलिपुत्रनिवासी । किन्तु पठनदशाया तव भ्रात्रा सह कलिकातायामेव अध्येत । श्रूयते तत्काले स युष्माकं कलिकातास्थे वासभवने बहूश आयातः ।’

“अस्ति तस्य नाम अनिलकुमारः ?”

तरुणामुत्तान् स्वनाम श्रुत्वा अनिलकुमारश्चरित सवृत्त । लज्जा-भयोद्वेगपरिदुर्मनायितचेतसानिलेन चिन्तितं कथं दुर्देवहतकेन सुदृग्-पत्नी तद्भगिनी च मम सहयात्रिण्यी सजाते ? अधुना किं कर्तव्यम् ? भ्रातृजाययोक्त “आम् । रायोपाह्वोऽनिलकुमार एव सः ।”

अनिलो नि सन्देहो बभूव । एषा तरुणी अजयस्य कर्त्नीयसी भगिनी सुजाता । एषा स वार्ये परमस्नेहेन अपश्यन् । व्यतीजुस्मन्नरपाणि विल तदनन्तरम् । श्रुतश्चेन्नाभविष्यदेव वार्तालापोऽद्य विकसितयौवनाया सुजाताया तस्याः बालिकायाः लेशमात्रमपि स अभिज्ञातु नाशक्यत् ।

सुजातयोक्त “अनिलचन्द्रोऽतिमग्नः । मयि स अतिमात्रमस्ति-हत्, किं च स उत्तम साहित्यिकोऽपि, तस्य लेखा कथाश्च विद्वत्स-माजेन भूशमाहता ।

भ्रातृजाययोक्त “मयापि अर्घाता तस्य लेखा, न ते मह्य रोचन्ते । बाधुनिर्नारीभि परमाभ्युदय प्राप्तः । शिक्षाक्षेत्रे, राजनीती, समाज-संस्कारे सर्वेषु क्षेत्रेषु तामिः प्रकृष्टा योग्यता प्रमाणिता । सर्वैः ता आ-

दरेण दृश्यन्ते । किन्तु स हि नारीः प्रति अत्यन्तम् अश्रद्धालुः, तस्य प्रत्येकस्मिन् निबन्धे ताभ्य उपदेशा दीयन्ते । एवं स उन्नतम्मन्यतादोषाविष्टः प्रतिभाति । मन्ये स अष्टादशशताब्द्या अनुदारभावेन परिपूर्णः ।

“युज्यते, एतद्विषये मया प्राक् चिन्ता न कृता, अहं तु मम बाल्यानुभवेनैव तत्सबन्धे यत् किञ्चिदवादिपम् । सत्यं स नारीः न श्रद्धाति । अभविष्यत् चेत्ताः प्रति तस्य श्रद्धा सम्मानभावना च स एवं लिखितुं कथमपि अलं नाभविष्यत् । अस्माकं देशस्य वर्तमानावनतरेतदेव कारणं यत्तत्र नारी तु नाद्रियते । पाश्चात्यदेशेषु विपरीतमेव, अत एव तद्देशवासिनामेतावानभ्युदयः ।”

“न जाने साक्षात्कारे सति कः पुनर्मम अप्रीतिकरोऽनुभवो भविष्यति । तव भ्राता तमावयोः अनुपस्थितौ आमत्रयिष्यच्चेत्तर्हि उत्तमः कल्पोऽभविष्यत् । अहं तथाविधेन अनेन मित्रता कर्तुम् असमर्था । येन केन प्रकारेण एकदिवसः अतिवहयितुं शक्यते, किन्तु स अबकाशस्य मासकालस्य यापनाय एव आगमिष्यति । तद्वचनापाठेन अहमेतावती उद्वेजिता यत् नास्त्यत्र चित्रं यदि मम तेन सह विसवाद्ः प्रवर्तेत । जानासि एव मे स्पष्टवक्तृत्वम् ।”

“भ्रातृजाये, नालोचितं किम् एतत् सम्बन्धे भ्रात्रा त्वया सह ?”

“न किञ्चित् । स्वैर हि आचरति स सर्वविषयेषु । महति सकटे निक्षिप्तास्मि । तस्य मित्रमिति कृत्वा उदासीनापि स्थातुमसमर्था, यतः गृहिण्याः उत्तरदायित्वम्, अतिथिसम्पर्कितानि कर्तव्यानि मयैव पालयितव्यानि ।”

अनिलकुमारः सर्वं श्रुत्वा अधिकाधिको गलदर्घो बभूव । तस्य मनसि मित्रस्यामन्त्रणस्वीकारादनुशोचना, मुधैव वैदेशिकानामनुकरणादसत्याश्रयणेन स्वस्मिन् मूकत्वबधिरत्वारोपणाङ्गजा, द्वाभ्यां रमणीभ्यां स्वविषयकसवादश्रवणादवमानना, सर्वा भावना युगपदुदपादिरे । दिष्ट्या एताभ्यां रमणीभ्यां विशेषतः बाल्ये सुपरिचितया सुहृद्भगिन्या स नाभिज्ञातः, अधुनाः ‘यः पलायते स जीवती’ति नीतिरेष आश्रितव्या । अनिलेन सकल्पितं “नाहमलमस्मि एतद्व्यतिकरानन्तरं पुनरजयसमक्षे गन्तुम् । आगामिति विरतिस्थाने एव अबतीर्य कलिकातागामिना शकटेन पुनः पाटलिपुत्रे प्रत्यावर्तिष्ये ।” तस्मिन्नेव क्षणे स्मृतिपथमायात यत्तस्य सर्वाः यात्रासामग्र्यो लक्ष्मणावतीपर्यन्त

लेख्यारूढाः कृता । पुनर्निश्चितं तत्रैव अवतार्य स्वसामर्थ्यस्ताभिः सह आगामिनैव शकटेन पाटलिपुत्राभिमुखं गन्तव्यम् ।

वाष्पीयशकटे लक्ष्मणावतीसन्निहिते जाते अनिलः स्नानागारं प्रविष्टः । शनैः शनैः शकटस्य गतिः स्थगिता । शकटस्थेषु सर्वेषु अवतीर्णेषु अनिलः स्नानागारान्निर्गतः । परितः दृष्टिं प्रसार्य स यदा रमणीद्वयमजयकुमारञ्च नापश्यत्तदावतीर्य स्वसामग्रीश्च अवतार्य, ताभिः सह शकटस्थानस्य एकप्रान्ते पाटलिपुत्रगामिशकटप्रतीक्षायामुपविष्टस्तस्थौ ।

किञ्चित्कालपश्चात् अनिलः स्वस्कन्धोपरि कस्यापि हस्तन्यासमनुबभूव । मुख परावृत्त्य आगतं पुरुषं दृष्ट्वा अनिलः जडवच्छून्यदृष्ट्यावलोकयन्नवस्थितः ।

अजय एव तदा तदीयरुक्न्धन्यस्तकरो दण्डायमान आसीत् । तेन पृष्ठं “अनिल, किमेतत् । त्वन्मागतः गृहे तु न गतः । कुत्रासीः शकटस्य विरामस्थानप्रापणममये ?”

अनिलेन कम्पितस्वरेणोत्तरितं “मया अस्मिन्नेव काले पाटलिपुत्र प्रत्यावर्तितव्यम् ।”

“प्रत्यावर्तितव्यम् ! कथम् ?”

“मत्सफाशे सद्यः तडिद्वार्ता आगता ।”

“ताडिद्वार्ता । कस्मात् ? कस्तस्य आशयः ?” किं कर्तव्यविमूढेनानिलेन किमप्युत्तर स्थिरीकर्तुं नापार्यत । वैलक्ष्यलक्ष्यहृदयेन तेन चिन्तितं “धरणि द्विधा भव । अहं त्वद्गर्भे स्वमन्तर्दधामि ।” किन्तु निरनुक्रोशा धरणी यथा पूर्वमवस्थिता !

स्त्रलितस्वरेणानिलेन कृच्छ्रेणोक्तं, “पितृव्येन तडिद्वार्ता प्रेषिता ? स मृत इति ।”

“किमुच्यते । पितृव्येण स स्वयं मृत इति तडिद्वार्ता प्रेषिता ? दर्शय मे तडिद्वार्ता पत्रम् ।”

अनिलोऽधिकतरो हतबुद्धिवददृश्यत । मुधैव तेन अंगरक्षकक्रोपाणां मध्ये पत्रस्य अन्वेपणं कृतम् । ततस्तेनोक्तं “मन्ये, तडिद्वार्तापत्रं कुत्रापि परिभ्रष्टम् ।”

अजयेन अनिलस्य पृष्ठे हस्तावमर्शं कृत्वा सस्नेहमुक्तं “भ्रातः कथमसंबद्धं जल्पसि ? किं ते वृत्तम् ?”

अनिल आत्मानं सयमयितुमसमर्थं आसीत् । अकस्मात्तस्य नयनयोरविरलधारमश्चु प्रावर्तत । ततोऽनिलोऽजयाय सर्वं शकट-
वृत्तान्तं कथयामास । सर्वं श्रुत्वा अजयः हसन्नब्रवीत् “एतदेव ते
वैलक्ष्योद्वेगकारणम् ? शृणु, मम पत्नी त्वां नाजानात् । यद्यपि सा
अस्मदीयसामूहिकचित्रान्तर्गतं त्वां दृष्टवती तथापि तदाधारादेव
साहाय्यान्तरं विना अकाण्डे अपरिचितस्य प्रत्यभिज्ञानं दुष्करमेव ।
सुजाता तु यद्यपि प्रथमदर्शनेनैव त्वां नाभिज्ञातवती किन्तु तयोक्तं यदा
सा समाहितं त्वामपश्यत्तदैव त्वां परिचिकाय । किं चात्मनः प्रतीतिं
दृढप्रत्ययां कर्तुं तया एकं प्रमाणमपि प्राप्तम् । समाहितं त्वां पश्यन्त्या
तस्या, तया तव हस्तस्थे पत्राधारकोपे त्वन्नामापि लिखितं दृष्टम् ।
ततः साभ्यां ननान्दभ्रातृजायाभ्यां त्वां किञ्चिदुद्वेजयितुं मन्त्रणा कृता ।
अलीकबधिरस्य मौनपालनयोग्यतायां पराकाष्ठायाः दिदृक्षया
ताभ्यां सकौशलवागविन्यासेन सवादं विरचय्य त्वां प्रति किञ्चिदसाधु
अपि भाषितम् । अधुना ते बहिः यानमारुह्य तिष्ठतः । ताभ्यां सर्वं
ज्ञात्वा अहं त्वां नेतुं पुनरन्तारायातः । इतस्ततश्च अन्विष्य ततस्त्वां
एकस्मिन् प्रान्ते प्राप्तवानस्मि ।

अधुना परीक्षायां विजयी असि । विजयिनोऽभ्यर्थितः किमात्मनः
शोषयितुमिच्छन्ति अथवा वीरवत् सगौरव पुरस्कारान् गृह्णन्ति ?
अधुना एहि भ्रातृजायया दत्तं प्रमाणपत्रं पुरस्कारं वा गृहाण । सत्यं
भणामि भ्रातृजायया ते उक्तं ‘नूनं त्वन्मित्रेण स्वभूमिका निपुणम-
भिनीता । त्वयि एवविधा योग्यता नास्तीति’ अधुना एहि, सर्वं गृह्णं-
यामः ।

अनिलेनोक्तं “भ्रातः, पत्रान् कदापि आगमिष्यामि । आपृच्छे
त्वमधुना, अनुजानीहि मां पाटलिपुत्रे गमनाय ।”

अजयेनोक्तं ‘वृथा मां जल्प । यद् यद् वृत्तं तत्प्रति कथमेतावद्-
गुरुत्वमारोपयसि ? त्वया यदि एतावान् गौरवः स्वाचरितेषु आरो-
प्यते तर्हि तव भ्रातृजायया आचरणं कथमन्यविधं भाषयितुं शक्यते ?
तया तव परीक्षणाय—तव तत्कालीनचित्तस्थैर्यं विद्राव्य तव स्वरूप-
प्रकाशनार्थं—बहुधा जल्पितम् । देवरभ्रातृजाययोः विनोदालापस्य
परिहासतरलतायाश्च अवसरः युवाभ्यां प्रकामं लब्धं उपयोगश्च तस्य
कृतः । परिहासजल्पनमिति कृत्वा सा तु न लज्जते कथं त्वमेव परि-
दुर्मनायसे ? एहि, एहि, कालक्षेपं मां कुरु ।”

इत्युक्त्वा अजय अनिलं हस्तेनाकर्षयत्तत् सामग्रीश्च उत्थापयितुं बोधु च वाहकमेकमादिदेश ।

शुष्कतालुरनिल कथं कथमपि अजयमनुवत्राज । शकटे प्राप्ते स तत्रत्ये महिलेऽभ्यवन्दिष्ट । ते अपि प्रत्यभिवादन चक्रतुः । हास्यतर-लस्वरेण सुजातयोक्तं “लक्ष्मणावतीजलवायुप्रभावेण किं भवत वाक्-शक्ति श्रवणशक्तिश्च प्रकृतिमापन्ने ?”

क्लिष्टं विहस्य अनिलेनोक्त “शान्त पापम् । चरमा शिक्षाय मया लब्धा । आगामिनि काले कदापि वैदेशिकानामन्धानुकरण न करि-प्यामि । प्रथमे प्रास एव मक्षिकापातः संवृत्त । अधुना भ्रातृजाया क्षमा याचे ।”

* सुजातयोक्तं “महदाश्चर्यकरमेतत् यद्भवता नाहमभिज्ञाता ।”

“नैतच्चित्रम् । सप्तवर्षकालिकादर्शनस्य पश्चात्त्वमपि किं मा दर्शन-मात्रेणैव अभ्यजानाः । किं च आवयोरन्तिमदर्शनकाले अहं प्राप्त-वया आसम्, त्वं तु तत्काले द्वादशवर्षदेशीया कञ्चुकधारिणी क्षुद्रा बालिकैव आसीः । सुजाते । नाभविष्यच्चेन्मम पत्राधारकोपो दृष्टस्त्वया, समभिज्ञास्यः किं त्व तदापि माम् ।”

“हम्, भ्रात्रा सर्वमुक्तमेव । अधुना क्षन्तव्य मे वाक्चापल्यम् । प्रविशतु शकटं भवान् । भ्रातृजाये, युवयोः परिचयः प्रागेव संवृत्तोऽ-त नास्ति प्रयोजनीयता पुनः परिचयोत्पादनस्य ।”

अजयपत्न्या उक्तं “रायमहाशय, भवतोऽभिनयनैपुण्येन सातिशय सन्तुष्टास्मि । भवतः स्वरूप यावदवगतं तावद् भवतोऽलीरुमूकत्ववधि-रत्त्वयोः दूरीकरणाय प्रकाम चेष्टितमावाभ्याम् । भवतश्चित्तस्थैर्यस्य संकल्पस्य च भगाय आयोजितः निपुणमुद्वेगकरोऽप्रियश्च संवाद आवाभ्याम् । किन्तु तव असामान्या योग्यता, अपूर्वश्च आत्मसंयम ।”

अनिलेनोक्तम् “मा मैवम् । मयासत्यमाचरितमिति भवतीमप-राधस्य क्षमा याचे ।

“आवामपि क्षमां याचावहे भवन्तम् ।”

अजयेनोक्त “किं पुनः ‘अपराधः’ ‘असत्य’ ‘क्षमा’ इत्येतान् जल्पथ ? न जानासि किं मित्रगोष्ठीमध्ये स्त्रीणा समाजे नर्मेषु मृपाभाषण शास्त्रानुमोदितमेव ? यथा

‘न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।’

अजयपत्न्या सहर्षमुक्त “घाढम् । क्षम्यते एषोऽपराधः सुष्ठुरूपेण यदि विवाहावसर उपस्थाप्यते । श्रूयता रायमहाशयेन अपराधस्य कृते

क्षमा याचिता, मया दत्तापि । किन्तु तथापि मानवस्य अन्यहृदयभाव-
सवेदनायोग्यतायाः हेतो यदि विश्वासः न क्रियते । अतः मौखिकवा-
क्यातिरिक्तं अन्यं किमपि प्रमाणस्वरूपं ददामि—

रायमहाशय, भवतः अभिनयनैपुण्येन प्रीताहं भवते प्रमाणपत्रं
दातुकामा आसम् । किन्तु अधुना परिवर्तितो मे सिद्धान्तः । अहं
भवते पुरस्कार दास्यामि । न हि मे मनन्दा भवतोऽयोग्यः पुरस्कारो
भविष्यति । एतस्या रूपगुणाभ्यां भवतः पूर्वमेव परिचय आसीत् ।
अधुनाऽनया काशीहिन्दूविश्वविद्यालयतो बी० ए० तृतीयभागपरीक्षा
उत्तीर्णा, प्रथमश्रेणिरपि प्राप्ता । इय तत्रस्थछात्रावासे स्थित्वा दर्शन-
विभागे 'एम० ए०' अध्ययनं करोति । यदि ग्रहीतुं नास्ति आपत्तिर्बाधा
वा तर्हि अनुरुन्धेऽहं दातारमार्यपुत्रं भगिनीसम्प्रदानाय ।”

अनिलेनोक्तं “यदि ममाचरणं भवत्यौ नाबाधत, किं पुनर्मां
बाधिष्यते ? अहं त्वेतन्मम सौभाग्यसूर्योदयं मन्ये ।”

अजयेनोक्तं “साधु भद्रे, साधु, निपुणासि । भगिनी ममैव, सा
विवाहयोग्यापि सञ्जाता । मित्रमपि ममैव, चिराय तस्य रूपगुणशील-
कुलैरहं परिचितः तथापि यद्धि मया कदापि चिन्तितमपि न, तत्त्वया
अनायासेनैव आयोजित निष्पन्नप्रायमेवेति त्वामहमभिवन्दे । चिरा-
चरितरीत्या कन्यासम्प्रदानार्थं भृशं हि प्रयत्नं क्रियतेऽस्माकं देशे ।
वरस्य वरपक्षीयाणाञ्च छन्दोऽनुवर्तनार्थम् अर्थस्य सामर्थ्यस्य च
यथेष्ट व्ययः क्रियते, किन्तु त्वया सर्वं सुखं सम्पादितम् । धन्यवा-
दास्तुभ्यम् ।”

अजयपत्नी “रायमहाशयेन, भवतो धन्यवादो न प्राप्तव्यः किम् ?
अथवा धन्यवादेन किम् ? याचे, मौनं परित्यज्य मुखरयतु आत्मानं
स्वच्छन्दरूपेण । असत्यमुक्तमिति कृत्वा चिन्ता न कार्या । श्रुतमपि
भवन्मित्रेण यदुक्तम्—

‘न नर्गयुक्त वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।’

भेदस्तु एष एव यत् त्वया ‘स्त्रीषु’ इति उक्ते एकायामेव स्त्रियाम्,
‘विवाहकाले’ इति उक्ते विवाहप्रस्तावादपि पूर्वमसत्यमुक्तम् । नास्ति
तस्माद्विदोषो यतो धर्यं प्राचीनवैयाकरणजना इव वचनकालादिषु न
तावतो महत्तां ददतः ।

अनिलेनाहीनाः सर्वे उच्चैः जहसुः, शकटश्च गृहप्रान्ते उपनीतः ।

शिक्षिताया अनुरोधः

डा० गजाननशास्त्री सुमलगाँवकर, एम० ए०, पी० एच० डी० मीमांसा-
वेदान्तसाहित्याचार्यः

(काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीये, संस्कृतमहाविद्यालये प्राध्यापकः, वाराणसी)

कस्मिंश्चित् स्थाने सोमो नाम कश्चित् दरिद्रः—

—साधुतमो विप्रः नियसतिस्म । स तु यथाकालं विद्याभ्यस्य साधु-
शीलां समानगुणरूपां विदुषीं च परिणीय अर्थकार्यवशात् कष्टेनैव
दिनानि अत्यवाहयत् । अहो दुर्भाग्यता, पण्डितस्यापि तस्य भिक्षा
विना दिनमेकमपि न सुखेन निष्पेदे ।

अथैकदा रोहिणी सायन्तनात् प्राक् भिक्षार्जिततण्डुलान् पक्त्वा
भर्त्रे भोजनाय ददौ । सोमो हि असम्पूर्णोऽपि उदरे स्वयम् अमुक्तः
अर्घं पन्थयं रक्षितवान् ।

पत्नी च अकृताहारा निर्गलदश्रुलोचना असम्यग्भोजिनि भर्त्रि
दोर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदं प्राह—नाथ ! किम् आवयोः कालः
इत्यमेव अतिपतिष्यति । ईदृशी एव किम् आवयोः अदृष्टलिपिः यत्
पण्डितमपि भवन्तं दैन्यं न जहाति ।

अहो, सम्प्रति यस्य राज्ञोऽधिकारे निवसावः, तेन सुदूरदेशादा-
गताः कतमा वा पण्डिता न प्रतिपाल्यन्ते, केवलं भवन्तमेकं पोषयितुं
स किं रिक्तशक्तिः । किम् आक्षिपामि विना अदृष्टम् । पण्डितेन
राजभवनं गन्तव्यम् । सभायामुपवेष्टव्यम् । शास्त्रार्थः कर्तव्यः ।
राजा स्तोतव्यः । तदीयं मनस्तोषयितव्यम् । तस्मात् धनमर्जितव्यम् ।
विना नृपानुगत्यं विदुषां नान्या गतिः, न च समुन्नतिः, नैवाऽ
दृतिः इति मया मुहुः प्रतिबोधितोऽपि राजदर्शने विमनायितोऽसि,
तन्नूनम् आवां न परित्यक्ष्यति दीर्गत्यम् ।

एवं विलपन्ती रोहिणीसोमोऽवादीत् । प्रिये ! अहं धनिष्ठं भीमं नर-
कम् अन्यादृशं मन्ये । स केवलं प्रतारणायाः मिथ्याप्रतिज्ञायाः, कपट-
ताया अपमानस्य च निवासभूमिः । तत्र सम्मानलाभे राजप्रसादा-

चाप्ती च प्रभूता प्रत्यृहा विराजन्ते । तस्मात् क्लेशकरात् भिक्षा श्रेय-
सीत्यह मन्ये ।

ततोऽपि रोहिणी पुनराह—नाथ ! भद्रम् । शठतादिदोषाणां संब-
न्धेऽपि त्वया न गन्तव्यम् । किन्तु भगवन्तं सहायकं भत्वा तत्र गन्त-
व्यम् । गत्वा च राजसदनं किञ्चिदन्यदनाल्प्य केवलं मयोदीरिता
“धर्मस्य सूक्ष्मा गति ” इति समस्या प्रष्टव्या । तेन हि धनलाभभाग्य-
भेकटा परीक्ष्यताम् ।

ततो सोमः रोहिण्या निर्बन्धातिशयेन अन्तर्निर्विण्णः पुनराह—
प्रिये ! सत्यं ब्रवीमि, शाठ्यादिदोषमकुर्वाणं मां स न सभाजयिष्यति,
तथापि अहं त्वन्निर्बन्धान् यास्यामि ।

अथ प्रभाताया रजन्यां स्नात सर्वाङ्गार्चिततिलक कृतनित्यक्रियः
स्वेष्टदेवता स्मरन् सोमः राजदर्शनाय प्रतस्थे ।

यथाममय तत्र गत्वा राजद्वारि अनेकान् वीक्ष्य सञ्जातवे-
पथुं राजभवनं प्राविशन् । प्रविश्य च अन्ये ब्राह्मणैः सह राजदर्शनं
कृतवान् । तत्र अन्ये ब्राह्मणा राज्ञे यथा आशिषं विदधतिस्म,
तदनुकृत्य सोमेनापि महाराज ! जयाऽस्तु इत्याशीविधाय ‘धर्मस्य-
सूक्ष्मा गति ’ इति समस्या प्रस्तुता ।

अथैव कृतसमभ्य सोमं विलोक्य राजा अपरान् पण्डितानुवाच—
भोः पण्डिता ! झटिति समस्याय—पूरयितव्या भवद्भिः । भूपतेरैतद्व-
चनमाकर्ण्य कश्चित् पण्डितस्ता समस्यामपूरयत् । तथाहि—

यात क्षमामखिला प्रदाय हरये पातालमूलं यलिः
सक्तुप्रस्थविमर्जनात् स च मुनिः स्वर्गं समासूदवान् । •
आवात्यादमतीं सुरपुरीं कुन्तीत्वयामीष्टुधा
हा सीता पतिद्वयता जगदधो “धर्मस्य सूक्ष्मा गति ” ॥

इति पूर्णममस्य श्लोकमाकर्ण्य प्रसन्नचेनाः राजा तं श्लोकं पुनः
पुनरावृत्त्यं तुतोप । मार्धं च सोमेन शास्त्रीयमन्यन्च मल्प्यं प्रीति-
मनुभूय च सङ्गृह्मानं धनं दत्त्वा प्रत्यहमागन्तुं प्रार्थयामास ।

सोमोऽपि वाडमिष्युक्त्वा निष्क्रान्त स्वगृहमागत्य सर्वं रोहिण्यै
श्रावयन् तद्गते धनमर्पयामास । रोहिणी तु स्मेरानना प्रमुदितान्तकर-
णा सती अहो खण्डिता आवयोर्दुर्गतिरिति चिन्तयन्ती सुरमुवाच ।

ततस्तथैव सोमः प्रत्यहं राजभवनं गच्छति, श्भाशिपं करोति, पृच्छति च महाराज ! धर्मस्य सूक्ष्मागतिरिति । ततो राज्ञः सकाशात् धनं प्राप्नोति प्राप्तं च धनं रोहिण्यं समर्पयन् सुखेन समयं नयति ।

अहो परश्रीमानरता क्रूराणां साहजिको प्रवृत्तिः यत् राज्ञः सकाशात् संमानं लभमानं तं सोमसहमाना अन्ये तं द्वेषदुमारभन्ते-स्म । असूयकाश्च सर्वे विचारमग्ना अभवन् यत् अहो कथमिव झटिति आगतेन अनेन मन्त्रशक्त्यैव राजा वशीकृतः । यदि एवमेवायं कियन्तिचिन् दिनानि अत्र स्थास्यति चेदम्मान् समूलघातं हनिष्यति । अहो रक्तमिव जलीका धनानि शोषयति । किमधिकं नृपसन्निहितं प्रथानमामनमपि अधिकरोति । एवं मनमि जातमन्यूनां राजसभासदां सोमस्योपरि ईर्ष्यादृष्टिर्वरीवर्धते ।

सोमस्तु तथैवागत्य प्रत्यहं महाराज ! धर्मस्य सूक्ष्मागतिरिति समस्यति, शास्त्रं चालयति । तेन हि सजातहर्षो राजा कथयति— पण्डितवर ! भवादृशानामत्र का वैनिकीवृत्तिर्लभ्यते, परन्तु यदि कुतश्चिद्गुण्यात् दिनमेवमपि भवता नागम्यते तर्हि तदैव वृत्तिः प्रतिबध्यत इति । सोमस्तु तथास्तु श्लुक्त्वा रुप्यकत्रयं गृहीत्वा प्रतिगच्छति ।

सोमेन सार्धं राजानं विघटयितुं कदाचिन् सभासदो मन्त्रयन्ति स्म । एकदा पश्यायातो राजनापितः तानवलोक्य अयदत्— महाशयाः ! किं परामृशधेति । तैरुक्तम्—नापितस्य नात्राधिकार इति । पुनरपि नापितस्तानवदत्—महाशयाः ! नापितः अनीचो नीचो वा— तथापि भवत्सेवासु एवं सलग्न आस्ते । नीच एव नीच कर्मापि सम्पादयितुं जानाति । ततस्ते सनिर्वेदं कथयामासुः, हे दिवाकीर्ते ! श्रूयता नो दुःखसभागः । अस्य राज्ञः—सदसि सम्मानितानामम्माकं बहुतिथः कालो गतः । किन्तु इदानीं कुतश्चिदागतो धूर्ततमः अस्मानतिक्रम्य, अवमत्य, 'जित्वा च सकलान् देवान् इन्द्रोऽभून्महिषासुरः' इतीष भूपतिमपि आयत्तो कृतवान् । अतः त्वया यदि अस्य राजवृत्तिः खण्डयितुं शक्यते तर्हि त्वयैव प्राप्तजीवनेभ्यः अस्मभ्यो, भूयानाशीर्वादो द्रव्याणि च कियन्तिचिदपि लभ्यन्ताम् इति । एष पण्डितैर्निवेदितनिशम्य नापितः सहर्षमवदत्—

महाशयाः ! 'नराणां नापितो धूर्तः' इति किमु नाकण्ठितं पूज्यपादैः ? कियद् वा एतत् कर्म, अहो मिथ्यादेवीप्रसादेन किं न

सिध्यति भूतले । अहो कोऽन्योऽस्ति जनः परप्रतारणे मम सदृशः इति करेण वक्षस्ताडयन् अद्यैव सोमस्य राजसम्मानं लघूकरिष्यामि किन्तु श्रीमद्भिर्नहि विस्मर्तव्यं, इत्यवदत् ।

अपरेद्युः राज्ञः क्षुरकर्म कुर्वन् नापितः कथमपि उपराजमुखं स्वमुखमानीय समाग्राय च यच्छ्रुत् न तत्सत्यम् इति मृदु जल्पति । एव द्वित्राणि दिनानि तथैव नापितस्य यच्छ्रुत् न तत्सत्यम् इति मृदु जल्पितमाकर्ण्य राजा ब्रूते—अरे नापित ! प्रायः किमिति जल्पसि यच्छ्रुत् न तत्सत्यम् इति । अवितथ ब्रूहि, नो चेत् दण्डनीयो मया । राज्ञः ईदृशं सक्रोधवचनं निशम्य कृत्रिमं वेपमानो नापित आह महाराज ! रक्ष वा मे शिरः, नैकं विना द्वितीयं जाने । श्रूयतां तावत्, एकदाऽहं क्षौरकर्मणे पण्डितस्य सोमस्य गृहं गतवान् । तदानीं तेन सह मे देवपादसन्धौ बहुतरः सलापो जातः । तत्र उपसहारसमये सोमेनोक्तम्—राजप्रसादात्स्वर्गीयमेव प्रमोदं प्राप्नोमि, किन्तु परस्परमालापे राज्ञो मुखनिर्गतेन पलाण्डु-गन्धेन उत्प्लुत्य उद्दारेण सह जठरात्राणि निर्गच्छान्तीवेति महत् कष्टम् । अहो द्विजातीनां अभक्ष्यस्य पलाण्डोर्लेशुनस्य वा भक्षणस्य का कथा, तद्ग्राणमपि पापं जनयतीति । तत्सत्यमसत्यं वेति तथा विदधे, ब्रवीमि चेति ।

राजा तु नापितवचनं निशम्य 'असत्यं सत्यं वा हरति महिमानं जनरत्नं' इति, अहो दुष्टाशयं तं कथं प्रतिकरोमि ब्राह्मणमिति क्षणं विभाव्य, नापितं प्राह—अरे नापित ! असत्योऽपि ममायं परीवादं न प्रकाशनीयं । यत् असत्यस्यापि मन्दकर्मणः समुद्घाटनात् अनेके सन्देहमावहेयुः, अतः अद्यावधि स धूर्तो यथा न पुनरत्रागच्छेत् युक्त्या यथा विधास्यामि । नापितोऽपि तदाकर्ण्य निष्क्रम्य च फलितो मे मनोरथ इति तेभ्यः सभासदस्येभ्यः सर्वं न्यवेदयत् ।

निष्क्रान्ते च नापिते निभृतमुपविश्य राजा अचिन्तयत्, कथंकारम् अपुनरागमनाय तं सोमं प्रतिनिवर्तयामि । यद्येकमपि दिनं तस्यागतिः प्रतिबध्येत तर्हि नियमलघनात् वृत्तिः प्रतिबध्यते । ततः पुनः स नागमिष्यतीति । एव विचार्य द्वारपालमाह—द्वारपाल ! आगामिदिवसे प्राक्तनेभ्यः सभासदभ्यो विना अत्रागन्तुं न कस्मैचित् पन्थां देयं ।

अथ देवान् परेद्युः सहकृतज्वरेण शिरःशूलेन पीडितः सोमः अरुणनयनश्चिन्तयामास । अहो यदि कथमपि तत्र गम्येत तर्हि चिराय

घृत्तिर्न लुप्येत । ततो रक्तचन्दनद्रवेण कर्पूरकुष्ठमिश्रितेन शिरः प्रलिप्य च दीर्घतमोष्णीशस्य द्वित्रिगुणितेन वेष्टनेन उत्तमांगं प्रावृत्त्य अनभिज्ञात इव राजसभां प्राविशन् । राजा च सोमस्य आगमनसमयः सम-
तीत इति यावच्चिन्तयामास तावत्सोमः जयोऽस्तु महाराज !
धर्मस्य सूक्ष्मागतिरित्युच्चारयामास ।

राजा च तं वीक्ष्य स्वान्तः क्रोधं प्रच्छाद्य पूर्ववत् संभाष्य रूप्यक-
त्रयं प्रदाय च सोमं परावर्तयन् । आह च द्वारपालं इवो यथाकालं
सदस्येभ्यो विना न कश्चिदपि अन्यं पुमांसं राजमवने प्रवेशयेति ।

अथ परेद्यः सोमस्य द्विगुणतरोः ज्वरो जातः । गात्रे असह्यवात-
स्पर्शः पद्भ्यां गन्तुमसमर्थश्च स मर्वतो वसनपिहितां द्रोणिका-
मारुह्य राजमदनं प्राविशन् । दीवारिकाल्नु द्रोणिकया काचित् प्रमदा-
यातीति मन्यमानास्तं न न्यवारयन् । अथ तस्मिन् दिनेऽपि गत-
दिवसीययुक्त्या स नाद्य आगन्तुं शक्यतीति चिन्तयति राजनि
जयोऽस्तु महाराज ! धर्मस्य सूक्ष्मागतिरित्युवाच सोमः । अस्मि-
न्नेव क्षणे तं दृष्ट्वा साश्चर्यो राजा अनिच्छयापि पूर्ववत् आलप्य तम-
प्रवोन्—पण्डितवर ! आगामिनि दिवसे दानपत्रमेतत्प्रदर्श्य कार्यालये
स्थिताच्छंखनिघेर्वणिजो रूप्यकत्रयात्मिका घृत्तिर्माह्या । सोमोऽपि
तथास्तु इति स्वीकृत्य दानपत्रं ततो निर्गतः ।

अथ राजा वणिजं तमाहूय आज्ञापयामास रे शंखनिघे ! इवो मम
दानपत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन् त्वत्तो रूप्यकं ग्रहीतुम् आगमिष्यति, तस्य
अवश्यमेव कर्णनासिके च्छिन्धि । वार्तामिमां च सर्वथा न स्फोरय ।
यथाह्ना देवपादस्येत्युक्त्वा वणिक् निष्क्रान्तः ।

अथ प्रातः सोमः तदानपत्रमादाय कार्यालयं यावन् यान्ति
तावत् मध्येमार्गं स नापितो देवेन उपस्थापितोऽवदन्-पूज्यपाद !
अनेकानि दिनानि व्यतीतानि । किञ्चित्पुरस्कारं याचमानं मां, दास्यामि
दास्यामीति केवलं वदसि, किन्तु न किमपि प्रयच्छसि ।

एवं नापितवचनं श्रुत्वा सोमोऽप्रवोन्—रे नापित ! अद्यैव तद्
दास्यामि, तदानामैव तदानपत्रं नापितहस्तसान् करोनिस्म, अवो-
चश्च-रेनापित ! कार्यालये गत्वा एतन् प्रदर्श्य शंखनिघेः सकाशान्
विभ्रो मुद्रा गृहीत्वा द्वे भवता नैये, अपरा च मह्यं देया नापि-
तोऽपि दानपत्रमादाय दत्त्वा च वणिक्करे यावन्मुद्रात्रयमयाचन्
तावत् बहुविधमाक्रोशमानस्य हा तात ! हा मानः ! हा महाराज !

वधेदमनुवदति पद्यम्—

चिन्तामणिश्चिन्तितमेव सूते
कल्पद्रुमः कल्पितमेव दत्ते
सा कामधेनुर्द्रवतेऽन्यसगात्
भवान्न चिन्तादिमपेक्षते गुणी

एव परिणतगुरुगुणोदयाः सर्वे स्व स्व स्वाध्यायविधिना समेध-
माना गुरायशासि परितो विसारयामासु ।

तत मणिबाल गुरुप्रकोष्ठे प्रविष्य—

“गुरव दशवादनवेला प्रसरति । कालेजगमन न त्वरयति
भवत , तत्किमिति । इदानीं यावत् किमनुसन्धाय कार्यान्तरे व्यापृण्वा-
नै स्थितम्”

गुरु —किस्साकहानीलेखने व्यापृतेन मया समयगवय पुरतो
धावन्नपि नावलोचितः ।

मणिः—किं किं, किस्साकहानीलेखने । किं कहानीशब्दः किस्सा-
शब्दश्च सस्कृतौ । इमौ तु हिन्दीभाषायां वर्तते ।

गुरु.—श्रूयताम्, एकः शब्दः सुप्रयुक्त सम्यग्ज्ञात स्वर्गे लोके
कामधुग्भवति इति तत्र भवन्तो महाभाष्यकाराः समामनन्ति । तत्र
सम्यग्ज्ञातः इति पद वर्तते । केवलं सर्वैः सर्वे शब्दाः व्यवह्रयन्ते,
पर सम्यग्ज्ञान सर्वेषां नास्ति । तादृश ज्ञानं तु कवीनामेव । अत-
एवेदमुच्यते—

वानेव शब्दान्वयमालपामो
वानेव चार्थान्वयमुल्लिराम
तेरेव विन्यासविशेषभन्वै
सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति

मणि —केयं प्रकृते विन्यासविशेषभव्यता ?

गुरुः—समनुविन्दस्व स्वान्त नितान्त शान्तम् ।

या दुग्धापि न दुग्धेव
कविशोभभिरन्यदम्
हृदि न सन्निधत्ता सा
सृष्टिधेनु सरस्वती

मणि —ननु 'न दुग्धेव' इत्यस्य कोऽर्थः ?

गुरुः—अत्र इव शब्द ईपदर्थे, तेन कवयो दोहनकर्तारः तैर्दुग्धा
निस्सारितक्षीरा, तथापि ईपदपि दुग्धा न, अमृतरहिता नीरसान, सदा

सरसा अमृतमयी च । अस्तु, प्रकृतमनुसराम् । कहानीतिशब्दः सुसंस्कृतः कथमित्युच्यते ।

“कं शिरोऽभ्युनि सुखे च” इति कोशात् सुखवाचकः ‘क’ शब्दः, “ओहाङ् गतौ” (ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः) इत्यस्मात् ज्ञानार्थात् हा घातोर्निष्ठाक्तप्रत्यये, तस्य नत्वे “क्तादल्पाख्यायाम्” इति सूत्रेण केन सुखेन हानं ज्ञानं यया इति विग्रहे अल्पात्यायां ङोप् प्रत्यये ‘कहानो’ इति प्रयोग निष्पद्यते । या कहानी भवति तत्र अल्पमेवाख्यायते । नेयं प्रंथरूपा । एवमेव किस्साशब्दश्च ।

‘कस्’ गतौ, इत्यस्मान् भावे क्विपि ‘कस्’ इति निष्पन्नम्, स प्रत्यये बहुल छन्दसि इत्यादेरित्वे स्त्रियां टापि किस्सा इति रूपं भिस्मा इति-वत् निष्पद्यते । “भिस्सा स्त्री भक्तमन्योऽन्नम्” इत्यमरः । एवं किस्सा कहानी-संवादः-ज्ञानानां जातकम् इति सर्वे पर्यायाः ।

मणिः—पूज्यपादाः, आश्चर्यम्, श्रीमद्भिर्नवीनं व्याकरण निर्माणीयम् ।

गुरुः—किं भोः, कर्तव्यं बहु, बोद्धव्यं बहु, प्राप्तव्यं बहु, अर्पयान् कालः । येषां शब्दानां प्रयोगो न भवति तेषां तु शब्दास्तावदाष्टैः प्रयुक्ताः । यथा भगवत्पादशंकराचार्यविरचिते महात्रिपुरसुन्दरीस्तवे-

“परमशिवमहेले मज्जनागारमहि”

अत्र महिलापरपयांयो महंला शब्दः ।

“निधेहि पदपंकजे कनकधुधुस्मम्बिकं”

एष धुधुधु शब्दोऽपि तत्रैव प्रयुक्तो दृश्यते ।

एवं “वस्तुसन्दर्शनादूर्ध्वं लालाच्यावो हि लालचम्” णिजन्तान् ललाघातोर्चि स्त्रियां टापि “लाला” इति, तत्र लालोपपदान् ‘च्यु’ घातोः “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति भावे ह् प्रत्यये, टेलोपि, प्रत्ययलक्षण-माश्रित्य ‘लोपोव्योर्बलि’ इति यलोपे प्रातिपदिकत्वात्वाद्युत्पत्तौ मोरमि लालच निष्पन्नम् । सर्वमेतत् मन्निर्मित ‘भापासमन्वयकोशे’ दृष्टव्यम् ।

मणिः—माननीयाः, मम तु इदमेव ज्ञानं यत् किम्साकहानां पदार्थः लौकिकः न तु शास्त्रीयः, सोऽप्याधुनिको न प्रार्चीनः । अस्मिन्विषये प्रकाशकिरणानुपक्षिपन्तु ।

गुरुः—आम्, अयं विषयोऽतिचिरन्तनः । कश्यपपत्नी दशरुपुत्री मनुरासीत्, तत एव मानवाः संभूताः, यथा दनोर्दानवाः, दितोर्दित्याः, अदितेरादित्या, नतु मनुमहाराजसन्ततिर्मानवी, तथा सति सर्वं

जगत् क्षत्रियं स्यात्, मनुमहाराजस्य क्षत्रियत्वात् । मनुप्रभृति इयं कहानी लोके प्रवृत्ता, सैव स्वपुत्रेभ्यः दितेः, अदितेः, कद्रव्याः विन्तायाः स्वभागिनीर्ना वृत्तान्तमचकथत् । अथचेय कहानी ऋग्वेदे संसारादिग्रन्थे अजीमर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्य इन्द्रमरुद्ग स्त्यानाम्, अगस्त्यस्य लोपामुद्रया धर्मपत्न्या, शिष्यैश्च इन्द्रादितिवामदेवानाम्, वसिष्ठतत्पुत्रयोरिन्द्रस्य च, इन्द्रभार्गवनेमानां यमयम्योः अग्निदेवगणानाम्, इन्द्रेन्द्राणिवृषाकपीनाम्, उर्वशीपुरूरवसोश्च संवादरूपा विद्योत्तते ।

तत्परमुपनिषत्सु, महाभारते, पुराणेषु, उपपुराणेषु कहानी इयं विध्वग्दरीदृश्यते, बौद्धानां जैनानां च जातकग्रन्थेषूपलभ्यते । गुणाढ्यस्य बृहत्कथा, क्षेमेन्द्रस्य कथासरित्सागरः, दशकुमारचरितम्, वांसवदत्ता, कादम्बरी, भोजप्रबन्धः, पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, वेतालपञ्चविंशतिः, उदयनकथा, नलदमयन्ती, उपानिरुद्धम्, दुष्यन्तशकुन्तला, इत्येवं संस्कृतवाङ्मये महाविस्तृतोऽयं कहानीसम्प्रदायः । भाषायामपि विक्रमादित्यस्य सिंहासनवत्तीसी, महाराजभर्तृहरेर्वैराग्यकथा, पृथ्वीराजस्य शृंगारकथा आल्हाऊदलयोर्वीररसमयी कहानी बहुधा प्रसृता । इदानीमपि तोतामैना, उड़नखटौला, अकबरवीरबल, इति प्रसिद्धाः कहान्यो वर्तन्ते ।

मणिः—आर्यं गुरुवः, आसु कहानीषु कस्मो मुख्यो विषयः किं च तासु बलक्षण्यम् ?

गुरुः—शृणु तावदवधानेन, साहित्यिक-कलात्मक-वैज्ञानिक-धार्मिक-सांस्कृतिक-तिहासिक-राजनीतिक-स्वाभाविक-रुचिमय्यो बहुविधास्ताः आदित आरभ्य इदानीं यावत् परिदृश्यन्ते । तासु च क्वचित् चरित्रस्य वस्तुन. शैलोरूपस्य शीलस्य, कुहचनानुभवस्य अवदानस्य कथंचिदाकस्मिकघटनानां कचन वातावरणस्य दैवसंयोगस्य च प्राधान्यम् ।

इदं तु वश्येनावश्यमाश्वसनीयं यदासु सर्वासु कहानीषु कल्पना-कौशल मुख्यं तथ्यम् । तत्र निसर्गसर्गवर्गीकृतमेकम्, प्रौढिम्ना समुपेतं द्वितीयम् । मुरारेस्तृतीयः पन्था इव तृतीयं मदीयम् । श्रुतं त्वया—

शास्त्रीयं लौकिकं वेति

प्राचीनं साम्प्रतं तथा

कश्चिद्ज्ञानकं नष्टं

कहानीविषये ~~न~~

महामहोपाध्याय

डॉ० श्री गोपीनाथ कविराज की

दो अमूल्य कृतियाँ

१. साधुदर्शन और सत्प्रमङ्ग

(दो खण्ड)

स्वनामवन्ध श्री कविराज जी का अनेक साधु-मन्त्र, सावक-सिद्ध महापुरुषों ने मुदोर्ध सम्पर्क रहा है । आपने अपनी दैनन्दिनी में उक्त सम्पर्क में महत्त्वपूर्ण पहलुओं को वार्तानाप, घटना-क्रम आदि के संस्मरणों के रूप में लिपिवद्ध किया है । इन्हीं संस्मरणों में ने कुछ चुने हुए अंग 'साधुदर्शन और सत्प्रमङ्ग' शीर्षक ने बंगला में दो जिल्दों में प्रकाशित हो चुके हैं । इनका हिन्दी अनुवाद पहली बार प्रकाशित होने वाला है । विभिन्न-साधना-मार्गों के पथिकों से प्रत्यक्ष सम्पर्क का यह विवरण अत्यन्त रोचक और ज्ञानप्रद है । महामहोपाध्याय जी जैसे अधिकारी मनीषी की लेखनी से प्रस्तुत होने के कारण इसका मूल्य अद्वितीय है ।

२. श्रीकृष्णप्रसङ्ग

इनका परिचयात्मक विवरण ऊपर लिखे प्रकाशन में दिया जाएगा ।

भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० वा० १०८, कचौड़ी गली,

वाराणसी-१

जगत् क्षत्रियं स्यात्, मनुमहाराजस्य क्षत्रियत्वात् । मनुप्रभृति इयं कहानी लोके प्रवृत्ता, सैव स्वपुत्रेभ्यः दितेः, अदितेः, कद्रव्याः विन्तायाः स्वभागिनीनां वृत्तान्तमचकथत् । अथचेय कहानी ऋग्वेदे संसारादिग्रन्थे अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्य इन्द्रमरुदग स्त्यानाम्, अगस्त्यस्य लोपामुद्रया धर्मपत्न्या, शिष्यैश्च इन्द्रादितिवामदेवानाम्, वसिष्ठतत्पुत्रयोरिन्द्रस्य च, इन्द्रभार्गवनेमाना यमयम्योः अग्निदेवगणानाम्, इन्द्रेन्द्राणिवृषाकपीनाम्, उर्वशीपुरूरवसोश्च सवादरूपा विद्योतते ।

तत्परमुपनिषत्सु, महाभारते, पुराणेषु, उपपुराणेषु कहानी इयं विष्वग्दरीदृश्यते, बौद्धानां जैनानां च जातकग्रन्थेषूपलभ्यते । गुणाढ्यस्य बृहत्कथा, क्षेमेन्द्रस्य कथासरित्सागरः, दशकुमारचरितम्, वांसवदत्ता, कादम्बरी, भोजप्रबन्धः, पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, वेतालपञ्चविंशतिः, उदयनकथा, जलदमयन्ती, उपानिरुद्धम्, दुष्यन्तशकुन्तला, इत्येवं संस्कृतवाङ्मये महाविस्तृतोऽयं कहानीसम्प्रदायः । भाषायामपि विक्रमादित्यस्य सिंहासनबत्तीसी, महाराजभर्तृहरेर्वैराग्यकथा, पृथ्वीराजस्य शृंगारकथा आल्हाऊदलयोर्वीररसमयी कहानी बहुधा प्रसृता । इदानीमपि तोतामैना, उड़नरटोला, अकबरवीरबल, इति प्रसिद्धाः कहान्यो वर्तन्ते ।

मणिः—आर्य गुरुवः, आसु कहानीषु कस्को मुख्यो विषयः किं च तासु वैलक्षण्यम् ?

गुरुः—शृणु तावदवधानेन, साहित्यिक-कलात्मक-वैज्ञानिक-धार्मिक-सांस्कृतिक-तिहासिक-राजनीतिक-स्वाभाविक-रुचिमय्यो बहुविधास्ता आदित आरभ्य इदानीं यावत् परिदृश्यन्ते । तासु च क्वचित् चरित्रस्वस्तुन शैलीरूपस्य शीलस्य, कुहचनानुभवस्य अवदानस्य कथंचिदा कस्मिंकथटनानां कचन वातावरणस्य दैवसंयोगस्य च प्राधान्यम्

इदं तु वश्येनावश्यमाश्वासनीयं यदासु सर्वासु कहानीषु कल्पन कौशल मुख्यं तथ्यम् । तत्र निसर्गसर्गवर्गीकृतमेकम्, प्रौढिम्ना समुपे द्वितीयम् । मुरारेस्तृतीयं पन्था इव तृतीयं मदीयम् । श्रुतं त्वया—

शास्त्रीयं लौकिकं वेति

प्राचीनं साम्प्रतं तथा

फील्डदशानकं मधु

कहानीविषये ~~तव~~

महामहोपाध्याय

डॉ० श्री गोपीनाथ कविराज की

दो अमूल्य कृतियाँ

१. साधुदर्शन और सत्प्रसङ्ग

(दो खण्ड)

स्वनामघन्य श्री कविराज जी का अनेक साधु-संन्त, साधक-सिद्ध महापुरुषों से सुदीर्घ सम्पर्क रहा है। आपने अपनी दैनन्दिनी से उक्त सम्पर्क से महत्वपूर्ण पहलुओं को वार्तालाप, घटना-क्रम आदि के संस्मरणों के रूप में लिपिवद्ध किया है। इन्हीं संस्मरणों से से कुछ चुने हुए अंग 'साधुदर्शन और सत्प्रसङ्ग' शीर्षक से बगला में दो जिल्दों में प्रकाशित हो चुके हैं। इनका हिन्दी अनुवाद पहली बार प्रकाशित होने वाला है। विभिन्न-साधना-मार्गों के पथिकों से प्रत्यक्ष सम्पर्क का यह विवरण अत्यन्त रोचक और ज्ञानप्रद है। महामहोपाध्याय जी जैसे अधिकारी मनीषी की लेखनी से प्रस्तुत होने के कारण इसका मूल्य अद्वितीय है।

२. श्रीकृष्णप्रसङ्ग

इसका परिचयात्मक विवरण ऊपर लिखे प्रकाशन में दिया जाएगा।

भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० वा० २०८, कच्चीड़ी गली,

वाराणसी-२